

**СКАРБНИЦЯ
УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ**

Збірник наукових праць

Випуск 11

Чернігів
2009

Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського
Управління культури і туризму Чернігівської облдержадміністрації
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського НАН України
Чернігівське відділення

**СКАРБНИЦЯ
УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ**

Збірник наукових праць
Випуск 11

**Видавництво Чернігівського ЦНТЕІ
2009**

ББК 63.3 (4 УКР)
С.42
УДК 94 (477)

В одинадцятому випуску збірника вміщені каталоги колекцій, статті, присвячені окремим пам'яткам і збіркам, матеріали з краєзнавства, біографістики. З цього випуску запроваджується публікація звітів про роботу музею в попередньому році. В окремій рубриці виділені доповіді та повідомлення, виголошені на науковій конференції «XIV Археологічний з'їзд і розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині», яка відбулася в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського в 2008 році з нагоди 100-річчя проведення наукового форуму.

Для наукових працівників, викладачів, учителів, музейників і краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією і культурою України.

Редакційна колегія:	О.Б. Коваленко (голова), С.Л. Лаєвський, Л.П. Линюк (відповідальний редактор), С.М. Лихачева, С.О. Половнікова
Комп'ютерний набір:	І.П. Цикунова
Фото:	В.М. Вермієнко, М.М. Блакитний
Технічний редактор:	Ю.С. Шикоряк
Комп'ютерна верстка:	Л.Є. Матвійчук

Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 11 /Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України; Редколегія: О.Б. Коваленко (голова) та ін. – Чернігів, 2009. – 187 с.: іл.

СИТА Л.

Змійовик із зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Давньоруські амулети-змійовики не раз привертали увагу вчених. Вони стали темою численних досліджень (І.І. Толстой, М.І. Соколов, О.С. Орлов, Т.В. Ніколаєва, О.В. Чернецов, М.В. Седова, І.Г. Спаський та ін.).

“Змійовик” – умовна назва двостороннього медальйона. Вірогідно, його носили поверх одягу. Можна припустити, що амулети-змійовики в Давній Русі виконували роль оберега, зверненого як до християнських, так і до язичницьких богів. Їхньою характерною особливістю є те, що на одному боці завжди розміщені зображення, які носять іконописний характер (Христос, Богоматір з Немовлям, святі), а на другому – зміїна композиція, по центру якої розташована або жіноча голова, або фігура. На значній частині медальйонів по колу зроблений напис грецькою або слов'янською мовою. Більшість змійовиків були знайдені випадково, лише деякі з них виявлені під час археологічних робіт¹. Ще в ХІХ ст. зазначалось, що основна частина знахідок походить з південних районів Давньої Русі².

Науковцями ХІХ ст. були опубліковані основні типи змійовиків, вказані їхні візантійські прототипи³. Подальше вивчення цієї категорії пам'яток було спрямоване на їхню типологічну та хронологічну класифікацію, а також на публікацію нових матеріалів. О.С. Орлов в основу своєї типології поклав змієвидну композицію на зворотному боці амулетів⁴. На думку Т.В. Ніколаєвої та О.В. Чернецова, вирішальне значення для атрибуції та датування змійовиків мають сюжети лицьового боку, саме вони дають підстави для більш чіткої класифікації⁵. В.Ю. Коваль запропонував поділ всього на два класи, виходячи не з деталей сюжетів, зображених на зворотному боці амулетів, а з їхньої загальної композиційної схеми (голова зі зміями чи змієнога фігура)⁶.

У зібранні Чернігівського історичного музею до подій Великої Вітчизняної війни налічувалось п'ять амулетів-змійовиків, котрі були опубліковані у статті О.С. Черненко⁷. На сьогодні в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського згідно з обліковою документацією зберігається два змійовики із зображенням Козьми і Доміана. Приводом для нового звернення до цієї теми стало виявлення ще одного амулета в колекції музею. Він належить до рідкісного типу змійовиків із зображенням сюжету “Чудо Георгія про змія” (№ 31 за Т.В. Ніколаєвою та О.В. Чернецовим, тип V за О.С. Орловим)⁸.

Змійовик являє собою круглий плаский медальйон з вушком для підвішування, литий з мідного сплаву, з рельєфними зображеннями та з вузьким рельєфним обідком на обох боках. Діаметр – 4,6 см, висота з вушком – 5,7 см, товщина – 0,3 см. На лицьовому боці – зображення кінного воїна, що їде вправо і встромляє списа у пащу змія, який звивається під передніми ногами коня. Вершник молодий, безбородий, голова у німбі. За спиною воїна розвивається плащ. Вся композиція добре вписана в коло. Загальні пропорції зображення скорочені: у вершника занадто велика голова, кінь маленький і коротконогий.

На іншому боці по центру зображена жіноча голова. Від неї радіально відходять сім товстих, вкритих лускою зміїних тулубів, кожен з них закінчується двома зміїними головами, які більше нагадують голови драконів. Голови повернуті в один бік, що створює ілюзію обертання. Медальйон носить сліди тривалого використання: центр змієвидної композиції затертий, отвір вушка деформувався від тривалого тертя ниткою (*кол. іл. 1*).

Подібних амулетів-змійовиків відомо небагато. Повною аналогією даній знахідці

1. Змійовик. Плахти.

Інв. № И-4387

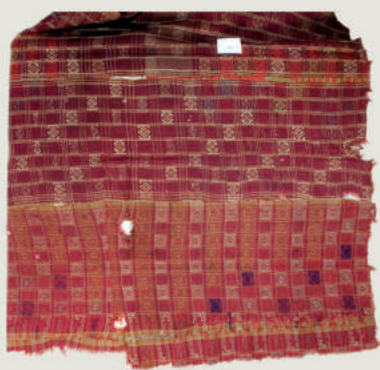
Інв. № И-122

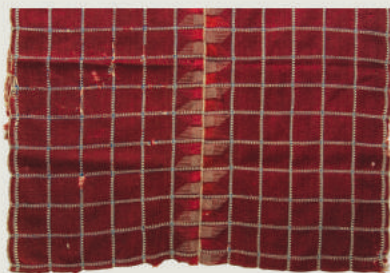
Інв. № И-116

Інв. № И-73

Інв. № И-94

Інв. № И-70

Інв. № И-71

Інв. № И-72

Інв. № И-101

Інв. № И-103

2. Плахти

Інв. № І-76

Інв. № І-108

Інв. № І-113

Інв. № І-114

Інв. № І-118

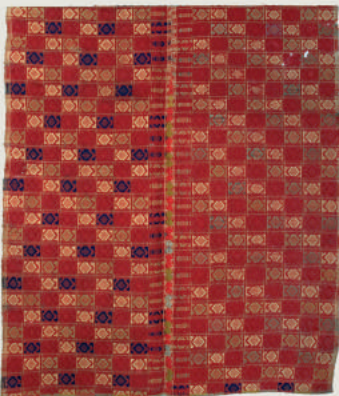
Інв. № І-119

Інв. № І-6431

Інв. № І-105

Інв. № І-6969

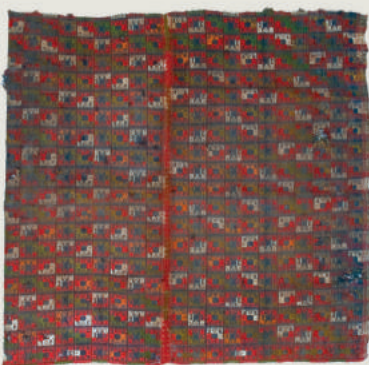
Інв. № І-84

Інв. № І-106

Інв. № І-107

Інв. № І-5379

Інв. № І-80

Інв. № І-96

3. Плахти

Інв. № І-97

Інв. № І-99

Інв. № І-102

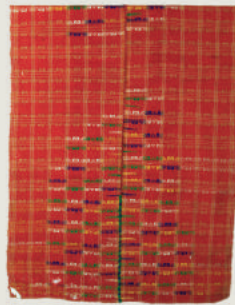
Інв. № І-104

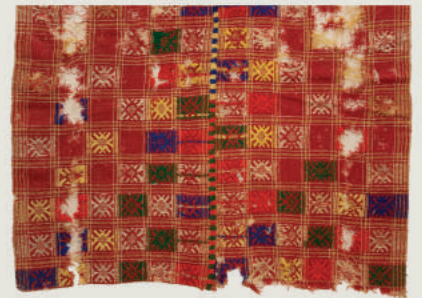
Інв. № І-109

Інв. № І-5380

Інв. № І-88

Інв. № І-75

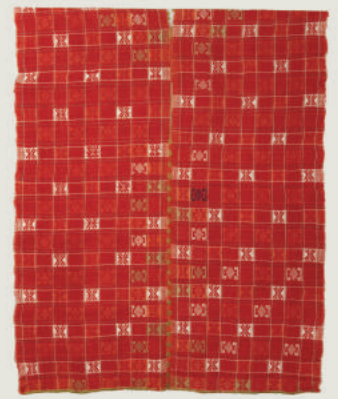
Інв. № І-92

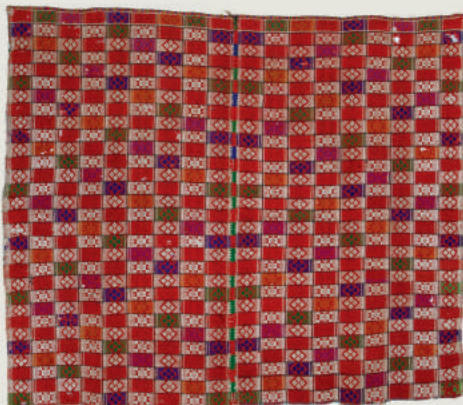
Інв. № І-77

Інв. № І-117

Інв. № І-93

Інв. № ІТ-234

Інв. № ІТ-2189

Інв. № ІТ-3157

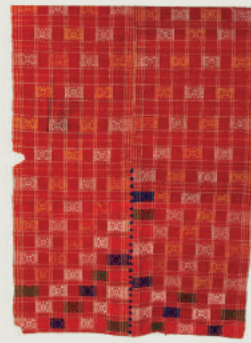
4. Плахти

Інв. № І-91

Інв. № І-90

Інв. № І-7040

Інв. № І-110

Інв. № І-98

Інв. № І-115

Інв. № ІТ-867

Інв. № І-83

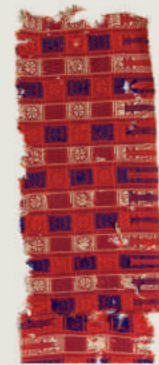
Інв. № І-95

Інв. № І-6933

Інв. № ІТ-1892

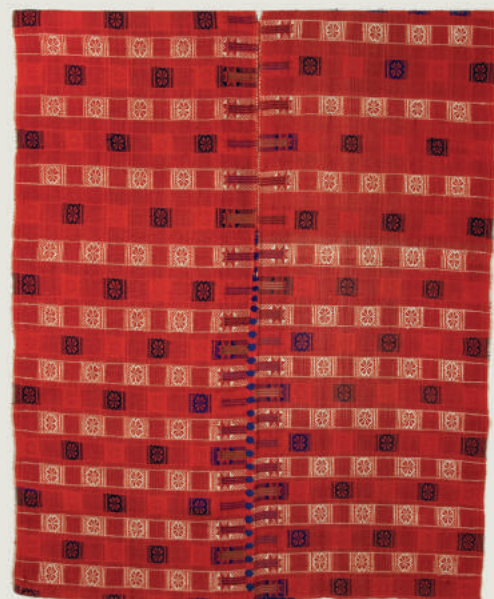
Інв. № І-120

Інв. № І-121

Інв. № ІТ-2399

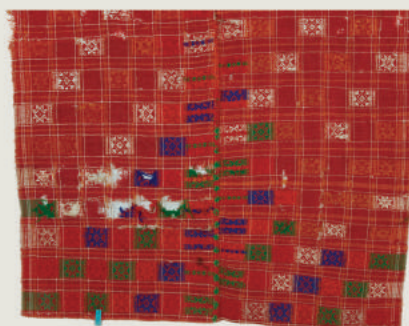

Інв. № І-89

5. Плахти

Інв. № І-85

Інв. № І-82

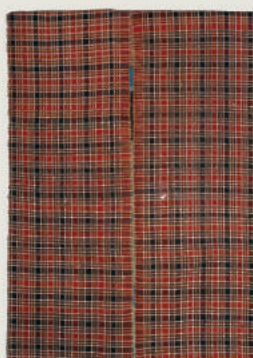
Інв. № І-81

Інв. № І-6522

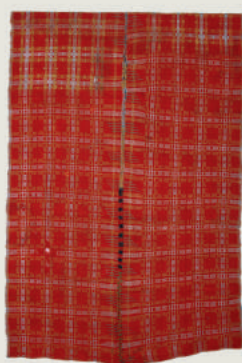
Інв. № І-87

Інв. № ІТ-1483

Інв. № ІТ-1684

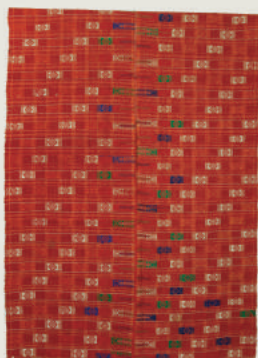
Інв. № ІТ-2148

Інв. № ІТ-2403

Інв. № ІТ-2404

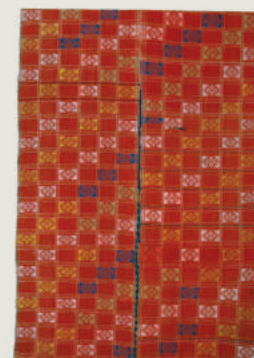
Інв. № І-86

Інв. № І-100

Інв. № ІТ-1231

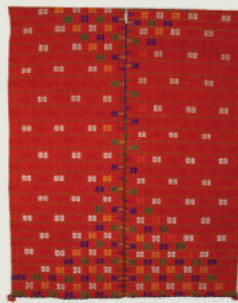

Інв. № ІТ-1688

6. Плахти

Інв. № ИТ-2388

Інв. № ИТ-2863

Інв. № И-74

Інв. № ИТ-2192

Інв. № ИТ-2744

Інв. № И-111

Інв. № И-6549

Інв. № ИТ-751

Інв. № ИТ-510

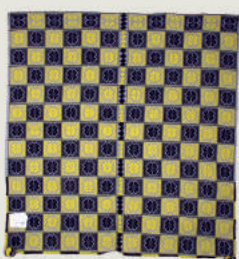
Інв. № ИТ-494

Інв. № ИТ-2289

Інв. № И-5460

Інв. № ИТ-2290

Інв. № ИТ-2291

Інв. № ИТ-2292

є змійовик, що зберігається у Державному Ермітажі. Судячи з опублікованих зображення та розмірів⁹, можна припустити, що вони відлиті в одній формі. Даний тип змійовиків Т.В. Николаєва датує XIII ст.¹⁰

Найбільшого поширення амулети-змійовики набули в XI–XIII ст., побутували і пізніше. В Україні ще в XVIII–XIX ст. вони іноді використовувались як жіночі прикраси – дукачі¹¹. Зафіксований випадок носіння змійовика із зображенням Георгія як дукача наприкінці XIX – на початку XX ст.¹². І.Г. Спаський вказує, що у 20-х рр. XX ст. він двічі від різних людей чув про старовинні “дукачі зі зміями”¹³. Змійовик із зображенням Козьми і Доміана у Новгород-Сіверському музеї вважався дукачем¹⁴. Амулет, що є об’єктом публікації, у фондowych документах також зазначений як “дукач без мотиля”. Вірогідно, це не просто випадковість, адже північна Чернігівщина, на думку І.Г. Спаського, була районом найбільшого поширення литих мідних і латунних дукачів¹⁵.

На жаль, тепер мабуть уже неможливо визначити місце і час знахідки описаного амулета-змійовика та яким чином він потрапив до музейної збірки. Перший запис про даний предмет виявлений у списку експонатів, що були повернені з евакуації під час Великої Вітчизняної війни у 1944 р. У каталогах колекції українських старожитностей В.В. Тарновського, Чернігівського єпархіального давньосховища, Чернігівського з’єднаного історичного музею міської і вченої архівної комісії та виставки XIV Археологічного з’їзду жодних відомостей про подібний предмет віднайти не вдалося.

Таким чином, у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського зберігається унікальний змійовик XIII ст., що міг використовуватися у XIX–XX ст. як дукач.

¹ Седова М.В. Новгородские амулеты-змеевики. – М., 1966. – С. 243–245; Коваль В.Ю. О древнерусских амулетах-змеевиках //Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – Вып. 221. – М., 2007. – С. 54–63.

² Сапунов Б.В. Тайна змеевиков //Археологический сборник. – № 34. – СПб., 1999. – С. 199.

³ Толстой И.И. О русских амулетах, называемых змеевиками //Записки Русского археологического общества. – Т. III. – СПб., 1888. – С. 363–413; Соколов М.И. Новый материал для объяснения амулетов, называемых змеевиками //Древности: Труды Славянской комиссии Московского археологического общества. – Т. I. – М., 1895. – С. 134–202.

⁴ Николаева Т.В., Чернецов А.В. Древнерусские амулеты-змеевики. – М., 1991. – С. 20–24.

⁵ Там само. – С. 23.

⁶ Коваль В.Ю. О древнерусских амулетах... – С. 59.

⁷ Черненко Е.Е. Змеевики в собрании Черниговского исторического музея //Деснинские древности: Материалы межгосударственной научной конференции “История и археология Подесенья”, посвящённой памяти брянского археолога и краеведа ... Федора Михайловича Заверняева (28.II.1919 – 18.VI. 1994). – Брянск, 1995. – С. 79–80.

⁸ Николаева Т.В., Чернецов А.В. Древнерусские амулеты... – С. 23, 74.

⁹ Там само. – С. 74, 107, табл. XIV:3; Пуцко В.Г. Об иконографии ранних новгородских амулетов-змеевиков //Новгород и Новгородская земля. История и археология. – Вып. 15. – Вел. Новгород, 2001. – С. 140.

¹⁰ Николаева Т.В., Чернецов А.В. Древнерусские амулеты... – С. 74.

¹¹ Спаський І.Г. Дукачі і дукачі України. – К., 1970. – С. 121.

¹² Спасский И.Г. Три змеевика с Украины //Средневековая Русь. – М., 1976. – С. 361.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

ЗАЙЧЕНКО В.

Плахти Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог

Колекція тканих плахт Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського налічує 83 одиниці збереження як цілих речей, так і фрагментів, які датуються кінцем XVIII – початком XX ст. Вона комплектувалася переважно протягом першої чверті XX ст., на що вказують старі інвентарні номери етнографічного музею. 54 пам'ятки пройшли інвентаризацію 1935 року. У 1953 році колекція поповнилася двома плахтами, переданими Прилуцьким краєзнавчим музеєм (інв. № И-5379, И-5380). Протягом наступних десятиліть 21 плахта була привезена з експедицій, а 7 – з Дігтярівської фабрики художніх виробів імені 8 Березня.

Плахта – одяг, який складається з двох довгих (до 180 см – повна плахта) полотнищ завширшки до 50 см, на дві третини зшитих між собою краями. Носили її, склавши удвоє зашитим кінцем під низ. Другий, не до кінця зшитий кінець, лягав на нижній, його крила розходилися, прикриваючи жіночу постать з боків. Плахту закріплювали на талії поясом, спереду одягали запаску. Відомі джерела надходження вказують на широке побутування цього виду поясного жіночого одягу по всій Чернігівщині. На початку XX ст. плахта втратила свою популярність, її заступила спідниця.

Оскільки плахту могла виткати не кожна жінка, їх купували. Дорога, ткани перебором, повна плахта була не всім доступна, тож виготовлялися ще й неповні плахи. Вони були удвоє коротшими з повністю зшитими полотнищами.

Матеріалом для виготовлення плахт слугували вовняні, кустарного виготовлення нитки, фарбовані у червоний, малиновий, синій, чорний колір. Давні плахти могли ткатися на лляній основі, а декоративні мотиви натикалися вовняними, інколи – шовковими та бавовняними нитками, як-от плахта кінця XVIII ст. з колекції В.В. Тарновського (інв. № И-122). З середини XIX ст. набули поширення фарбовані синтетичними барвниками вовняні фабричні нитки (гарус).

Характерною особливістю декору плахти є її картатість. Картки утворювалися перетинанням різноколірних орнаментальних смуг основи та підкання. Виткана таким чином плахта звалася простою, часто – рябенькою, а техніка ткання – плахтово-човниковою. Складнішою, плахтово-перебірною технікою ткалися так звані плахти-закладанки, картки яких були “розкреслені” вузькими подвійними або потрійними лініями і заповнювалися різного кольору геометричними мотивами. Найпоширенішими були мотиви чотиричастинних ромбів, ромбів з відростками, розеток, зірок, хрещатих мотивів. Вони густо вкривали ті частини плахти, які були добре видимими – крила та частину зшитого кінця, що виглядав ззаду з-під розтулених крил. Центральна частина виробу декорувалася скромніше.

Кольорова гама декору протягом XIX ст. зазнавала змін. Залежала вона і від техніки виконання. Так, прості плахти аж до початку XX ст. вкривалися орнаментом з дво- або триколірних смуг по яскравому тлу. А от закладанки ставали все яскравішими. На зразку плахти кінця XVIII ст. з колекції Василя Тарновського орнамент витканий по синьому тлу тільки білими бавовняними, гірчичними шовковими і червоними вовняними нитками. Зазначимо, що гірчичний і білий колір присутній майже в усіх плахтах колекції, яким би часом вони не датувалися, що свідчить про давні традиції такого декору. Закладні плахти

першої половини XIX ст. рідко бувають багатоколірними, але з середини XIX ст., з появою гарусу, вони набувають надзвичайної яскравості та декоративності. Проте, інколи жінкам було цього замало і вони ще й вишивали мотиви у незаповнених картках та обшивали окремі ткани мотиви (інв. № Ит-2399). Варто нагадати, що в музейному зібранні є плахта, декорована винятково вишитим орнаментом¹. Є свідчення про вишивання плахт ще й наприкінці XIX ст.²

Брак праць про особливості плахтового ткання того чи іншого регіону не дає можливості вказати конкретно місце виготовлення речей з музейної колекції. Проте, можемо визначити характерні ознаки ткання окремих регіонів. Так, для плахт південної території області, прилеглої до Полтавщини, характерними є не квадратні, як у більшості плахт, картки, а прямокутні. Крім того, їхньою яскравою особливістю є натикання у картках мотивів двома кольорами ниток (“недогони”)³ та оздоблення кутів помпонами. Рябеньких плахт тут майже не ткали. На сході Чернігівщини ткали плахти переважно з мотивами зірок – “рожеві”, “рожисті” плахти⁴. Центральним районам притаманний малиновий колір тла. Для цих регіонів характерне поширення рябеньких плахт.

У XX ст. плахти стали предметами сценічного вбрання. Осередком їхнього виготовлення була артіль (з 1961 р. – фабрика) імені 8 Березня у селищі Дігтярі Срібнянського району, де для хорових і танцювальних колективів традиційними техніками на механізованих верстатах вироблялися як повні, так і неповні (суцільні) плахти.

Каталожний опис містить наступну інформацію: назва, датування, сучасний інвентарний номер, старі інвентарні номери (за наявності бирок або даних в інвентарних картках), розмір, матеріал і техніка, декор (в кольоровій гамі першим зазначається колір тла), стан збереження, джерело надходження (для пам’яток довоєнної колекції, як правило, невідоме). На кольорових вкладках (1–6) подані ілюстрації всіх плахт.

¹ Зайченко В. Вбрання XVIII століття у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Вип. 10. – Чернігів, 2007–2008. – С. 43.

² Литвинова П. Южно-русский народный орнамент. Выпуск 1. Черниговская губерния, Глуховский уезд. – К., 1878. – С. 13; Степовой Н. Малорусская народная одежда. Нежинский уезд // Киевская старина. – 1893. – № 5. – С. 282; его же. Малорусская народная одежда. Козелецкий уезд // Киевская старина. – 1893. – № 12. – С. 448.

³ Нечипоренко С. Декоративні тканини та килими України. – К., 2005. – С. 125.

⁴ Литвинова П. Указ соч. – С. 18; её же. Южно-русский народный орнамент. Выпуск 2. Черниговская губерния. – Харьков, 1902. – С. 18.

Каталог

1. Плахта (фрагмент). Кінець XVIII ст.

Інв. № И-122.

Старі номери: № 536/III; червона сургучна печатка з відтиском АІ; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27469; МФУ 3194.

36 × 56 см.

Вовна, шовк; плахтово-перебірне ткацтво.

Смуги прямокутних карток чергуються зі смугами квадратних карток. Картки заповнені ромбами, ромбами з відростками, хрещатими мотивами. Обабіч шва – прямокутники з чотирма смужками усередині. Кольори: темно-синій, жовтий, білий, гірчичний, червоний.

Дірки, втрати ниток.

2. Плахта (фрагмент). Кінець XVIII ст. (?)

Інв. № И-116.

Старі номери: Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 26019.

49 × 32 см.

Вовна: плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені ромбами з крапкою всередині. Кольори: бордовий, чорний, зеленуватий, сіруватий.

Дірки, розриви ниток, забруднення.

3. Плахта. Кінець XVIII ст. (?)

Інв. № И-73.

Старі номери: ЕМ КВ 412; 777; 2386; Ч.Д.М.; 290.

130 × 78 см.

Вовна, льон (?); плахтово-човникове ткацтво.

Квадратні картки, утворені перетином смужок з дрібними геометричними мотивами, заповнені квадратами з відростками. Кольори: малиновий, темно-коричневий, білий, гірчичний.

Дірки, латки, кольори зблякли.

4. Плахта (килимоч з повної плахти і пришитого до неї фрагмента іншої). Кінець XVIII–перша половина XIX ст.

Інв. № И-94.

162 × 125 см (162 × 83 + 162 × 42).

Вовна, льон (?); плахтово-перебірне ткацтво.

Повна плахта: квадратні картки заповнені ромбами; кольори: темно-малиновий, білий, червоний, зеленуватий.

Фрагмент: квадратні картки заповнені ромбічними мотивами з розетками в центрі; кольори: малиновий, червоний, гірчичний, синюватий.

Ветха, припалена, дірки, втрати ниток.

5. Плахта. Перша половина XIX ст.

Інв. № И-70.

Старі номери: КВ 559, 773; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27452.

194 × 94 см.

Вовна, бавовна; плахтово-човникове ткацтво.

Квадратні картки утворені перетином зубчастих смужок; у картках обабіч шва – трапецієподібні мотиви. Кольори: бордовий, білий, синій, сіруватий, червоний.

Дуже порвана.

6. Плахта. Перша половина XIX ст. (?)

Інв. № И-71.

Старі номери: ЕМ 78 № 772; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 7433; 285; 3207 МФУ.

180 × 100 см.

Вовна, бавовна; плахтово-човникове ткацтво.

Квадратні картки утворені перетином смужок з дрібних геометричних мотивів; у картках обабіч шва – трапецієподібні групи смужок. Кольори: червоний, білий, гірчичний.

Дірочки, плями.

7. Плахта (поздовжня половина). Перша половина XIX ст.

Інв. № И-72.

182 × 45 см.

Вовна, бавовна; плахтово-човникове ткацтво.

Квадратні картки утворені перетином зубчастих смужок; у картках вздовж одного краю – трапецієподібні мотиви. Кольори: темно-червоний, білий, темно-коричневий, зелений, синій, рожевий.

Дірочки, плями.

8. Плахта (фрагмент). Перша половина XIX ст.

Інв. № И-101.

Старі номери: КВ 561 № 781; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27449; 280; МФУ 3219.

173 × 100 см.

Вовна, бавовна; плахтово-човникове ткацтво.

Квадратні картки утворені перетином зубчастих смужок; у картках вздовж одного краю – трапецієподібні мотиви. Кольори: темно-малиновий, білий, оранжевий, синюватий.

Дірки, обриви ниток.

9. Плахта (фрагмент). Перша половина XIX ст.

Інв. № И-103.

Старі номери: ЕМ 81; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27435; МФУ 3230; 811, 784.

96 × 98 см.

Вовна, бавовна; плахтово-човникове ткацтво.

Квадратні картки утворені перетином смужок з дрібних геометричних мотивів; у картках обабіч шва – трапецієподібні групи смужок. Кольори: малиновий, світло-малиновий, гірчичний, синюватий, червоний.

Дірки, забруднення.

10. Плахта. Перша половина XIX ст.

Інв. № И-76.

Старі номери: КВ 555; № 776; МФУ 3219; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27427; 263.

180 × 96 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені зірками та дрібними геометричними мотивами. Кольори: вишневий, світло-вишневий, салатний, зелений, гірчичний, блакитний, червоний, білий.

Дірки, латки.

11. Плахта. Перша половина XIX ст.

Інв. № И-108.

Старі номери: 77, 771.

182 × 96 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені зірками і розетками. Кольори: малиновий, чорний, зелений, білий, коричневий, синюватий, гірчичний.

Дірки, обриви ниток, забруднення.

12. Плахта (поздовжня половина). Перша половина XIX ст.

Інв. № И-113.

Старі номери: Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27436; 282.

184 × 45 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені чарунковими ромбами. Кольори: малиновий, білий, бордовий, гірчичний, синій, зелений.

Дірки, обриви ниток.

13. Плахта (поздовжня половина). Перша половина XIX ст.

Інв. № И-114.

Старі номери: 82 № 765; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27429; 3230.

182 × 50 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені ромбами і зірками. Кольори: яскраво-малиновий, білий, гірчичний, зеленуватий.

Дірки, обриви ниток, забруднення.

14. Плахта (фрагмент). Перша половина XIX ст.

Інв. № И-118.

Старі номери: Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 26032; МФУ 3067.

45 × 9 см.

Вовна, бавовна; плахтово-човникове ткацтво.

Квадратні картки, заповнені дрібними мотивами, утворюють суцільну картату поверхню.

Кольори: світло-малиновий, гірчичний, білий.

Дірочки, обриви ниток.

15. Плахта (фрагмент). Перша половина XIX ст.

Інв. № И-119.

Старі номери: Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 26031; 301; МФУ 3068.

36 × 12 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені чарунковими ромбами. Кольори: червоний, білий, оранжевий.

Дірочки, обриви ниток.

16. Плахта. Перша половина XIX ст.

Інв. № И-6431.

182 × 86 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені розетками та мотивами косоного хреста. Кольори: малиновий, чорний, білий, червоний, гірчичний, синюватий.

Дірочки, обриви і втрати ниток.

Надійшла від Панкрат І.М. із с. Макишин Городнянського району в 1967 р.

17. Плахта. Перша половина XIX ст.

Інв. № И-6969.

168 × 94 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені чарунковими ромбами. Кольори: малиновий, білий, синій, зеленуватий, темно-малиновий.

Дірочки, забруднення, нитки вигоріли.

Надійшла від Макей Є.Є. з Чернігова в 1971 р.

18. Плахта. Близько середини XIX ст.

Інв. № И-84.

Старі номери: ЕМ 83, 768; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27464; № 768.

200 × 80 см.

Вовна, бавовна; плахтово-човникове ткацтво.

Квадратні картки, заповнені дрібними мотивами, утворюють суцільну картату поверхню.

Кольори: малиновий, білий, гірчичний.

Розриви.

19. Плахта (поздовжня половина). Близько середини XIX ст.

Інв. № И-105.

Старі номери: КВ 558 № 782; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27441; МФУ 3185.

168 × 43 см.

Вовна, бавовна; плахтово-човникове ткацтво.

Квадратні картки, вздовж одного краю заповнені зубчастими мотивами. Кольори: темно-малиновий, білий, гірчичний, синій, оранжевий.

Дірки, забруднення, обриви ниток.

20. Плахта (поздовжня половина). Близько середини XIX ст.

Інв. № И-106.

Старі номери: КВ 561; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27448; МФУ 32111.

172 × 50 см.

Вовна, бавовна; плахтово-човникове ткацтво.

Квадратні картки утворені перетином зубчастих смужок; у картках вздовж одного краю – трапецієподібні мотиви. Кольори: темно-малиновий, білий, яскраво-оранжевий, зелений, бежевий.

Дірки, забруднення.

21. Плахта (поздовжня половина). Близько середини XIX ст.

Інв. № И-107.

Старі номери: Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27466; 229; МФУ 3222.

168 × 43 см.

Вовна, бавовна; плахтово-човникове ткацтво.

Квадратні картки утворені перетином зубчастих смужок; у картках вздовж одного краю – трапецієподібні мотиви. Кольори: темно-малиновий, білий, гірчичний, фіолетовий, рожевий.

Дірки.

22. Плахта (фрагмент). Близько середини XIX ст.

Інв. № И-5379.

Старі номери: № 187.

92 × 106 см.

Льон (?), вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки суцільно заповнені зірками і дрібними мотивами. Кольори: темно-сірий, червоний, гірчичний, оранжевий, зелений, сірий.

Дірки, обриви і втрати ниток.

Надійшла з Прилуцького краєзнавчого музею в 1953 р.

23. Плахта. Середина XIX ст.

Інв. № И-80.

Старі номери: ЕМ 3 № ...275; Ч.Д.М. інв. 1935 р. 3 27462; 3223 МФУ.

186 × 101 см.

Вовна, бавовна, шовк; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки суцільно заповнені зірками. Кольори: синій, білий, гірчичний, малиновий, бежевий, зеленуватий.

Дірки.

24. Плахта. Друга половина XIX ст.

Інв. № И-96.

Старі номери: КВ... Черн. 13; КВ 562; Ч.Д.І.М. 1935 27456; МФУ 3128.

156 × 79 см.

Вовна, бавовна; плахтово-човникове ткацтво.

Зубчасті смуги з дрібними геометричними мотивами утворюють суцільну картату поверхню.

Кольори: червоний, чорний, гірчичний, білий.

Дірки, обриви ниток.

25. Плахта. Друга половина XIX ст.

Інв. № И-97.

Старі номери: КВ..; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27444.

182 × 88 см.

Вовна, бавовна; плахтово-човникове ткацтво.

Смуги з дрібних геометричних мотивів утворюють суцільну картату поверхню. Кольори: червоний, білий, гірчичний.

Дірочки, обриви ниток.

26. Плахта (поздовжня половина). Друга половина XIX ст.

Інв. № И-99.

Старі номери: ЕМ № 79, 78272; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27814; МФУ 3206.

178 × 49 см.

Вовна, бавовна; плахтово-човникове ткацтво.

Квадратні картки, утворені перетином смужок з дрібних геометричних мотивів; заповнені ромбами з відростками; у прямокутних картках обабіч шва – дрібні мотиви і смужки.

Кольори: червоний, темно-синій, синій, зелений, білий, оранжевий.

Дуже порвана.

27. Плахта. Друга половина XIX ст.

Інв. № И-102.

Старі номери: КВ 556 № 775; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27428.

178 × 46 см.

Вовна, бавовна; плахтово-човникове ткацтво, вишивка лічильною гладдю.

Смуги з дрібних геометричних мотивів утворюють суцільну картату поверхню. Кольори: малиновий, білий, зеленуватий, гірчичний. У двох кутах вишито по розетці.

Дірочки.

28. Плахта. Друга половина XIX ст.

Інв. № И-104.

Старі номери: 221; МФУ 3197.

175 × 78 см.

Вовна, бавовна; плахтово-човникове ткацтво.

Квадратні картки, заповнені дрібними геометричними мотивами, та смуги з дрібних мотивів утворюють суцільну картату поверхню; обабіч шва – смужки ялинкоподібного орнаменту. Кольори: червоний, білий, гірчичний, жовтий, зелений, синій.

Дірочки, обриви ниток.

29. Плахта. Друга половина XIX ст.

Інв. № И-109.

Старі номери: КВ 560 № I 774; 76, 1770; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27432; 293.

170 × 100 см.

Вовна, бавовна; плахтово-човникове ткацтво.

Квадратні картки, утворені перетином смуг з дрібних геометричних мотивів, заповнені зірками. Кольори: малиновий, білий, гірчичний.

Дірки, обриви ниток.

30. Плахта неповна. Друга половина XIX ст.

Інв. № И-5380.

Старі номери: № 25.

106 × 92 см.

Вовна, бавовна; плахтово-човникове ткацтво.

Квадратні картки заповнені зірками і ромбами. Кольори: синій, червоний, білий, зелений.

Розриви.

Надійшла з Прилуцького краєзнавчого музею в 1953 р.

31. Плахта. Друга половина XIX ст.

Інв. № И-88.

Старі номери: № 6 “стокичничка” Силюк Вера Неданчич 1-75 р”; МФ 9243.

182 × 86 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені дрібними геометричними мотивами по верхньому і нижньому краях. Кольори: червоний, білий, гірчичний, синій, зелений.

Дірки.

32. Плахта. Друга половина XIX ст.

Інв. № И-75.

Старі номери: “с Лукашовка Черн. у. Куплена на Воздвиженской ярмарке в г. Чернигове 18 сент. 1924 г.”; ЕМ КВ 422, 274; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27442; МФУ 3265.

180 × 86 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені чарунковими ромбами з відростками. Кольори: вишневий, білий, гірчичний, зелений, жовтий, синій, червоний.

Багато втрат.

33. Плахта. Друга половина XIX ст.

Інв. № И-77.

Старі номери: ЕМ 601 № 492; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27423; 289; 3205; 14...4.

181 × 87 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені ромбами з хрестиками. Кольори: червоний, білий, оранжевий, синій, салатовий.

Дірки, розриви.

34. Плахта. Друга половина XIX ст.

Інв. № И-92.

Старі номери: КВ 739 № 1558; 215; МФУ 3232.

174 × 88 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Прямокутні картки заповнені ромбами. Кольори: червоний, зелений, оранжевий, білий, синій. Пришиті китиці.

Нитки потерті.

35. Плахта. Друга половина XIX ст.

Інв. № И-93.

Старі номери: 383, 27810, 3234.

170 × 88 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені ромбами та косими хрестами. Кольори: червоний, білий, оранжевий, синій, зеленуватий.

Дірки, край пошкоджений.

36. Плахта (фрагмент). Друга половина XIX ст.

Інв. № И-117.

Старі номери: Ч.Д.М. 1935 р. № 27430.

33 × 31 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені ромбами. Кольори: червоний, оранжевий, білий, зеленуватий, синій.

Дірки, забруднення.

37. Плахта. Друга половина XIX ст.

Інв. № Ит-234.

113 × 94 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Прямокутні картки заповнені зірками і чотиричастинними ромбами. Кольори: червоний, чорний, білий, зелений, синій, оранжевий, бузковий.

Дірки, обриви ниток, бузкові нитки вигоріли.

Надійшла від Кирсанової Є.Д., уродженки Зіньківського району Полтавської області, в 1975 р.

38. Плахта. Друга половина XIX ст.

Інв. № Ит-2189.

162 × 50 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені чарунковими ромбами з відростками; обабіч шва – прямокутники з зірками. Кольори: чорний, бордовий, гірчичний, малиновий, рожевий, білий, блакитний.

До трьох кутів пришиті помпони.

Дірки, обриви ниток.

Надійшла від Тяжкун Т.Й. з с. Дейманівка Срібнянського району в 1987 р.

39. Плахта (фрагмент). Друга половина XIX ст.

Інв. № ИТ-3157.

60 × 91 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені ромбами з відростками. Кольори: малиновий, білий, гірчичний, синій, зелений, червоний.

Дірки, обриви ниток.

Належала Отт-Скоропадській О.П., доньці гетьмана П.П. Скоропадського. Надійшла від Ширимири Н.П. з Чернігова в 2009 р.

40. Плахта. Друга половина XIX ст.

Інв. № И-91.

Старі номери: КВ-491 № 856; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27467; 276; МФУ 3195.

164 × 92 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені розетками. Кольори: червоний, білий, синій, оранжевий, жовтий, зелений. До двох кутів пришиті китиці.

Зшита упоперек.

41. Плахта. Друга половина XIX ст.

Інв. № И-90.

Старі номери: Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 17453.

182 × 90 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні і прямокутні картки заповнені зірками. Кольори: червоний, чорний, білий, жовтий, синій, зелений, оранжевий.

Дірки.

42. Плахта. Друга половина XIX ст.

Інв. № И-7040.

186 × 80 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені зірками. Кольори: червоний, оранжевий, білий, жовтий, зелений, синій.

Дірочки, надриви, латка.

Побутувала в с. Скорінець Чернігівського району. Надійшла від Щербини Х.В. з Чернігова в 1972 р.

43. Плахта. Друга половина XIX ст.

Інв. № И-110.

Старі номери: 76 № I 770; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27437; 280; МФУ 3214.

172 × 92 см.

Вовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Прямокутні картки заповнені дрібними трикутниками, картки біля шва – ще й смужками. Кольори: малиновий, білий, червоний, синій.

Розриви, дірки.

44. Плахта. Кінець XIX – початок XX ст.

Інв. № И-98.

Старі номери: Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27468.

165 × 88 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво, вишивка лічильною гладдю.

Квадратні картки, заповнені дрібними геометричними мотивами, та смуги з дрібних мотивів утворюють суцільну картату поверхню; обабіч шва – смужки ялинкоподібного орнаменту. Кольори: червоний, білий, зеленуватий. На одному кінці обабіч шва вишиті два косі хрести.

Обриви ниток.

45. Плахта (поздовжня половина). Кінець XIX – початок XX ст.

Інв. № И-115.

Старі номери: ЕМ 4 № II; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27815; МФУ 3202; 264.

176 × 43 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Смуги з дрібних геометричних мотивів утворюють при перетині суцільну картату поверхню.

Кольори: червоний, темно-синій, гірчичний, білий.

Дірки, обриви ниток.

46. Плахта (килимок?). Кінець XIX – початок XX ст.

Інв. № Ит-867.

150 × 86 см.

Вовна, бавовна; плахтово-човникове ткацтво.

Квадратні картки, заповнені дрібними геометричними мотивами, утворюють суцільну картату поверхню. Кольори: червоний, чорний, білий, гірчичний.

Дірки, обриви і втрати ниток. Зшита упоперек.

Надійшла від Личагіної О.Ю. з с. Горбове Новгород-Сіверського району в 1978 р.

47. Плахта. Кінець XIX – початок XX ст.

Інв. № И-83.

Старі номери: ЕМ 480 № 964; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27634; 295; 3235 МФУ.

178 × 84 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені ромбами з відростками. Кольори: червоний, білий, гірчичний, синій, оранжевий, блакитний, зелений.

Дірки.

48. Плахта. Кінець XIX – початок XX ст.

Інв. № И-95.

Старі номери: 27443.

190 × 90 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні і прямокутні картки заповнені ромбами з відростками та ромбічною сіткою.

Кольори: червоний, білий, зелений, оранжевий. До трьох кутів пришиті помпони.

Без дефектів.

49. Плахта. Кінець XIX – початок XX ст.

Інв. № И-6933.

144 × 88 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені ромбами з відростками. Кольори: червоний, білий, синій, гірчичний, зелений. До верхнього краю пришиті два помпони.

Місцями витягнуті нитки.

Надійшла від Щербини Х.В. з с. Скорінець Чернігівського району в 1971 р.

50. Плахта. Кінець XIX – початок XX ст.

Інв. № Ит-1892.

187 × 82 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені ромбами. Кольори: червоний, білий, гірчичний, синій, зелений, оранжевий.

Дірочки, обриви ниток, забруднення.

Надійшла від Харченко М.Я., уродженки с. Будище Козелецького району, в 1985 р.

51. Плахта. Кінець XIX – початок XX ст.

Інв. № Ит-2399.

162 × 45 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво, вишивка лічильною гладдю.

Квадратні картки заповнені тканими і вишитими ромбами та зірками. Кольори: червоний, білий, оранжевий, чорний, зелений, жовтий, синій, бузковий, блакитний. До нижніх кутів пришиті маленькі помпони.

Надійшла від Горбатов О.М. з Чернігова (уродженки с. Лихачів Носівського району) в 1989 р.

52. Плахта. Кінець XIX – початок XX ст.

Інв. № И-89.

Старі номери: ЕМ КВ № 400; 257.

184 × 92 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені розетками; обабіч шва – прямокутники з зірками і смужками.

Кольори: червоний, білий, синій.

Порвана.

53. Плахта (фрагмент). Кінець XIX – початок XX ст.

Інв. № И-120.

Старі номери: КВ 632..., 253 № 275; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27434.

102 × 28 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Прямокутні картки заповнені розетками; картки вздовж одного краю – з прямими смужками.

Кольори: бордовий, червоний, білий, синій.

Дірки, обриви ниток.

54. Плахта (фрагмент). Кінець XIX – початок XX ст.

Інв. № И-121.

Старі номери: КВ 632^a; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27431.

62 × 32 см.

Аналогічна інв. № И-120.

55. Плахта. Кінець XIX – початок XX ст.

Інв. № И-82.

Старі номери: 27422.

194 × 86 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені зірками. Кольори: темно-малиновий, оранжевий, білий, синій, зелений.

Значні втрати.

Надійшла від селянки с. Янівка (нині – Іванівка Чернігівського району) до 1935 р.

56. Плахта (поздовжня половина). Початок ХХ ст.

Інв. № И-81.

Старі номери: ЕМ 651 (?); Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27451; МФУ 3236.

172 × 43 см.

Вовна, бавовна; плахтово-човникове ткацтво.

Квадратні картки, заповнені дрібними мотивами, утворюють суцільну картату поверхню.

Кольори: червоний, білий, гірчичний, темно-синій.

Дірочки.

57. Плахта. Початок ХХ ст.

Інв. № И-85.

Старі номери: ЕМ 392.

188 × 86 см.

Вовна, бавовна, шовк (?); плахтово-човникове ткацтво.

Квадратні картки утворені зубчастими смугами з дрібними мотивами; вздовж шва – групи ліній. Кольори: темно-малиновий, білий, чорний, жовтий.

Місцями протерті нитки.

58. Плахта. Початок ХХ ст.

Інв. № И-87.

Старі номери: ЕМ КВ № 420; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27457; 271; МФУ 3218.

170 × 86 см.

Вовна, бавовна; плахтово-човникове ткацтво.

Квадратні картки утворені перетином зубчастих смуг з дрібними мотивами; обабіч шва – смужки. Кольори: вишневий, білий, жовтий, синій, зелений.

Місцями потерті нитки.

59. Плахта. Початок ХХ ст.

Інв. № И-6522.

170 × 84 см.

Вовна, бавовна; плахтово-човникове ткацтво.

Квадратні картки, утворені зубчастими смугами, перекреслені прямими смужками. Кольори: червоний, білий, гірчичний, зелений.

Без дефектів.

Надійшла від Литвин А.І. з с. Макишин Городнянського району в 1968 р.

60. Плахта. Початок ХХ ст.

Інв. № Ит-1483.

174 × 87 см.

Вовна, бавовна; плахтово-човникове ткацтво.

Дрібні квадратні картки, утворені перетином зубчастих смужок, утворюють суцільну картату поверхню. Кольори: червоний, чорний, білий, гірчичний.

Дірочки.

Побутувала у Прилуцькому районі. Надійшла від Покровської Н.О. з Чернігова в 1982 р.

61. Плахта. Початок ХХ ст.

Інв. № ИТ-1684.

152 × 79 см.

Вовна, бавовна; плахтово-човникове ткацтво.

Зубчасті смуги утворюють при перетині суцільну картату поверхню. Кольори: червоний, білий, оранжевий, гірчичний.

Дірочки, обриви ниток, кольори зблякли.

Побутувала в с. Будьонівка (тепер – Червоне) Коропського району. Надійшла від Мехед В.М. з Чернігова в 1984 р.

62. Плахта. Початок ХХ ст.

Інв. № ИТ-2148.

176 × 80 см.

Вовна, бавовна; плахтово-човникове ткацтво.

Квадратні картки утворені перетином зубчастих смужок; у картках обабіч шва – групи смужок. Кольори: червоний, білий, гірчичний.

Дірочки, забруднення, обриви ниток.

Побутувала в с. Мезин Коропського району. Надійшла від Губського Ф.Т. з Чернігова в 1986 р.

63. Плахта. Початок ХХ ст.

Інв. № И-2403.

172 × 87 см.

Вовна, бавовна; плахтово-човникове ткацтво.

Квадратні картки і смуги, заповнені дрібними мотивами, утворюють суцільну картату поверхню. Кольори: червоний, зелений, гірчичний, білий.

Дірочки, обриви ниток.

Належала Шатирко Є.М. з с. Макишин Городнянського району. Надійшла від Обласо-вої Н.І. з Чернігова в 1989 р.

64. Плахта. Початок ХХ ст.

Інв. № ИТ-2404.

178 × 85 см.

Вовна, бавовна; плахтово-човникове ткацтво.

Квадратні картки і смуги з дрібних мотивів утворюють суцільну картату поверхню. Кольори: червоний, чорний, білий, гірчичний.

Дрібні дірочки.

Належала Шатирко Є.М. з с. Макишин Городнянського району. Надійшла від Обласо-вої Н.І. з Чернігова в 1989 р.

65. Плахта. Початок ХХ ст.

Інв. № И-86.

Старі номери: ЕМ 635 № 623; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27420; 279; 3221 МФУ.

186 × 84 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Прямокутні картки заповнені чарунковими ромбами; картки вздовж шва – зірками і смужками. Кольори: червоний, білий, оранжевий, синій, зелений.

Дірочки.

66. Плахта. Початок ХХ ст.

Інв. № И-100.

Старі номери: КВ 421, 216-III.

194 × 92 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені ромбами, обабіч шва перекресленими вузькими смугами контрастних кольорів. Кольори: червоний, чорний, білий, оранжевий, зелений, синій.

Без дефектів.

67. Плахта. Початок ХХ ст.

Інв. № Ит-1231.

180 × 90 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені ромбами та зірками. Кольори: червоний, зелений, синій, жовтий, оранжевий, білий. До нижніх кутів пришиті помпони.

Дірочки.

Надійшла від Цепи В.Г. з Носівки в 1981 р.

68. Плахта. Початок ХХ ст.

Інв. № Ит-1682.

174 × 83 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Прямокутні картки заповнені ромбами. Кольори: червоний, білий, гірчичний, синій, оранжевий.

Дірочки, обриви ниток, червоні нитки тла полиняли на тканину.

Належала Ганні Підгайній з с. Підлісне Козелецького району. Надійшла від Биховець В.Ф. з Чернігова в 1984 р.

69. Плахта. Початок ХХ ст.

Інв. № Ит-2192.

185 × 94 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені ромбами, розетками або дрібними геометричними мотивами.

Кольори: малиновий, гірчичний, бордовий, білий, блакитний.

Дірочки, обриви ниток.

Надійшла від Деркач Г.В. з с. Адамівка Борзнянського району в 1987 р.

70. Плахта. Початок ХХ ст.

Інв. № Ит-2863.

171 × 94 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні і прямокутні картки заповнені ромбами; картки обабіч шва – ялинкоподібними мотивами і смужками. Кольори: червоний, зелений, оранжевий, синій, білий. До кутів пришиті маленькі помпони.

Дірочки.

Побутувала в с. Червоні Партизани Носівського району. Надійшла від Сардак Н.П. з с. Вересоч Ніжинського району в 2003 р.

71. Плахта. Початок ХХ ст.

Інв. № И-74.

190 × 94 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені розетками; вздовж шва – прямокутники з зірками. Кольори: червоний, оранжевий, білий, чорний, зелений.

Дірочки.

72. Плахта. Початок ХХ ст.

Інв. № И-111.

Старі номери: 212, 3227.

180 × 89 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Прямокутні картки заповнені зірками. Кольори: темно-червоний, білий, синій, гірчичний, червоний, зелений.

Обриви ниток.

73. Плахта (фрагмент). Початок ХХ ст.

Інв. № ИТ-2744.

113 × 90 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені зірками. Кольори: червоний, жовтий, білий, зелений, чорний.

Дірки, обриви ниток, забруднення.

Походить з с. Борисівка Диканьського району Полтавської області. Надійшла від Ларіонової Л.П. з Чернігова в 1995 р.

74. Плахта. Початок ХХ ст.

Інв. № ИТ-2388.

174 × 100 см.

Вовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Прямокутні картки заповнені дрібними геометричними мотивами. Кольори: червоний, зелений, жовтий, синій. До трьох кутів пришиті великі помпони.

Дірочки, обриви ниток.

Надійшла від Чміль В.І. з Дігтярів Срібнянського району в 1988 р.

75. Плахта. 1957 р.

Інв. № И-5460.

178 × 103 см.

Напівльон, віскоза; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені розетками; обабіч шва – прямокутні картки. Кольори: бордовий, жовтий, чорний, зелений, блакитний, коричневий, червоний. До двох кутів пришиті помпони.

Без дефектів, фабрична етикетка.

Надійшла з Дігтярівської фабрики художніх виробів імені 8 Березня.

76. Плахта. 1968 р.

Інв. № И-6549.

180 × 100 см.

Вовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені ромбами з відростками; обабіч шва – прямокутні картки. Кольори: бордовий, жовтий, червоний, оранжевий, білий, чорний.

Без дефектів, фабрична етикетка.

Надійшла з Дігтярівської фабрики художніх виробів імені 8 Березня.

77. Плахта неповна. 1977 р.

Інв. № Ит-751.

65 × 110 см.

Вовна, люрекс; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені дрібними геометричними мотивами. Кольори: червоний, жовтий, зелений, білий, оранжевий, чорний. До двох кутів пришиті помпони. Без шва.

Без дефектів, фабрична етикетка та паспорти.

Надійшла з Дігтярівської фабрики художніх виробів імені 8 Березня.

78. Плахта неповна. 1977 р.

Інв. № Ит-510.

100 × 75 см.

Бавовна, штучне прядиво; плахтово-човникове ткацтво.

Квадратні картки заповнені зірками. Кольори: чорний, білий, жовтий, зелений, синій, гірчичний, червоний. Без шва.

Без дефектів, фабрична етикетка та ярлик бракування.

Надійшла з Дігтярівської фабрики художніх виробів імені 8 Березня.

79. Плахта неповна. 1977 р.

Інв. № Ит-494.

120 × 80 см.

Бавовна, віскоза; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені чарунковими ромбами з відростками. Кольори: світло-синій, білий, салатний, синій, темно-жовтий. До двох кутів пришиті великі помпони. Без шва.

Без дефектів, фабрична етикетка.

Надійшла з Дігтярівської фабрики художніх виробів імені 8 Березня.

80. Плахта неповна. 1987 р.

Інв. № Ит-2289.

80 × 90 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені зірками. Кольори: оранжевий, чорний, білий, червоний. До двох кутів пришиті великі помпони. Без шва.

Обриви ниток.

Надійшла з Дігтярівської фабрики художніх виробів імені 8 Березня.

81. Плахта неповна. 1987 р.

Інв. № Ит-2290.

100 × 98 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені розетками. Кольори: сірий, чорний, жовтий. До двох кутів пришиті великі помпони. Без шва.

Обриви ниток.

Надійшла з Дігтярівської фабрики художніх виробів імені 8 Березня.

82. Плахта неповна. 1987 р.

Інв. № ИТ-2291.

79 × 100 см.

Вовна, бавовна; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені розетками. Кольори: оранжевий, чорний, жовтий, червоний. До двох кутів пришиті великі помпони. Без шва.

Обриви і втрати ниток.

Надійшла з Дігтярівської фабрики художніх виробів імені 8 Березня.

83. Плахта неповна. 1987 р.

ИТ-2292.

78 × 120 см.

Вовна, бавовна, люрекс; плахтово-перебірне ткацтво.

Квадратні картки заповнені розетками та дрібними геометричними мотивами. Кольори: жовтий, коричневий, чорний, теракотовий. Без шва.

Без дефектів.

Надійшла з Дігтярівської фабрики художніх виробів імені 8 Березня.

ЛИНІЮК Л.

Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського в 2008 році

Існує традиція – в наукових збірниках, працях, що їх видають музеї, історико-краєзнавчі товариства, громадські об'єднання тощо, публікувати звіти про діяльність фундації за певний період або з певного напрямку. Можна, наприклад, згадати Чернігівську губернську вчену архівну комісію, на сторінках “Трудов” якої друкувалися не лише наукові розвідки і реферати, але й протоколи засідань, інформація про нові надходження до музею, архіву, бібліотеки. Редколегія “Скарбниці української культури” вирішила й собі започаткувати публікацію звітів про роботу музею.

Наріжним каменем діяльності музею залишається науково-дослідна робота. Опрацювання колекцій, дослідження історії Чернігівщини, життя і діяльності земляків втілилися у наукові статті і повідомлення, доповіді на конференціях і наукових читаннях, у нові виставки, лекційні та екскурсійні теми.

Музеєм організовані і проведені три наукові конференції. Чергові VII Костомарівські читання (17–18 квітня) були присвячені 170-річчю від дня народження В.В. Тарновського, крім пленарного та двох секційних, відбулося виїзне засідання в Національному історико-культурному заповіднику “Качанівка”. 100-річчю від часу проведення у Чернігові XIV Всеросійського археологічного з'їзду присвячена наукова конференція “XIV Археологічний з'їзд і розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині” (19–20 червня). XIV Археологічний з'їзд відкрив науковій спільноті Мезинську (Мізинську) стоянку. До 100-річчя цієї події відбулася конференція “Мезинська палеолітична стоянка у контексті вивчення старожитностей Подесення” (10–11 вересня): працювало дві секції, проведено виїзне засідання у с. Свердловці Коропського району з відвіданням Мезинського народного археологічного музею. У конференціях взяли участь науковці інститутів НАН України (історії, археографії та джерелознавства, археології), Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, Сіверського інституту регіональних досліджень, музейні працівники, краєзнавці, викладачі вишів не лише України, а й Російської Федерації.

Наукові співробітники музею взяли участь у 15 наукових зібраннях, організованих іншими установами: “Євреї Лівобережної України” (конференція, Чернігів), “360-річчя початку національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького” (круглий стіл, Чернігів), Науковий семінар на пошану 60-річчя від дня народження кандидата мистецтвознавства Анатолія Кіндратовича Адруга (Чернігів), “До 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України І. Мазепи та укладанням українсько-шведського союзу” (круглий стіл: Чернігів, Бахмач, Батурин, Короп, Ніжин, Прилуки, Корюківка), “Конотопський край в роки національно-визвольної війни українського народу (середина – кінець XVII ст.)” (конференція, Конотоп), XI наукова конференція молодих вчених та студентів (Чернігів), “XVII–XVIII століття в історії України” (круглий стіл у рамках VII Міжнародного конгресу українців, Київ), III Тиханівські читання (Брянськ, РФ), “Знаки питання в історії України: особа і суспільство в історико-культурному просторі” (конференція, Ніжин), Урочиста академія на пошану Демченко Тамари Павлівни (Чернігів), VII Міжнародна студентська археологічна конференція (Чернігів), Другі Шрагівські читання (Чернігів), “Просвіта” в національно-культурному

житті українського народу (до 140-річчя з часу заснування)” (конференція, Тернопіль), “Музеї і колекції: минуле і сучасність” (конференція до 25-річчя заснування Чернігівського художнього музею, Чернігів), засідання обласного клубу “Краєзнавець”, присвячене 200-річчю від дня народження О.М. Бодяньського. Виголошені 32 доповіді і повідомлення з 26 тем: І.М. Ситий – 13 виступів (7 тем), О.І. Ісаєнко – 4, С.О. Половнікова і М.М. Блакитний – по 3, Л.П. Линюк і М.В. Горох – по 2, Г.П. Арендар, С.Л. Лаєвський, В.Г. Мудрицька, Є.В. Населевець, Є.В. Ногін – по 1.

Опубліковано 34 наукові статті (окремі під датою 2007 р.): “Скарбниця української культури” (№ 10) – 16 статей; “Сіверянський літопис” (№ 1–6) – 7; “Батурицька старовина” – 3; “Чернігів у середньовічній та ранньомодерновій історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць” (2007) – 2; 16 статей містять опис музейних збірок або публікацію пам’яток. 21 наукова стаття передана до видавництв, наукових збірників тощо, 13 з них репрезентують музейне зібрання.

Музеєм та його співробітниками підготовлені видання:

– Скарбниця української культури. – Вип. № 9 (Спецвипуск 1). – Чернігів, 2007 (робота розпочата у 2007 р., завершена у 2008);

– Скарбниця української культури. – Вип. № 10. – Чернігів, 2007–2008: 27 статей, у т.ч. 16 – співробітників музею.

– Генеалогія української шляхти: Послужні списки погарської шляхти 1772–1781 рр. “Описаніє” ніжинської шляхти 1784 р. /Упор. та вступ. стаття І. Ситого. – К.: Темпора, 2008. – 232 с.: іл.

– Чернігівський подорожник: туристичний путівник /Упор. І. Штанкіна. – Чернігів, 2008. – 146 с.: іл.

У місцевих газетах надруковано: 4 статті краєзнавчого характеру, 1 – публіцистичного, 6 – рекламно-інформаційного. 41 інформація надана для сайту управління культури і туризму облдержадміністрації.

Музей взяв участь у видавничих проектах і зйомках фільмів:

– Історія України. Велике Князівство Литовське 1320–1569 рр. /Балтія-Друк: добір музейних предметів, підготовка каталожних даних, організація фотографування, у т.ч. в експозиції;

– Українське гончарство /Інститут народознавства НАН України: написана стаття “Чернігівське гончарство ХІХ – початку ХХ ст.”, добір і фотографування експонатів, надання каталожної інформації;

– Леп’явко С. Історія Чернігова /Темпора: добір ілюстрацій і документів, фотографування, консультації;

– Реабілітовані історією. Чернігівська область: написання статей, добір інформації та ілюстративного матеріалу – фото і документи з музейної колекції;

– Фільм про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні /США, реж. Бобі Лей: консультації, зйомка в експозиції;

– Фільм “Послушание Джеймса Мейса” /Україна, телекомпанія “Круг”, реж. Валерій Барановський;

– Фільм про М. Коцюбинського з серії “Гра долі” /Студія ВІАТЕЛ: зйомки в музеї. Це не перший досвід співпраці зі студією. За допомоги у втіленні проекту “Гра долі” музей отримав подяку від студії ВІАТЕЛ і Чернігівського земляцтва, а також диски з фільмами попереднього року, до зйомок яких також був причетний музей: “Іван Мазепа”, “Сон Аліни Костомарової”, “Невгамовний Пантелеймон”.

Музей є одним з організаторів (разом з Інститутом археології НАН України та

Чернігівським державним педагогічним університетом імені Т.Г. Шевченка) Шестовицької археологічної експедиції, забезпечує фінансування робіт, наукові співробітники музею Л.Ф. Сита та Є.В. Ногін беруть безпосередню участь в розкопках як керівники окремих розкопів, здійснюють опрацювання знахідок, що надходять до музейної колекції. Крім того, співробітники музею працювали на розкопках Батурина, а неолітичний загін Міжнародної Батуринської археологічної експедиції за “Відкритим листом” на ім’я Є.В. Ногіна здійснив дослідження біля сіл Вирчище і Погорілівка Кролевецького та Лисогубівка Конотопського районів Сумської області. Написаний і переданий до Інституту археології звіт про результати археологічних розвідок сезону 2007 року.

У 2008 році музей долучився до етнографічної експедиції Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України і Чернігівського педуніверситету в Городнянський, Ріпкинський, Сосницький, Чернігівський райони. Молодший науковий співробітник О.В. Глухенька збила цікаві експонати для музейної колекції, здійснила аудіозапис і його розшифровку. Для експедиції був використаний автотранспорт музею.

Тривала робота з каталогізації музейного зібрання. Доопрацьовані й опубліковані у збірнику “Скарбниця української культури” (Вип. 10) каталоги: “Твори М.І. Денисенка” (кераміка), “Борисоглібський скарб” (археологія), “Матриці особистих печаток XVIII – початку XX ст.”, “Цехові сукна” (реєстр), “Листи М.М. Попудренка” (публікація листів). Продовжувалася атрибуція збірок: срібні оправы Євангелій (Г.П. Арендар: опис 34 од.), кераміка Г.П. Денисенка (В.С. Гончаренко: опис, фотофіксація 60 од.), кераміка І.І. Бібіка (опис 115 од.), музичні інструменти (Л.П. Ларіонова: опис, фотофіксація 90 од.), архів В.М. Хижнякова (О.І. Ісаєнко: опис 80 документів), вишивка Чернігівщини (В.В. Зайченко, Л.П. Линюк: доповнення і редагування розділу “Рушники”), мідна культова пластика (І.В. Светашова, опис іконок).

Здійснене редагування тексту, добір ілюстрацій, упорядкування покажчиків, проведені переговори з видавництвами та розпочаті роботи з виготовлення оригінал-макетів монографії В.В. Зайченко “Вишивка Чернігівщини” та альбому “Качанівка” /Упор. С.О. Половнікова, С.М. Лихачевою, С.Л. Лаєвським, Л.О. Пасічник підготовлені до друку 38 з 42 нарисів для книги “Герої Радянського Союзу – чернігівці. Лютчики”: редагування, пошук додаткової інформації та ілюстрацій, уточнення біографічних даних тощо. В рамках дослідження теми “Уродженці Чернігівщини – лауреати Ленінської та Державних премій СРСР, УРСР, України” співробітниками II науково-експозиційного відділу Т.П. Журавльовою, Л.П. Ларіоновою, С.М. Сергєєвою виконувалися повторні анкетні запити, накопичення інформації, була розроблена структура довідника.

Науково-експозиційна діяльність була спрямована як на розробку нових тем, так і на внесення змін і доповнень до існуючих експозицій. Були створені 9 планових і 19 позапланових виставок.

Планові стаціонарні:

1. “З Шевченком у серці...” (до 170-річчя від дня народження В.В. Тарновського). Авт. С.О. Половнікова. Використані власні колекції музею та матеріали, надані Національним музеєм Тараса Шевченка, Національним художнім музеєм, Інститутом української літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України, Чернігівським і Донецьким художніми музеями.

2. Війна. Трагедія долі (до 65-річчя визволення Чернігівщини від німецько-фашистських загарбників та 20-річчя руху малолітніх в’язнів нацизму). Створена співробітниками військово-історичного відділу. Розповідає про страхіття окупаційного режиму 1941–1943 років, спалені фашистами на Чернігівщині села, долю оstarбайтерів.

3. Нові археологічні дослідження 2007 року (традиційна виставка, приурочена до Дня пам'яток і пам'ятних місць). Авт. В.Г. Мудрицька, Л.Ф. Сита. Використані матеріали археологічних експедицій Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, обласної інспекції з охорони пам'яток історії та культури, в т.ч. речі, вилучені у “чорних” археологів і передані до музею. Відкриттю виставки передувала презентація дев'ятого випуску збірника наукових праць музею “Скарбниця української культури”, який містить працю О.С. Черненко “Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896–1948 рр.)”.

4. Соло на струнах душі. Персональна виставка, присвячена 70-річчю від дня народження співробітниці музею В.В. Зайченко, заслуженого працівника культури України, кавалера ордена княгині Ольги III ст., лауреата обласної премії імені М.М. Коцюбинського, члена Національної спілки майстрів народного мистецтва. Виставка репрезентує весь спектр наукових уподобань дослідниці: народна вишивка, гаптування, вишивка і вбрання козацької старшини, фарфор і фаянс, вироби з бісеру, вибійка, краєзнавчі студії з історії населених пунктів, біографістика, а також творчий доробок В.В. Зайченко як чудової майстрині-вишивальниці.

5. На початку славетних справ: XIV Археологічний з'їзд (до 100-річчя з'їзду і 1100-річчя літописного Чернігова). Авт. В.Г. Мудрицька, Л.Ф. Сита. Це третя виставка серії “На початку славетних справ”, яка розповідає про історію заснування Чернігівського історичного музею, його складові частини, найважливіші етапи розвитку.

6. Нові надходження військово-історичного музею (до 65-річчя визволення Чернігівщини і Дня партизанської слави). Авт. Л.П. Світловська, Л.М. Трикашна.

7. Узором скрашена життя дорога (родинно-побутові обряди). Авт. В.В. Зайченко, участь у створенні: О.В. Глухенька, Н.А. Тонких. Виставка створена на основі етнографічної колекції музею з метою хоч якимось чином заповнити прогалину, що утворилася після ліквідації експозиції відділу народного декоративно-ужиткового мистецтва Чернігівщини внаслідок передачі його приміщення (Катерининської церкви) релігійній громаді. Представлені речі, які використовуються під час обрядів народження і хрещення, сватання, весілля, похорону: рушники, хусти, скатерті, народний одяг, ікони та інші культові предмети, знаряддя праці, меблі.

Побудовані дві пересувні виставки: “Віднині зливаються навіки...” (до Дня Соборності України) та “Чернігівщина в роки Української революції” (90-річчя Української революції 1917–1921 рр.). Авт. Сергєєва С.М.

Для участі у конкурсі міні-експозицій Другого Всеукраїнського музейного фестивалю створена виставка “Ромб – загальнолюдський символ життя і блага. Чернігівські репліки”. Авт. В.В. Зайченко. Експозиція протягом 6 днів з успіхом експонувалася у Дніпропетровському історичному музеї імені Д.І. Яворницького.

Протягом року на виконання розпоряджень обласної державної адміністрації, управління культури і туризму, Міністерства культури і туризму та на замовлення установ і організацій були підготовлені наступні виставки:

– Сюжетна вишивка Чернігівщини (Київ, Палац спорту, збори Товариства “Чернігівське земляцтво”; авт. Л.П. Линюк, С.Л. Лаєвський);

– Археологічні дослідження викладачів Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (Чернігів, головний корпус ЧДПУ; авт. В.Г. Мудрицька, Л.Ф. Сита);

– Вишивка в народному побуті (Чернігівський історичний музей, конференція учасників експедиції “Вишивана Україна”; авт. В.В. Зайченко);

- Крути мовою документів (Військово-історичний відділ, 90-річчя бою під Крутами; авт. Л.О. Майборода);
- “Я козачка твоя” (Батурич, обласне козацьке свято; авт. В.С. Гончаренко);
- День захисника Вітчизни (Військово-історичний відділ);
- День вшанування воїнів-інтернаціоналістів (Військово-історичний відділ);
- Згадаймо Чорнобиль (Військово-історичний відділ; авт. С.В. Землянська);
- Від прадавніх джерел (Новгород-Сіверський історико-культурний заповідник “Слово о полку Ігоревім”; авт. В.В. Зайченко, В.С. Гончаренко);
- 85 років Чернігівському району (Чернігів, театр імені Т.Г. Шевченка, святкування ювілею району);
- Мезинська стоянка: історія відкриття та досліджень. Використані експонати Національного музею історії України, Інституту археології НАН України. (Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського. Розширений варіант виставки експонувався у Свердловському будинку культури Коропського району; авт. В.Г. Мудрицька, Л.Ф. Сита);
- “Я козачка твоя” – 2 (Бахмач, міський парк культури і відпочинку, Спасівський ярмарок; авт. Гончаренко В.С.);
- Пам’яті героїв Крут (Меморіальний комплекс “Пам’яті Героїв Крут”, відкриття експозиції за участю Президента України; авт. Л.О. Майборода);
- “Від Богдана до Івана...” (Військово-історичний відділ, до 360-річчя початку національно-визвольної війни українського народу та 300-річчя воєнно-політичного виступу І. Мазепи; авт. С.В. Землянська);
- Їм відкрились таємниці століть (Чернігівський історичний музей; до 85-річчя від дня народження колишнього заступника директора музею з наукової роботи, заслуженого працівника культури України М.А. Попудренко, 100-річчя від дня народження академіка, почесного громадянина Чернігова Б.О. Рибаківа та археолога, який досліджував Шестовицький могильник, кандидата історичних наук Д.І. Бліфельда; авт. В.Г. Мудрицька, Л.Ф. Сита);
- Дорогами рідного краю (Чернігівський історичний музей, фотовиставка про дворічні подорожі музейного автолекторію “Дорогами рідного краю”; авт. Н.Є. Самохіна);
- Соборність України (Чернігів, обласний філармонійний центр, конференція по створенню Єдиного Центру; авт. С.М. Сергєєва, С.Л. Лаєвський);
- Забуттю не підлягає. Голодомор 1932–1933 років (Мена, Районний будинок культури; Чернігів, обласний філармонійний центр, Обласна державна адміністрація);
- Ми звинувачуємо! Голодомор 1932–1933 років – геноцид українського народу (Бахмач, Бобровиця, Борзна, Варва, Городня, Ічня, Козелець, Короп, Корюківка, Куликівка, Ніжин, Новгород-Сіверський, Носівка, Прилуки, Ріпки, Семенівка, Сосниця, Срібне, Талалаївка, Щорс; Чернігів: Центр підвищення кваліфікації держслужбовців, військово-історичний відділ (травень, листопад), облмуздрамтеатр імені Т.Г. Шевченка).

Проведена часткова реекспозиція розділів і тем: “Чернігівщина в період національно-визвольної війни 1648–1654 років”, “Військова історія доби УНР”, “Чернігівщина в роки Великої Вітчизняної війни”, “Чернігівці на фронтах Великої Вітчизняної війни”. С.В. Землянською і Л.О. Пасічник розроблена наукова концепція і тематико-експозиційний план реекспозиції розділу “Військова справа Чернігівщини Х–ХІХ ст.”

Значний обсяг науково-фондової роботи був пов’язаний з упорядкуванням музейних предметів, що майже півтора року перебували в “заручниках” у Катерининській церкві внаслідок блокування її прихильниками Української православної церкви Московського патріархату: завершення хімічної обробки; прання, чищення, поновлення інвентарних

номерів, розміщення у фондосховищі. Отримані висновки реставраторів щодо цих експонатів.

Здійснювалося планове прання (211 од.), просушування та обробка від молі тканин.

Реставраторами музею С.С. Чечуліним та О.І. Філіною відреставровані 425 виробів з металу та 60 експонатів з тканини (реставрація, консервація, індивідуальне прання). Відбулося 22 засідання реставраційної ради та 18 – фондово-закупівельної комісії (14 – історичний відділ, 4 – військово-історичний).

Обстежений стан збереження пам'яток, наданих у тимчасове користування релігійним громадам: ікони Єлецької Богоматері та дзвону.

Фондосховища та експозиції обладнані новими приладами для вимірювання температури і вологості.

Разом з фахівцями Державної служби охорони проведено обстеження всіх приміщень музею щодо ремонту, заміни, дообладнання засобами охоронно-пожежної сигналізації. На жаль, висновків служби та кошторису робіт музею не отримав.

Працівники МНС здійснили перевірку музейного зібрання на наявність вибухонебезпечних речей.

Проведене звірення наявності музейних предметів: з дорогоцінних металів у військово-історичному відділі; вогнепальної зброї; залів 5 і 6 історичної експозиції, залу № 3 виставки “Чернігів на зрізі століть”.

Підготовлена інформація для Рахункової палати про археологічні матеріали, що надійшли до музею у 2006 – першій половині 2008 року. Здійснена систематизація колекційних описів матеріалів Героїв Радянського Союзу.

Створений страховий фонд документації на інвентарні книги: Ик-3; Ипр; Ист; Н-1–8; Нд-9–12; Нп-1–5.

За постановами митниці та СБУ проведено 39 експертиз (1517 предметів) щодо визначення історичної та культурної цінності речей. За цю роботу музей заробив 19321 грн. 76 коп.

Здійснена фотофіксація всіх нових надходжень. Рух фондів за рік становив майже 12 тисяч. Обслуговано 500 дослідників, у т.ч. 410 працювали з матеріалами архівно-літературної групи (хранитель – ст. н. с. І.М. Ситий). У квітні музей вдруге відвідав головний хранитель Лувра Яннік Дюран. Мета його візиту – добір експонатів для виставки “Свята Русь”.

Музейне зібрання поповнилося 3542 музейними предметами: 923 основного і 2619 науково-допоміжного фонду (історичний відділ 789 + 2567; військово-історичний 134 + 52). Закуплені експонати на суму 40084 грн., в т.ч. 14823 грн. витрачені на поповнення нумізматичної колекції ювілейними і пам'ятними монетами Національного Банку України.

9 експонатів повернуті Чернігівським художнім музеєм (6 мідних кліше Чернігівської друкарні, 3 твори Шевченкіани В.В. Тарновського).

Національному історико-культурному заповіднику “Гетьманська столиця” на постійне зберігання передано 1207 од. науково-допоміжного фонду – археологічні знахідки доби неоліту з околиць Батурина.

Виїзди для збирання експонатів відбулися в с. Новий Білоус Чернігівського та с. Радичів Коропського районів, до Києва (до І.Г. Левитської, художниці, та О.В. Старик, уродженки Чернігівщини). Виїзди з метою придбання музейних предметів (крім Києва) не були суто збиральницькими експедиціями. Так, відвідання с. Радичів відбулося під час відрядження в Коропський район (с. Мезин і с. Свердловка) в рамках відзначення 100-річчя відкриття Мезинської палеолітичної стоянки. Поїздка до Нового Білоуса мала на меті збра-

ти свідчення, зробити фото і отримати на виставку матеріали остарбайтерів. Етнографічні матеріали з Ріпкинського і Городнянського районів отримані під час фольклорно-етнографічної експедиції Інституту етнології НАН.

Музейні колекції поповнювалися наступним чином:

– Археологічна: матеріали з розкопок в Чернігові по вул. Кирпоноса 2002 р., розкопок в Шестовиці 2004 р., розвідок у Бахмацькому і Коропському районах 2007 р., знахідки, вилучені у “чорних” археологів. Всього – 2594 од.

– Нумізматична: пам’ятні та ювілейні монети Національного банку України; монети європейських держав, подаровані громадянином ФРН Валентієм С.М. (105 од.); грошові знаки 1917 р. і монети Російської імперії XVIII ст., конфісковані за вироком суду. Всього – 169 од.

– Етнографічна: сорочки, рушники, скатерті тощо з Чернігівського, Городнянського, Коропського, Менського, Новгород-Сіверського, Ріпкинського районів – 56 од.

– Твори майстрів народного мистецтва Н. Верхочуб, Н. Черняк, О. Костюченко (вишивка), С. Святного (різьблення на дереві), М. Денисенка (кераміка) – 92 од.

– Твори художників О. Потапенка (Чернігів), І. Левитської (Київ, художниця, яка створювала експозицію музею).

– Філателістична: марки і конверти Пошти України, Шевченкіана. Всього – 163 од.

Серед іншого можна виділити 45 од. аптекарського посуду, ялинкові прикраси, вироби зі срібла, документи, фотографії, нагороди учасників Великої Вітчизняної війни, ліквідаторів наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, матеріали політичних партій і виборчих блоків на виборах Президента України та народних депутатів. Виготовлена голограма порохівниці, зображеної на картині І. Рєпіна “Запорожці пишуть листа турецькому султану”.

У музеї і на пересувних виставках, лекціях, екскурсіях поза музеєм побували 193,2 тис. людей, в т.ч. 104,7 тис. – на пересувних (виїзних) виставках; 3750 осіб стали учасниками автолекторію “Дорогами рідного краю: від музею до музею”.

Проведено 2978 оглядових і тематичних екскурсій, лекцій в т.ч.: 307 екскурсій по історичних місцях, з них 37 – безкоштовно – для офіційних делегацій, гостей області, колег. Відбулося 75 виїздів автолекторію “Дорогами рідного краю”.

Продовжив роботу гурток “Юний археолог”: відбулося 23 теоретичних і практичних заняття; археологічна розвідка до с. Миколаївка Менського району; гуртківці взяли участь в археологічних експедиціях – Шестовицькій і Батуринській.

У співпраці з Центром дитячого та юнацького туризму і екскурсій проведені: черговий етап обласної телевізійної вікторини “Край Деснянський – джерело натхнення” (робота в журі, аналіз творів, участь у підсумковій конференції, виготовлення грамот, сувенірів, екскурсія для переможців); обласний етап Всеукраїнської експедиції “Україна вишивана”, обласний конкурс “Велика трагедія великого народу”.

Відбулися масові заходи до Шевченківських свят, Дня вшанування учасників бойових дій на території інших держав, Дня захисника Вітчизни, Дня космонавтики, річниці аварії на Чорнобильській АЕС, Свята Пасхи, Міжнародного дня музеїв, 1020-ї річниці хрещення Русі, Дня Державного Прапора, Дня українського козацтва, Дня української писемності, 115-х роковин смерті Л.І. Глібова, 200-річчя від дня народження В.М. Забіли, 1100-річчя літописного Чернігова, Дня Збройних Сил України; приведення до присяги воїнів, прийом у “барвінки” тощо.

За організацію змістовного дозвілля та екскурсійне обслуговування учасників міжнародного учнівського обміну між школою № 4 м. Нова Суль (Республіка Польща) та ліцеєм № 22 м. Чернігова музей отримав Подяку Громадської організації “ММЦ “Жменя”.

Серед нових форм роботи з відвідувачами, що з'явилися у 2008 році за ініціативи співробітників відділу науково-освітньої роботи, варто назвати історичні есе “Мовою речей” – спеціалізовані екскурсії, присвячені окремим речам з музейної експозиції, історії їхнього виникнення, використання тощо. Протягом року О.В. Трухан, М.М. Блакитним, Є.С. Івановим були підготовлені та проводилися розповіді про дзвони, гармати, дворянський етикет (віяла, люльки, письмове приладдя, годинники), які користувалися популярністю у студентської й учнівської молоді. Інше спрямування мають екскурсійні програми “Мій Чернігів”, розраховані на два дні. Вони розроблені старшим науковим співробітником О.В. Трухан у співпраці з працівниками соціальної служби і слугують засобом спілкування самотніх літніх людей з історією краю та один з одним. Територіальні центри з обслуговування самотніх непрацездатних осіб збирають групу людей і привозять їх до музею. Далі – наукові співробітники музею проводять для них екскурсію по місту, екскурсію по музею, чаювання, під час якого гості діляться спогадами, розповідають про місто, своє життя, уподобання, демонструють фотографії, дорогі для них речі. Таке спілкування корисне також і музейникам, адже дозволяє отримувати цікаву, часто – унікальну, інформацію про місто.

Автолекторій “Дорогами рідного краю”, започаткований у 2007 році завідуючою відділом науково-освітньої роботи Н.Є. Самохіною, набув розголосу і став одним з найуспішніших туристичних проєктів, хоча має на меті, у першу чергу, не розвиток туризму, а популяризацію під гаслом “Від музею – до музею” музеїв як цікавих і захоплюючих об'єктів дозвілля, у тому числі невеликих районних і сільських музеїв Чернігівщини. У 2008 році він збагатився двома новими маршрутами: до Білої Церкви та до Полтави, а також екскурсійною програмою “Прогулянки древнім містом”, що включає подорож Черніговом та відвідання музею. Навколо проєкту сформувалася група постійних учасників, для яких була організована і з великим успіхом відбулася музейна вечірка.

Для популяризації музею використовувався Internet-сайт управління культури і туризму ОДА, де розмішувалася інформація про заходи, що плануються, і ті, що вже відбулися; реклама в газетах; виготовлення і розповсюдження рекламних листівок про нові виставки, тематичні екскурсії, маршрути автолекторію; виступи на радіо і телебаченні (загалом близько 50), в тому числі для Укрінформу, Бі-Бі-Сі, каналу 1+1. Представники ЗМІ брали участь у відкриттях виставок, наукових конференціях, презентаціях видань, виїздах автолекторію, масових заходах і надавали про це інформацію у своїх виданнях. Була проведена прес-конференція за підсумками участі музею у II Всеукраїнському музейному фестивалі. На жаль, спроба створити власний веб-сайт музею виявилася невдалою. Тож, робота у цьому напрямку триватиме.

Як обласний науково-методичний центр з питань музейної діяльності Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського надав методичну і практичну допомогу 19 закладам, а саме: Національному історико-культурному заповіднику “Гетьманська столиця”, Новгород-Сіверському історико-культурному заповіднику “Слово о полку Ігоревім”, Музею історії міста Славутича, Семенівському і Менському краєзнавчим музеям, Бобровицькому історичному, музею історії села Піски Бобровицького району, Мезинському археологічному, Ріпкинському і Козарському народним, музею історії Городнянщини, музеям Софії Русової в Олешні, історії Лісковиці, історії медицини, Чернігівському педагогічному університету, музичній школі № 1 та Куликівському відділу культури і туризму. Працівниками науково-методичного відділу В.Л. Луцькою, М.В. Горохом, Є.В. Населевцем здійснені дослідження тем і колекцій, добір експонатів, написання тематико-експозиційних планів і монтаж експозицій окремих розділів Корюківського історичного музею (“Корюківка від найдавніших часів до початку ХХ ст.”) та Борзнянського народного історичного музею (“Історія краю в

1914–1941 рр.”).

Для слухачів Центру підвищення кваліфікації держслужбовців (завідуючих відділами культури) С.Л. Лаєвським прочитана лекція “Нормативно-правова база діяльності музеїв”. Л.М. Трикашною проведено заняття на тему “Облік та зберігання музейних предметів” для керівників музеїв при навчальних закладах. В.В. Зайченко розроблені рекомендації щодо збирання інформації про вишивку для учасників експедиції “Україна вишивана”.

Надані пропозиції щодо музеєфікації Олешні, Любеча, Седнева.

Підготовлена хронологія ювілейних дат Чернігівщини на 2008–2013 роки для управління культури і туризму.

Тривала багаторічна співпраця з Управлінням Нацбанку України в Чернігівській області: зав. ІІ науково-експозиційним відділом Т.П. Журавльовою надана інформація про ювілейні дати 2009 року; взята участь у підготовці календаря.

Налагоджене співробітництво з Чернігівським факультетом Державної академії керівних кадрів культури і мистецтва.

Важливою подією в житті музейної спільноти став ІІ Всеукраїнський музейний фестиваль “Музей в сучасному поліетнічному світі”, що відбувся у Дніпропетровську з 16 по 22 вересня. Були оформлені заявки на участь у трьох конкурсах з п’яти, написаний текст музейної візитки для каталогу.

Конкурс міні-експозицій. Представлена тема “Ромб – загальнолюдський символ життя і блага. Чернігівські репліки”, автором якої є В.В. Зайченко. Розроблена концепція, підібрані експонати, замовлене і виготовлене спеціальне обладнання та експлікація, художні листівки. Монтаж експозиції у Дніпропетровську виконала художник музею Н.Ф. Варган. Експонувалися 22 музейні предмети – рушники, хусти, жіноче народне вбрання, декоровані ромбічним орнаментом. Особливий інтерес викликали жіночі головні убори: очіпки, ковпаки, зав’язки. Проведені консультації для колег і відвідувачів фестивалю, надані інтерв’ю ЗМІ. Музей посів ІІ місце, за що одержав диплом і багатофункціональний пристрій (І місце у конкурсі музейних міні-експозицій не було присуджене).

Конкурс музейних програм (промоушену). Представлена створена зав. відділом науково-освітньої роботи музею Н.Є. Самохіною програма “Дорогами рідного краю” – музейний лекторій на колесах”, мета якої – ознайомлення з історією краю, визначними пам’ятками історичної Чернігівщини, популяризація районних музеїв, розвиток внутрішнього туризму. На момент фестивалю вона складалася з 18 маршрутів, кожний з яких має певну тематичну спрямованість. На розгляд журі, відповідно до умов конкурсу, були подані публікації про програму у ЗМІ, фото, 6-хвилинний відеоролик, рекламні листівки тощо. Проте, як з’ясувалось після фестивалю, оргкомітет продемонстрував членам експертної ради лише відео без будь-яких пояснень, а на презентації проектів авторами журі не було присутнє. І хоча програма не отримала відзнак фестивалю, вона викликала велику зацікавленість колег, у першу чергу, вирішенням організаційних проблем, та представників ЗМІ, яких більше цікавила ідея проекту.

На конкурс музейних видань були представлені:

– Арендар Г. Срібний посуд XVII – початку XX століть: Альбом-каталог колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. – К., 2006. – 174 с.: іл. – Українською та англійською мовами.

Містить вступну статтю, каталожний опис 282 музейних предметів, їхні кольорові ілюстрації, відтворення нововиявлених тавр, бібліографію, словник термінів, іменні покажчики майстрів, альдерманів, пробірних майстрів, власників і дарувальників, географічний покажчик. Є першим каталогом цієї групи музейних предметів в Україні.

– Зайченко В. Вишивка козацької старшини XVII–XVIII століть. Техніки. – К., 2006. – 128 с.: іл.

Містить вступну статтю, опис 17 вишивальних технік, кольорові відшивки до кожної з них, кольорові зображення 47 музейних предметів, що ілюструють різноманітні техніки вишивки.

– Генеалогія української шляхти: Послужні списки погарської шляхти 1742–1781 рр., “Описаніє” ніжинської шляхти 1784 р. /Упор., вступ. стаття І. Ситого. – К.: Темпора, 2008. – 232 с.: іл.

Містить вступну статтю, публікацію 119 документів із зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, іменний і географічний покажчики.

– Доба гетьмана Івана Мазепи в документах /Упор. С. Павленко; Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, Канадський інститут українських студій Альбертського університету, Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені Вернадського. – К., 2007. – 1144 с.

Містить вступну статтю, текст 900 документів (переважно – републікації), в тому числі й із зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, іменний і географічний покажчики. Видання, присвячене 300-річчю повстання мазепинців, посіло перше місце на Всеукраїнському конкурсі “Книга року – 2007” в номінації “Наукові видання”.

– Щоденник Андрія та Федора Кирнецьких, священників Свято-Миколаївської церкви с. Ховзовки Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва (грудень 1787 – жовтень 1788 рр.) /Упор. І. Ситий. – Чернігів, 2006. – 100 с.

Містить вступну статтю, публікацію пам’ятки, що зберігається в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського, іменний і географічний покажчики, карту повіту. Видання приурочене до V Костомарівських читань.

– Скарбниця української культури: Зб. наук. праць /Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського. – Чернігів, 2006–2007. – Вип. 7–9.

Вип. 7. – Чернігів, 2006. – 212 с.: іл., в т.ч. 8 с. – кольорові вклейки. Містить 16 статей з історії музейного зібрання, краєзнавства, біографістики, в тому числі матеріал, присвячений I Всеукраїнському музейному фестивалю 2005 р.

Вип. 8. – Чернігів, 2007. – 310 с.: іл., в т.ч. 6 с. – кольорові вклейки. Містить 54 публікації – доповіді та повідомлення, виголошені на науковій конференції “Меценатство і благодійність: події, постаті, фундації”, присвяченій 110-й річниці заснування Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.

Вип. 9 (Спецвип. 1). – Чернігів, 2007. – 136 с.: іл., в т.ч. 47 с. – чорно-білі рисунки та 16 с. – кольорові вклейки. Містить монографію Черненко О.Є. “Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (1896–1948 рр.)”.

– [Журавльова Т.] Чернігівщина в пам’ятних та ювілейних монетах України /Національний банк України. – Без вих. даних [2006]. – 22 с.: іл.

Знайомить з монетами, присвяченими видатним діячам, подіям та місцям, що стосуються Чернігівщини. Містить зображення монет, історичну та біографічну інформацію, кольорові ілюстрації подій, портрети, види місцевостей. Як ілюстрації використані також і музейні предмети.

– Віра Володимирівна Зайченко: (Біобібліографічний покажчик) /Упор. Л.П. Линюк, С.Л. Лаєвський. – Чернігів, 2007. – 24 с.: іл., в т.ч. 8 с. – кольорові вклейки.

Видання присвячене 70-річчю від дня народження заслуженого працівника культури України, кавалера ордена княгині Ольги III ст., співробітниці Чернігівського історичного

музею імені В.В. Тарновського В.В. Зайченко. Містить вступну статтю, присвячену життю і діяльності В.В. Зайченко, перелік її праць (105 позицій) та літератури про неї, іменний і географічний покажчики.

– Петро Іванович Смолічев: (Біобібліографічний покажчик) /Скл. Мудрицька В., Черненко Є. – Чернігів, 2007. – 14 с. Видання серії “Історики та краєзнавці Чернігівщини” (Вип. 9).

Містить вступну статтю про відомого археолога, історика, директора музею Чернігівської архівної комісії П.І. Смолічева, переліки його опублікованих та неопублікованих праць, літератури про нього, іменний і географічний покажчики.

– [Самохіна Н.] Прогулянки древнім містом: Чернігів у поштових листівках кінця XIX – початку XX ст. із зібрання Чернігівського історичного музею імені Василя Тарновського. – Чернігів: Gold Future, 2007. – 13 листівок в обкладинці.

Видання присвячене 1100-річчю першої літописної згадки про Чернігів.

За участь у цьому конкурсі музей отримав диплом “За дотримання високого рівня видавничої продукції” та заохочувальну премію – срібну медаль до 220-річного ювілею Дніпропетровська.

У 2008 році музей брав участь у державних акціях, міжнародних проектах, обласних заходах з реалізації указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів.

На виконання указів Президента України від 28.03.2007 “Про заходи у зв’язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні” та від 24.11.2007 “Про оголошення в Україні 2008 року Роком пам’яті жертв Голодомору”: виготовлена виставка “Ми звинувачуємо! Голодомор 1932–1933 років – геноцид українського народу” (з матеріалів, наданих Українським інститутом національної пам’яті) й обладнання для неї, підготовлені екскурсії по виставці (різні варіанти для різних категорій відвідувачів). Організоване її експонування – 21 раз в райцентрах та 5 разів у Чернігові – відповідно до графіка, затвердженого обласною державною адміністрацією. В Чернігові вона демонструвалася у військово-історичному відділі музею, Центрі підвищення кваліфікації держслужбовців, обласному театрі імені Т.Г. Шевченка, на її базі відбувся брифінг заступника голови ОДА, присвячений роботі з вшанування жертв Голодомору на Чернігівщині. Для відвідувачів виставки співробітниками музею за участі акторів проведені 103 театралізовані екскурсії, для кожного виїзду спеціально добиралися спогади тих, хто пережив Голодомор у тому районі, де відбувалися заходи. Окремим розділом виставки слугували матеріали Державного архіву Чернігівської області “Голод 1932–1933 років очима документів”, які коментували працівники архіву Н.М. Полетун та Л.П. Болва. Протягом року виставку оглянули майже 19 тисяч відвідувачів. Подеколи біля стендів з документами точилися палкі дискусії про причини, характер і наслідки Голодомору з прибічниками комуністичної ідеології. Експонувалася також виставка “Забуттю не підлягає!” Діяльність лекторію забезпечували: С.Л. Лаєвський, Л.П. Линюк, С.М. Сергєєва, М.В. Горох, М.М. Блакитний, О.О. Литвин.

У стаціонарній експозиції музею проводилися тематичні екскурсії “Голодомор 1932–1933 років на Чернігівщині”. Відбулася традиційна, започаткована ще в 2003 році, студентська наукова конференція. Науковий співробітник музею М.В. Горох виступив на двох наукових конференціях з тематикою про Голодомор: XI наукова конференція молодих вчених та студентів (Чернігів), “Знаки питання в історії України: особа і суспільство в історико-культурному просторі” (Ніжин). Написані дві наукові статті: “Голодні 1932–1933 рр. у Чернігові” (С.М. Сергєєва); “Голодомор 1932–1933 рр. на Борзнянщині” (М.В. Горох) для збірника “Скарбниця української культури”. В залах музею проводилися зйомки сюжетів для двох фільмів: “Голодомор 1932–1933 років” (США) та “Послушаніє Джеймса Мейса”

(Україна).

Долучився музей і до започаткованого Центром дитячого та юнацького туризму і екскурсій конкурсу “Велика трагедія Великого народу”: робота у журі, участь у підсумковій конференції; загалом були розглянуті і прорецензовані майже 150 образотворчих і декоративно-ужиткових робіт та 63 наукові праці (Л.П. Ларіонова, І.В. Штанкіна, О.В. Глухенька).

Створена експозиція “Голодомор на Борзнянщині” у Борзнянському народному краєзнавчому музеї.

Співробітники музею брали участь у діяльності обласних робочої групи і координаційної ради, створених на виконання указів Президента України, були у складі делегації від Чернігівської області на Міжнародній конференції “Народ мій завжди буде!” і на заходах біля Меморіалу жертвам Голодомору в Києві 22 листопада.

На виконання указів і постанов з нагоди 360-х роковин початку національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, 350-річчя Конотопської битви та Програми відродження і розвитку українського козацтва: старшим науковим співробітником музею, кандидатом історичних наук І.М. Ситим здійснені виступи на наукових конференціях, круглих столах, музейних читаннях: До 360-річчя початку Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького (Чернігів, Центр підвищення кваліфікації держслужбовців); Конотопська геральдика та сфрагістика козацької доби (Конотоп); Царський будинок у Батурині (Київ, VII Міжнародний конгрес українців). Видана книга: “Тенеалогія української шляхти...”. Написані 9 наукових статей: Печатки Чернігівського козацтва //Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії...; “Описаніє” ніжинської шляхти 1784 р. //Ніжинська старовина. – 2008. – № 6 (9); Матеріали до топографії Батурина XVII ст. //Сіверянський літопис. – 2008. – № 4; Герб і печатка Кочубеїв //Сіверянський літопис. – 2008. – № 5; Конотопська геральдика і сфрагістика... (для наукового збірника за матеріалами конференції); Як Йосип Масло став Срібнянським сотником (для “Сіверянського літопису”); З практики сотницького уряду на Гетьманщині (для “Пам’яток України”); До історії Генерального військового суду: декрет від 8 березня 1704 р. //Сіверянський літопис. – 2008. – № 6. Розроблена наукова концепція виставки “Слава українського козацтва”. Доповнений новими матеріалами розділ експозиції, присвячений подіям 1648–1654 років на Чернігівщині. Проведено 19 масових заходів: уроки народознавства, тематичні вечори, лекції. Відбулося 12 виїздів автолекторію, присвячених історії Гетьманщини та окремим особистостям. Підготовлена телепередача про історію пам’ятника Б. Хмельницькому в Києві.

До 300-річчя подій, пов’язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України І. Мазепи та укладанням українсько-шведського союзу, Центром підвищення кваліфікації державних службовців були організовані круглі столи не лише в Чернігові, а й в інших населених пунктах області. Музейні працівники взяли участь і виголосили повідомлення “Мазепіана Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського” (Чернігів) та “Виступ І. Мазепи очима сучасників” (Чернігів, Бахмач, Батурин, Короп, Прилуки, Ніжин, Корюківка). Написані статті за темами доповідей та стаття “Старшинські печатки Мазепинської доби” //Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: Зб. наук. праць /Ін-т історії України НАН України. – К., 2008. Створена виставка “Від Богдана до Івана”. Здійснені два виїзди автолекторію “Дорогами рідного краю” до с. Дігтярівка Новгород-Сіверського району, де встановлений пам’ятний знак на честь зустрічі І. Мазепи з Карлом XII.

90-річчю Української революції були присвячені: Виступ на конференції з повідомленням “Антибільшовицький повстанський рух та єврейські погроми у 1919–1921 рр.”; виставки “Віднині навіки зливаються воєдино...” (Акт Злуки УНР і ЗУНР) та “Чернігівщина в роки Української революції”, що експонувалися для учасників обласних

зборів, присвячених Дню соборності, та установчої конференції Єдиного Центру; тематичні екскурсії.

Окремий напрям роботи – вивчення історії бою біля станції Крути, який відбувся у січні 1918 року. Завідуючою військово-історичним відділом Л.О. Майбородою створений розділ стаціонарної експозиції, присвячений цій події, нова за представленими на ній матеріалами традиційна виставка “Крути: мовою документів”; складена картотека статей про бій під Крутами у “Вістях комбатанта” 1980–1990-х рр. Музей взяв участь у відкритті першої черги експозиції Меморіального комплексу “Пам’яті Героїв Крут”, надавши виставку оригінальних експонатів доби Української революції та забезпечивши створену експозицію доглядачами і науковими співробітниками (урочистості відбулися 14 жовтня за участю Президента України). Проведені тематичні вечори до 90-річчя бою під Крутами, 90-річчя проголошення Української Держави гетьмана П. Скоропадського.

170-річчю від дня народження В.В. Тарновського були присвячені чергові VII Костомарівські читання, на яких серед інших виголошена доповідь С.О. Половнікової “Про дату народження В.В. Тарновського”, що поставила крапку в багаторічних різночитаннях і помилкових даних. Тепер маємо неспростовне документальне підтвердження, що В.В. Тарновський-молодший народився 20 березня (ст.ст.) 1838 року.

За ініціативи обласної державної адміністрації розглядалося питання про спорудження біля музею пам’ятника В.В. Тарновському, велися консультації з архітектором і скульптором. На пропозицію музею розпорядженням голови обласної державної адміністрації (№ 79 від 05.03.2008) був заснований обласний конкурс “Благодійник року” імені меценатів Тарновських. До складу його оргкомітету включений директор музею С.Л. Лаєвський. Відзначення перших лауреатів відбувалося в залах музею.

Виставка “З Шевченком у серці” розповідала про дружбу членів родини Тарновських з Кобзарем і Шевченкіану В.В. Тарновського. Вперше після того, як у 1933 році їх вилучили з Чернігова, в музеї експонувалися особисті речі Т.Г. Шевченка – його малярське приладдя та **оригінали** графічних творів, що нині зберігаються у Національному музеї Тараса Шевченка. Відділом рукописів Інституту літератури НАН України за сприяння академіка М.Г. Жулинського були надані на виставку “Кобзарі” з дарчими написами поета членам родини Тарновських. А Донецький художній музей дозволив чернігівцям помилуватися фарфоровими тарілками з видами Качанівки, виконаними ймовірно В.В. Тарновським.

На замовлення газети “Біла хата” написані статті: “То була жертволюбна людина...” та “Коли ж народився В. Тарновський”. Підготовлене повідомлення на конференції до 25-річчя Чернігівського художнього музею “Художники в Качанівці у Тарновських”.

Повернуті три предмети Шевченківської колекції В.В. Тарновського, вилучені при виокремленні художнього зібрання зі складу Чернігівського історичного музею і створенні Чернігівського художнього музею: бронзове погруддя Т.Г. Шевченка, копія його автопортрета пензля П. Куліша та барельєф для хреста на могилі Т.Г. Шевченка, відлитий за проектом В.В. Тарновського.

Тривала робота над Качанівським альбомом. Були проведені 23 масові заходи: тематичні вечори, лекції тощо.

До 70-х роковин Великого терору був проведений тематичний вечір.

Науковці П науково-експозиційного відділу – зав. відділом Т.П. Журавльова та старший науковий співробітник С.М. Сергеева взяли участь у підготовці книги “Реабілітовані історією. Чернігівська область”: написані статті про А. Гвоздя, І. Панкратова, родину Могилянських; підготовлена інформація про матеріали безпідставно репресованих в експозиції і фондах музею, організоване їхнє фотографування для ілюстрування книги.

140-річчю з часу виникнення товариства “Просвіта” і 100-річчю заснування Чернігівської “Просвіти” присвячені доповіді старшого наукового співробітника О.І. Ісаєнко “Колективний портрет членів Чернігівської “Просвіти” (1907–1911)” (Чернігів, Другі Шрагівські читання) та “Чернігівська “Просвіта” на початку ХХ ст.” (Тернопіль).

У військово-історичному відділі значна увага, як і раніше, приділялася подіям Другої світової війни, в тому числі 65-річчю визволення Чернігівщини від німецько-фашистських загарбників, Дню партизанської слави, річниці визволення України, Дню Перемоги, 20-річчю руху колишніх малолітніх в’язнів нацизму.

Доопрацьовані й опубліковані в 10 випуску “Скарбниці української культури” матеріали музейних читань “Героїв слава не згасне”, які відбулися у вересні 2006 р. (з 7 статей 3 – співробітників музею). Розпочата робота над виданням книги про льотчиків – Героїв Радянського Союзу, які народилися або мешкали на Чернігівщині, підготовленої чернігівськими краєзнавцями Л.В. Студьоною, Д.Ф. Байнетовим і Б.Ф. Юр’євим: редагування біографічних нарисів; пошук додаткової інформації та ілюстрацій в Інтернеті; робота з документами з фондів музею.

Відділом фондів систематизовані колекційні описи матеріалів Героїв Радянського Союзу в музейному зібранні. Записані спогади Мельника М.Ф. – оstarбайтера.

Створені виставки: “Війна. Трагедія долі” (спалені села, окупаційний режим, оstarбайтери, в’язні концтаборів), “Нові надходження військово-історичного музею”. Доповнені новими матеріалами розділи експозиції військово-історичного відділу: “Чернігівці на фронтах Великої Вітчизняної війни”, “Бойовий шлях 1-ї гвардійської армії”, “Визволення Чернігівщини”.

З військово-історичного музею розпочалася й урочиста жалобна церемонія перепоховання двох радянських воїнів, що загинули у 1941 р. і 1943 р. Їхні останки були виявлені під час земляних робіт. Ними опікувався пошуковий клуб “Патріот Батьківщини”, членом якого є директор музею.

З-поміж масових заходів можна виділити зустрічі з ветеранами В.І. Шевчуком та Г.О. Кузнецовим, вечір пам’яті Т.М. Корнюшенка, лекції-бесіди “Герої визволителі Чернігова”, тематичні екскурсії.

У рамках відзначення 100-річчя відкриття Мезинської палеолітичної стоянки підготовлена і проведена науково-практична конференція “Мезинська палеолітична стоянка у контексті вивчення старожитностей Подесення” з відвіданням Мезина і виїзним засіданням у Свердловці (її матеріали видрукувані в “Сіверянському літописі”, № 6 за 2008 рік); старшими науковими співробітниками В.Г. Мудрицькою та Л.Ф. Ситою створена виставка “Мезинська стоянка: історія відкриття та досліджень” з використанням матеріалів Національного музею історії України та Інституту археології НАН України, яка експонувалася не лише в музеї, а й “подорожувала” разом з учасниками конференції до с. Свердловка Коропського району. Здійснені 4 виїзди до Мезинського археологічного музею для надання методичної допомоги та безпосередньої участі у проведенні його реекспозиції. Музей імені В.В. Тарновського був представлений у складі обласного оргкомітету, розробляв пропозиції до плану заходів.

Музей взяв участь у проведенні обласного туру Всеукраїнської історико-етнографічної експедиції учнівської та студентської молоді “Україна вишивана”: В.В. Зайченко як член журі опрацювала 46 робіт, розробила рекомендації щодо збирання інформації про вишивку, надала 6 консультацій учасникам експедиції, створила виставку “Вишивка в народному побуті”, яка експонувалася під час проведення на базі музею підсумкової конференції переможців та призерів обласного туру, за що отримала подяку обласного Центру дитячого

та юнацького туризму.

Велика увага приділялася відтворенню пам'яток і формуванню експозицій Національного історико-культурного заповідника "Гетьманська столиця": надання пропозицій з музеєфікації Будинку гетьманів, палацу Розумовського, скарбниці, консультації музейних співробітників, художників, виконавців замовлень стосовно меблів, орнаментів, зброї, гербів і прапорів тощо; виготовлення для експозиції 15 муляжів універсалів, що були підписані Д. Многогрішним, І. Самойловичем, І. Мазепою в Батурині; для створення Батуринського музею археології передано на постійне зберігання 1207 од.; розробка концепцій і добір експонатів для трьох варіантів виставки Чернігівського історичного музею, яка мала б експонуватися у Батурині під час урочистого відкриття цитаделі; поїздка на кіностудію імені О.П. Довженка для добору експонатів для батуринських музеїв; участь співробітників музею в археологічних розкопках і науковій конференції; в освяченні церкви Воскресіння, перепохованні загиблих захисників і мешканців міста; робота у складі музейної групи, участь у нарадах, які проводили Президент України, голова ОДА, Секретаріат Президента, у засіданні науково-методичної ради Держслужби культурної спадщини щодо інтер'єрів палацу Розумовського, 21 виїзд до Батурина.

Крім того, музей брав участь у підготовці та проведенні або мав представництво в таких проєктах, як:

– виставка "Видатні українці", що демонструвалася в Українському Домі: складання списків відомих уродженців Чернігівщини, добір іконографічного матеріалу, підготовка анотацій, фотографування, на базі музею відбулася обласна нарада за участю авторів проєкту – народного депутата П.А. Ющенка і художника А.В. Гайдамаки, керівників області, істориків, музейних працівників;

– Всеукраїнський форум інтелігенції: виступ на обласних зборах інтелігенції з приводу громадського обговорення Концепції гуманітарного розвитку України (С.Л. Лаєвський), участь представника музею (С.О. Половнікова) у складі Чернігівської делегації;

– VII Міжнародний конгрес українців: участь представника музею (І.М. Ситий), виступ на засіданні круглого столу "XVII–XVIII століття в історії України";

– створення "Мистецького Арсеналу", членом робочої групи з розбудови експозицій якого є директор музею С.Л. Лаєвський: участь у розробці наукової концепції, обговоренні проєктів;

– підготовка зустрічі Президента України В.А. Ющенка і Президента Беларусі О.Г. Лукашенка у Новгороді-Сіверському (*не відбулася*): надання методичної допомоги Новгород-Сіверському історико-культурному заповіднику "Слово о полку Ігоревім" щодо проведення екскурсії, створення та експонування виставки "Від прадавніх джерел" в Новгороді-Сіверському;

– сходження на Говерлу і встановлення пам'ятного знака у складі делегації Чернігівської області (О.І. Ісаєнко);

– IV конференція Національної спілки краєзнавців України;

– розробка прапора міста Чернігова: робота у складі комісії міськради (С.Л. Лаєвський, І.М. Ситий); надання консультацій; участь у конкурсі (І.М. Ситий);

– проведення форуму видатних чернігівців: для ГО "За Чернігів" старшим науковим співробітником Л.П. Ларіоновою складені списки видатних земляків;

– обласний конкурс "Благодійник року" імені меценатів Тарновських: участь у роботі оргкомітету, проведення церемонії вручення відзнак переможцям конкурсу в залах музею, екскурсії для учасників заходу.

У 2008 році 4 співробітники музею пройшли навчання за українсько-нідерландським

проектом МАТРА/Музеї України (музейний менеджмент та освітні програми в музеях). Двоє з них побували на стажуванні з підготовки тренерів програми МАТРА і для посібника з музеології написали статті: С.Л. Лаєвський “Фінансовий менеджмент в музеї”, О.В. Трухан “Соціальний проект Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського для людей похилого віку”.

Директор музею Лаєвський С.Л. здійснив тритижневе стажування на тему “Охорона історичної і культурної спадщини” у м. Бостоні за програмою Агентства США з громадського розвитку “Громадські зв’язки”.

Навчалися на Чернігівському факультеті Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв Гончаренко В.С., Сита Л.Ф., Жир І.В., Цикунова І.П.; у Торгово-промисловій палаті з питань державних закупівель Лаєвський С.Л., Лихачева С.М., Цикунова І.П.; у Навчально-методичному центрі з питань охорони праці – Лаєвський С.Л., Мартиненко М.К.

Відбулися поїздки з обміну досвідом роботи до музеїв Львова – 20 працівників, Києва – 11. Здійснено 339 відряджень тривалістю 598 діб, у т.ч. до Батурина – 21, Мезина – 12, Любеча – 4.

Проведена планова атестація працівників музею.

Відзнаку Міністерства культури і туризму України одержала В.С. Гончаренко, Почесну грамоту обласної державної адміністрації – С.М. Сергєєва, Почесну грамоту обласної ради – В.В. Зайченко, Л.О. Майборода, Подяку голови обласної державної адміністрації – М.М. Блакитний, М.В. Горох, І.В. Жир, Л.П. Линюк, О.О. Литвин.

Були зібрані кошти для постраждалих від повені. Вони переказані Івано-Франківському художньому музею, від якого отримали подяку.

До музейної бібліотеки надійшло 292 примірники книг, з них – 4 придбані, решта отримані в дарунок або в обмін на музейні видання.

За рік музей заробив 110966 гривень. Відремонтували автотранспорт, тепломережі, виставковий зал у військово-історичному відділі, вестибюль музею, для якого придбали нові меблі, меблі придбані і для робочої кімнати співробітників ІІ науково-експозиційного відділу.

З-поміж іншого варто згадати, що Вищий адміністративний суд виніс остаточне рішення і визнав законним передачу Катерининської церкви релігійній громаді.

Загалом, 2008 рік був дуже напруженим, насиченим різноплановими подіями. Значний обсяг роботи, який кількісно перевищував заплановане, виконаний за розпорядженнями управління культури і туризму та обласної державної адміністрації, а також Міністерства культури і туризму, причому їхні завдання, як правило, були терміновими. Багато з того, чим жив колектив Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського в 2008 році, залишилося “за кадром”, не все вдалося реалізувати повною мірою, але музей розвивався, плідно працював. Безперечно, все це було можливе лише тому, що сумлінно і творчо працювали не лише наукові працівники, а весь колектив музею: господарська частина і бухгалтерія, художник і водій, доглядачі і касири, лаборант, фотограф і секретар-друкарка, прибиральниці і двірники. Високу оцінку праці колективу дали відвідувачі.

З книги відгуків музею: “Большое спасибо всем работникам музея за трепетное отношение к историческому наследию и любимому делу” (відвідувачі з Москви і Санкт-Петербурга); “Потрясены музеем, великолепная экспозиция, редко можно увидеть что-либо подобное. Блестяще проведена экскурсия ...” (вчителі київської школи № 228); “Дуже вражена від побаченого. Спасибі вам, що зберігаєте для нащадків усі ці цінності. Дякую” (жителька Чернігова).

7. Музей імені В.В. Тарновського в 2008 році

І. Ситий презентує свою нову книгу "Генеалогія української шляхти"

В. Зайченко

Наукова конференція до 100-річчя Мізинської стоянки

На фестивалі у Дніпропетровську

Н. Самохіна

Виставка на зборах Чернігівського земляцтва

Головний хранитель музею Г. Арендар та головний хранитель Лувру Я. Дюран

Виставка у Чернігівському педагогічному університеті імені Т.Г. Шевченка

8. Музей імені В.В. Тарновського в 2008 році

В. Тарновський. Тарелі з видами Качанівки

В. Зайченко

М. Попудренко

ЮВІЛЕЇ

О. Трухан. "Мовою речей"

Пам'яті героїв Крут

ВИСТАВКИ

85 років
Чернігівському району

На Спасівському ярмарку в Бахмачі

9. Музей імені В.В. Тарновського в 2008 році

Переможці конкурсу "Меценат року" в музеї

І. Стадниченко розповідає про реставрацію книг

М. Горох
Голодомор - геноцид українського народу
М. Блакитний

Виставка
"Узором скрашена
життя дорога"

С. Сергеева

День Музеїв у Седневі

На козацькому святі в Батурині

10. Шляхетство Ольги з роду Гурських

Л. Крюкова-Качуровська

ЛУЦЬКА В.

Започаткування і розвиток аптечної справи на Чернігівщині у XVIII столітті

Історія аптечної справи на Лівобережній Україні почалася з першої половини XVIII ст. Саме тоді було засновано дві державні – київську (1715) і лубенську (1716) та три партикулярні (приватні) – київську (1728), ніжинську (1740) і глухівську (1743) аптеки¹. Проте, як вважає Я. Ганіткевич – доктор медичних наук, дослідник історії медицини України, першою державною аптекою на Лівобережжі була глухівська, відкрита 1706 року². Тим самим можна сказати, що історія аптечної справи на Чернігівщині розпочалася ще на початку XVIII сторіччя.

У 1708 році, коли Глухів став гетьманською резиденцією, там були затверджені посади доктора медицини та лікаря. З 1730 року на запрошення гетьмана Данила Апостола у Глухові почав практикувати доктор Бенедикт Бок; він надавав медичну допомогу службовцям Генеральної військової канцелярії, жителям міста і навколишніх сіл, а також порядкував у глухівській аптеці³.

Першою приватною аптекою на Чернігівщині була ніжинська, відкрита 1740 року аптекарем Йоганном Штормом. На жаль, проіснувала вона недовго. Причиною було те, що в Ніжині на той час було два лікарі, які за старою традицією мали свої медикаменти. Лікар І. Віттіх мав навіть аптеку і на своїх воротах виставляв аптечний знак. Тому рецептів до аптеки Шторма надходило мало і він зазнавав великих збитків. У своїй скарзі Й. Шторм просив Медичну канцелярію надати йому привілей на торгівлю медикаментами і заборонити лікарям продавати ліки. Однак прохання було марним і, протримавши аптеку власним коштом протягом двох років, він змушений був 1742 року її закрити, як нерентабельну.

Перша приватна аптека у Глухові була відкрита відомим прогресивним діячем XVIII ст. Яковом Марковичем. Одночасно з наданням йому дозволу Медична канцелярія видала указ про заборону доктору Б. Боку торгувати ліками.

17 листопада 1743 року Я. Маркович уклав контракт з московським аптекарем Казимиром Мейєром про спільне утримання у Глухові приватної аптеки. Основними пунктами цього контракту були: 1. Для влаштування аптеки кожний компаньйон повинен був внести 1531 руб. 2. Аптека повинна була розташовуватися в будинку Я. Марковича. Там же мали проживати провізор та аптечні учні. 3. Для вирощування аптечних рослин мав використовуватися город Я. Марковича. 4. К. Мейєр зобов'язувався постачати з-за кордону необхідні матеріали, які неможливо було знайти на місці. 5. Прибуток від аптеки мав ділитися порівну. 6. Контракт укладався на три роки. Якщо один з компаньйонів не хотів надалі брати участь в утриманні аптеки, він повинен був попередити про це за 6 місяців до закінчення контракту⁴.

Однак К. Мейєр несумлінно виконував свої зобов'язання, а рекомендований ним провізор Герман Лінтронт за два роки допустив розтрату, оскільки видавав ліки в борг, який не був повернутий. Яків Маркович намагався анулювати контракт, але Мейєр не погоджувався віддавати пайові гроші. Після тривалої тяганини Генеральна військова канцелярія конфіскувала аптеку на користь Марковича. Він запросив нового провізора – Й. Фішера, перед яким поставив наступні умови: 1. Усі прибутки і видатки акуратно записувати у спеціальну книгу. 2. Бути тверезим, не грати в карти на великі гроші. 3. Не йти далеко від аптеки без дозволу. 4. Сумлінно навчати учнів аптечної справи. 5. Влітку разом з

учнями збирати лікарські трави.

З глухівською аптекою Марковича пов'язані два унікальні експонати, що зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського. Це рукописна прибутково-видаткова книга, яка велася протягом 1743–1749 років, де латиною, німецькою, староукраїнською, старопольською мовами записані копії рецептів, рекомендації щодо користування ліками, та книга запасів глухівської аптеки, записи в якій зроблені також у 1743–1749 роках латинською і німецькою мовами⁵. Ці рукописи мають неабияку цінність як для істориків, так і для науковців-фармакологів.

1751 року аптеку Я. Марковича було закрито, бо вона не витримала конкуренції з новою аптекою К. Мейєра, яка почала функціонувати в тому ж 1751 році. Ще до відкриття аптеки Мейєр звернувся до гетьмана Кирила Розумовського з проханням, щоб йому на певних умовах була надана можливість збудувати протягом трьох років власним коштом аптеку в Батурині. Кирило Розумовський погодився і видав універсал про те, що Казимиру Мейєру надається звання придворного аптекаря і право монопольної торгівлі медикаментами, а аптечні товари звільняються від мита. До закінчення будівництва аптеки в Батурині йому відвели мурований будинок у Глухові для негайного відкриття аптеки. Але 1754 року він продав свою аптеку провізору цієї ж аптеки Бетіхеру. Відомості про подальшу долю глухівської аптеки знаходимо в універсалі Кирила Розумовського, датованому 18 липня 1757 року. Оскільки зміст універсалу цікавий – подаємо його повністю мовою оригіналу.

“ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА Малія Россіи обоихъ сторонъ Днепра и войскъ Запорожскихъ Гетманъ Дѣйствителный Камергеръ Императорской Санктпѣтербургской Академіи Наукъ Президентъ Лейбъгвардіи измаиловского Полку подполковникъ и обоихъ Россійскихъ Императорскихъ Ординовъ С-тыхъ Апостола Андрея и Александра-невского такожъ полского бѣлого орла и Голстинского С-тыя Анны Кавалера Россійской Имперіи Графъ Кирилль Разумовскій.

Объявляемъ симъ нашимъ Унѣверсаломъ и привилегіемъ Господамъ Генералнымъ малороссійскимъ Старшинамъ Полковникамъ Бунчуковимъ Товарищамъ Полковимъ Старшинамъ Сотникамъ и всякимъ духовнаго воинскаго и Гражданскаго чиновъ малой Россіи по обоимъ сторонамъ Днепра обрѣтающимся обывателямъ, такожъ всѣмъ обще кому о семъ теперь и въ потомныя часы вѣдать потребно будетъ и надлежитъ. въ минувшемъ 1751 году по данному отъ насъ Аптекару Мееру Унѣверсалу дозволено при резиденціи нашей содержать отъ своего собственнаго кошту аптеку на основаніи выраженныхъ въ унѣверсалѣ кондицій почему доселѣ тое съ ползованіемъ всѣхъ повелѣнныхъ чиновъ и продолжалось а сего Іюля 14 подано намъ отъ обрѣтающагосъ при оной аптеки провизора Бетихера доношеніе, въ которомъ написалъ онъ, Аптекаръ де Казимѣрь Мееръ по тому данному ему отъ насъ привилеію имѣючи въ городѣ Глуховѣ аптеку продалъ оную ему Бетихеру со всѣми медикаментами, по которой куплѣ онъ Бетихеръ разными иностранными медикаментами коштомъ не на малую сумму объявленную аптеку приумножилъ и желаетъ ей какъ наилучше къ ползѣ здешнего народа содержать, но что на таковое аптеки содержаніе нашего привилегія собственно на имя его неимѣеть, а безъ оного обойтись неудобно, просиль въпредъ для твердѣйшаго при резиденціи нашей аптеки содержанія видать ему Бетихеру на имя его привилегій въ нижеслѣдующихъ Кондиціяхъ.

1. Въ малой Россіи содержать одному ему Бетихеру аптеку а другому никому (: кромѣ полевой Государевой аптеки:) не держать. 2. Въ Городѣ Батуринѣ къ построенію аптекарскаго дому отвесь удобное мѣсто, а поколь тамо домъ нимъ вистроенъ будетъ приказать ему имѣть квартиру гдѣ въ Глуховѣ. 3. Находящимся въ Глуховѣ ползователямъ повелѣть своихъ медикаментовъ нѣкому не отпускать и оними никого не пользоваться,

AA In Nomine Domini Amen
 1743. Mense Septembris
 Geb. vbra. Lieutenant von H. Reich. vom
 von. Lissa. R. Sal. li. vof. grovin
 R. Pulv. Arabarb. Pulv. de Gutet. B. B.
 G. Martichir. M. D. ad Chart. J.
 C. China. Julwrs auf ein ungs H.C.
 Croc. Vir. actib. ad B. pro Eodem
 Mercur. Calctis. gr. iii. geb. Pulv. de Gutet. B. B.
 L. M. Divin. Sp. S. G. et Tartar. B. G. gr. x.
 Julwrs Morgwand. embelwand. M. D. ad Chart. H. T.
 ein v. ein l. ein z. ein. Julwrs auf ein ungs.
 R. Es. Amar. Haec. B. ij. Spiritus Anthos. H. G.
 Ol. vitriol. q. r. R. Oxi. voc. B. iii. et
 M. D. ad vitr. l. et D. ad vitr. l. ein ungs.
 Magna. Sulfur. et Empl. Vesicator. Noj. H. M.
 --- --- --- Consp. C. 10. Cantarid. B. B.
 --- --- --- D. ad Chart. J.
 von H. Reich. q. r. Crocus Solis. gr. x.
 R. Spirit. anteparalitic. B. ij. D. ad Chart. l. ein ungs.
 D. ad vitr. l. et ein ungs. H. G.
 q. r. Pulv. de Gutet. B. B. offe
 O. Corn. Cerv. gr. x. I. H. Lung. Lepor. B. B.
 M. D. ad Chart. J. B. B. Bals. Vile. Hoffm. B. B. hli
 Julwrs auf ein ungs. H. G. Ag. Spro. Lect. gl. x.
 --- --- --- On. f. Linimentum.
 --- --- --- S. die Julwrs zu s. s. s. s. s.

Прибутково-видаткова книга глухівської аптеки. 1743–1749 рр.

а брать всякіе медикамента отъ его аптеки. 4. Имѣть ему Званіе придворнаго нашего аптекара и быть под собственною нашею Гетманскою протекціею напротивъ же того и онъ обовязуется всѣ подлежащіе къ аптекамъ медикамента въ доволномъ числѣ съ надлежащимъ порядкомъ умножить и содержать и оніе безъ излишней цены какъ для дому нашего такъ и всѣмъ желающимъ въ исправности отпущать; и мы усматривая заведеніе въ резиденціи нашей Гетманской дѣйствительной аптеки заблаго потребное, и полезное симъ нашимъ унѣверсаломъ привилегіемъ соизволяемъ ему Бетихеру за нинѣшнюю его отъ Меера куплею собственнымъ его коштомъ устроить аптеку и содержать на нижеслѣдующихъ кондиціяхъ.

1. Кромѣ его Бетихера другому никому партикулярной аптеки въ малой Россіи недержать; 2. Для устроенія аптеки и прочего къ оной потребнаго строенія мѣсто пристойное въ Городѣ Батуринѣ по разсмотрѣнію его Бетихера какъ толко Городъ Батуринъ постройкою дѣйствительно возобновляется начнетъ дано будетъ; а поколь тамо домъ нимъ вистроенъ будетъ, дозволяется ему имѣть квартиру въ Глуховѣ въ отведенномъ домѣ гдѣ и теперъ его аптека состоитъ, а въ Батуринѣ имѣеть онъ Бетихеръ начать строить домъ по апробованному для строенія города Батурина плану с того времени какъ ему подту аптеку и прочое къ оной потребное строеніе показано и отведено будетъ мѣсто. и въ томъ прилѣжно онъ старатись долженствуетъ, чтобъ оную аптеку и все до оной потребное строеніе въ три года непремѣнно было со всемъ отдѣлано. 3. Находящимся въ Городѣ Глуховѣ ползователямъ имѣеть быть отъ нашей Генеральной войсковой канцеляріи приказано своихъ медикаментовъ никому неотпускать и оними никого не ползовать а брать всякіе медикамента въ его Бетихера аптеки 4. Ему Бетихеру именоватся придворнымъ нашимъ Гетманскимъ Аптекаромъ и быть ему подъ собственною нашею протекціею, и во всякихъ касающихся къ нему дѣлахъ состоять ему подъ Малороссійскимъ Судомъ по правамъ здешнымъ; а понеже сіе навъшъ прописанныхъ кондиціяхъ содержаніе аптеки въ малой россіи въ мѣсто предписаннаго Аптекара Меера дозволяется ему Бетихеру яко честному человѣку, того ради долженъ и онъ всемѣрно старатся и совѣстно въ томъ поступать чтобъ медикамента из той своей аптеки для дому нашего и для всѣхъ кому надобно будетъ отпускатъ не толко ценою не излишнею но и меншою отъ установленной въ Россійской Имперіи цены какъ для того что онъ Бетихеръ всѣ до аптеки надлежащіе медикамента матеріали можетъ изъ чужихъ краевъ выписовать. имѣя нынѣ на то и опредѣленную погодно з скарбу войскового въ числѣ трохъ сотъ рублей сумму; такъ и что инніе многіе травы родящіесь въ малой Россіи малою ценою получить, а свое содержаніе меншимъ коштомъ нежели въ Москвѣ имѣть онъ можетъ: и по утвержденіе всего вышепрописаннаго ему Бетихеру за рукою нашею при печати національной сей унѣверсаль и привилегій который во всѣхъ предписанныхъ кондиціяхъ и наслѣдникамъ его служить имѣеть.

Данъ въ Глуховѣ 1757 года Іюля 18 дня.

Гетманъ Графъ К. Разумовскій". (МП)⁶.

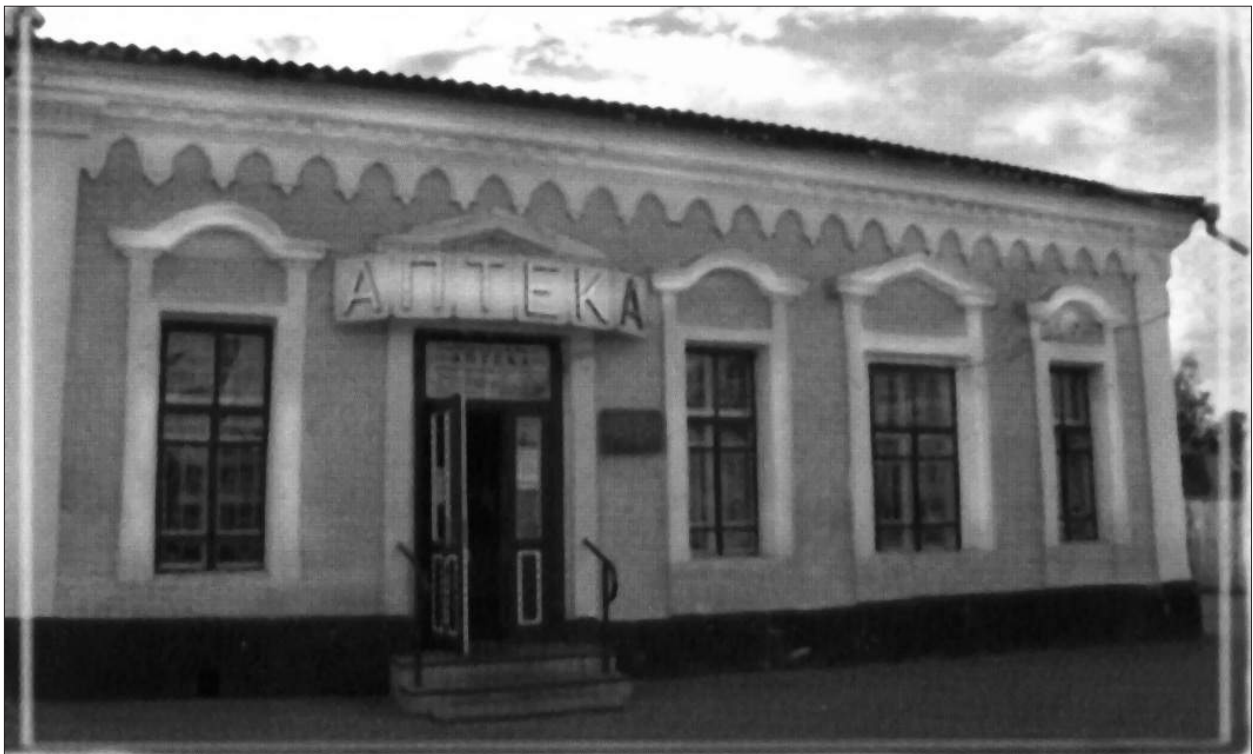
Ні Мейер, ні Бетіхер не виконали свої обіцянки щодо будівництва аптеки в Батурині. Бетіхер і надалі залишився власником глухівської аптеки. Великі перешкоди у продажу ліків з його аптеки чинив все той же доктор Б. Бок, який ігнорував аптеку Бетіхера і разом з дружиною продавав свої медикаменти. Хоча треба зазначити, що глухівська аптека відпускала ліки не тільки жителям Глухова та околиць, вона також забезпечувала невеликими аптечками міських лікарів: Я. Узнанського в Чернігові, Т. Унтербурга в Ніжині, Й. Шумлянського в Севську та інших. Після смерті Бетіхера з 1770 року власником аптеки став М. Шрейбер.

З метою обстеження стану аптек у 1779 році Медична колегія (створена 1763 р.) направила в Україну московського штатд-фізика (міського лікаря) О. Шафонського. Перевіряючи глухівську аптеку, він доповідав колегії, що аптека міститься у старому і досить

тісному дерев'яному будинку, тому зразкової чистоти в аптеці і лабораторії немає. Якість ліків добра, а їхня кількість і асортимент достатні. Книга із записами рецептів ведеться акуратно і завищеної плати за медикаменти не виявлено, хоча скарги місцевих мешканців на дорожнечу ліків все ж були⁷.

У другій половині XVIII ст. аптечна мережа на Лівобережній Україні значно зростає. Відкривалися нові аптеки не тільки у великих містах, але й у невеликих містечках.

Через 35 років з часу закриття першої аптеки продовжилась історія аптечної справи в місті Ніжині. 6 березня 1777 року в Медичну колегію надійшло прохання від відставного лікаря Ізюмського гусарського полку Михайла Лігди (за походженням – ніжинського грека) дозволити йому влаштувати в Ніжині приватну аптеку⁸. Його клопотання підтримав ніжинський магістрат. У липні того ж року був виданий указ колегії, який дозволив відкрити аптеку, провізором її був призначений Йоганн Фрідріх Матуш⁹. Указом також дозволялося виписувати деякі ліки “із-за моря”, а інші, головним чином, рослинного походження купувати за ордерами провізора Матуша за готівку за встановленими цінами у державної Лубенської аптеки¹⁰. Про існування аптеки згадується в описі міста Ніжина О. Шафонського: “...аптека каменная, греку Лигде принадлежащая”¹¹. Наступного 1778 року Медична колегія послала з Глухова до Ніжина для перевірки надвірного радника, головного лікаря Малоросійської колегії, доктора медицини П. Паульсона. Оглянувши аптеку, той рапортував, що вона розташовувалася в найманому будинку і займала 6 кімнат, просторий погріб і велике приміщення для зберігання трав та коріння; була обладнана шафами, посудом і мала необхідні медикаменти. При аптеці була лабораторія, в якій можна було виготовляти різні препарати. Ця ревізія санкціонувала функціонування партикулярної аптеки в Ніжині. Згодом М. Лігда мав намір збудувати спеціальний будинок для аптеки і для цього навіть купив ділянку землі. Однак його планам не судилося здійснитися. Повторилась стара історія – аптека майже не давала прибутку, заважали конкуренти. Крім офіційного міського лікаря О. Санківського, в Ніжині працювали приватні лікарі та існував численний цех цирульників, які продавали свої ліки, а не виписували їх з аптеки Лігди. Фінансові справи щороку погіршувалися і,

Аптека М. Лігди. Фото з буклету “Ніжин – місто творців”

зрештою, він оголосив себе банкрутом. 1785 року його аптека була продана з публічних торгів ніжинському жителю С. Моцевіту, який умовив Й. Матуша залишитися працювати. В 1791 році її купив у Моцевіта Іван Цигра. В 1823 році аптека перейшла у спадок сину останнього – Отто Цигру¹².

У Чернігові першу спробу відкрити аптеку зробив міський лікар Я. Омелянович. Маючи невелику аптеку, у 1782 році він намагався її збільшити. З цією метою запропонував усім службовцям Чернігівського намісництва відраховувати з кожного рубля свого заробітку по 3 гроші, а на випадок їхньої хвороби зобов'язувався видавати ліки безкоштовно. Цю ідею підтримали службовці судової палати, але великого успіху пропозиція не мала. І лише 1793 року провізором І. Цигрою, власником уже згаданої ніжинської аптеки, у Чернігові була відкрита перша приватна аптека. Працював у ній за контрактом провізор К. Бартем. У 1798 році Іван Цигра утримував у своїй чернігівській аптеці за контрактом і аптеку Приказу громадської опіки (Приказ громадської опіки діяв у Чернігівському і Новгород-Сіверському намісництвах з 1782 року, йому підпорядковувалися лікарні, богадільні, сирітські будинки, божевільні та аптеки). Аптека мала медикаментів на 3000 рублів¹³.

Наприкінці XVIII ст. – з 1791 до 1798 року – функціонувала аптека Приказу громадської опіки у Новгороді-Сіверському. Завідував нею провізор Д. Остен, який після ліквідації намісництва та приказної аптеки з дозволу колеги 1800 року відкрив у місті перший приватний заклад.

Таким чином, можна зазначити, що мережа аптечних установ на Чернігівщині у XVIII ст. була незначною. Офіційних аптек було мало. Лікарі утримували власні невеликі аптеки, з яких відпускали хворим ліки. Між ними велася постійна конкуренція. Більшість медикаментів – 80 % – були рослинного походження, 9–10 % припадало на хімічні препарати, 7 % становили речовини тваринного походження. В “Лікарському порадику”, датованому 30-ми роками XVIII ст. (копія книги Симона Сиреніуса 1613 року з додатками) зафіксовано 108 найменувань рослин, які використовувалися для приготування ліків¹⁴. Лікарські рослини збирали у навколишніх місцевостях. За свідченням О. Шафонського, в нашому краї налічувалося 76 дикорослих і понад 20 культивованих лікарських рослин, які вирощувалися у садах і на городах, – це лаванда, цикорій, аніс, м'ята, шавлія, тмин, рута, селера, майоран, любисток та інші¹⁵. Заготовляла ж ліки найбільша аптечна установа Лівобережної України – лубенська аптека, яка постачала медикаменти та необхідні медичні інструменти іншим закладам України, Москви та Петербурга.

Ряд медикаментів разом з іншими товарами завозився купцями з-за кордону (Гданськ, Сілезія, Бреславль, Ляйпциг). Крім того, ліками торгували мандрівні продавці. Спеціальний скляний посуд виготовлявся в гутах Чернігівщини – Студенецькій, Крисківській, Савинській та інших. Він постачався Лубенській польовій аптеці та аптекам Москви і Петербурга.

Досліджуючи історію аптечної справи на Чернігівщині XVIII ст., неможливо не згадати імена видатних земляків, які зробили значний внесок у розвиток фармакології та фармацевції цього періоду. У другій половині XVIII ст. поряд з іноземними посібниками з'являються вітчизняні праці з фармакології. 1772 року в Петербурзі виданий трактат відомого українського лікаря, фармаколога, уродженця села Безуглівка Ніжинського полку Михайла Трофимовського (Трохимовського) “Рассуждения о растениях в крымской степи полковым лекарем усмотренных”. Це був перший вітчизняний оригінальний посібник з фармакології лікарських рослин. Він допомагав лікарям та фармацевтам у вивченні рослинного багатства своєї країни та кращому використанні вітчизняної сировини, що дозволило відмовитися від деяких зарубіжних ідентичних, але дорогих ліків. Ім'я М. Трофимовського пов'язане

з іменем М. Гоголя. Після закінчення військової служби, працюючи повітовим лікарем у Сорочинцях, наш земляк сприяв появі на світ майбутнього письменника: саме в його будинку народився геніальний Микола Васильович Гоголь¹⁶.

Вагомий слід в історії аптечної справи на Слобідській Україні залишив Петро Піскуновський, який народився в селі Черняхівка Ніжинського полку. Закінчивши навчання у Київській академії, 1773 року він був зарахований аптечним учнем Петербурзької головної аптеки, в 1777 році здобув звання гезеля (помічника провізора), а згодом – провізора. П. Піскуновський був першим фармацевтом-українцем, адже в царині фармації того часу переважали фахівці-німці. Маючи неабиякі організаторські здібності, він значно поліпшив забезпечення медикаментами населення Слобідської України. 1778 року в Харкові на місці старої дерев'яної аптеки збудував кам'яний двоповерховий будинок для аптеки, завів у Куп'янську аптечний сад для вирощування лікарських рослин, керував підготовкою фармацевтичних кадрів в аптеці, яких набирал з учнів казенного училища та Харківського колегіуму.

У XVIII ст. спеціальних фармацевтичних навчальних закладів не існувало, а фахівців готували шляхом індивідуального учнівства у великих аптеках, де навчался від 4 до 6 учнів. Фармацевтична освіта мала 4 етапи: аптечний учень, аптечний гезель, провізор і аптекар. Навчання тривало від 6 до 10 років. Найбільшою базою у XVIII ст. для підготовки аптечних кадрів була вже згадувана Лубенська польова аптека.

Новий етап розвитку аптечної справи на Чернігівщині, як і на всьому Лівобережжі, припав на першу половину XIX ст., коли значно зросла мережа аптечних установ. Але це вже наступна тема.

¹ Бородій М. До історії аптечної справи на Україні в першій половині XVIII ст. //Фармацевтичний журнал. – 1980. – № 1. – С. 77.

² Ганіткевич Я. Історія української медицини в датах та іменах. – Львів, 2004. – С. 25.

³ Груша А., Пасталиця С., Дуля М. Розвиток медицини та фармації на Чернігівщині. – Чернігів, 2003. – С. 7.

⁴ Бородій М. Вказ. праця. – С. 77.

⁵ Ситий І. Рукописні книги у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського //Скарбниця української культури: Зб. наукових праць. – Вип. 4. – Чернігів, 2004. – С. 15; Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського (далі – ЧІМ). – Інв. № Ал-510/2; ЧІМ. – Інв. № Ал-510/30.

⁶ Черниговские губернские ведомости. – 1851. – № 44. – С. 371–373.

⁷ Бородій М. До історії аптечної справи на Україні в другій половині XVIII ст. //Фармацевтичний журнал. – 1980. – № 2. – С. 78.

⁸ Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 531.

⁹ Стороженко Н. Первая аптека в Нежине //Киевская старина. – 1892. – № 3. – С. 497.

¹⁰ Там само.

¹¹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно составлено. – К., 1851. – С. 697.

¹² Стороженко Н. Вказ. праця. – С. 497.

¹³ Бородій М. До історії аптечної справи на Україні в другій половині XVIII ст. //Фармацевтичний журнал. – 1980. – № 2. – С. 77.

¹⁴ ЧІМ. – Інв. № Ал-338.

¹⁵ Шафонский А. Вказ. праця. – С. 497.

¹⁶ Грандо О. Визначні імена в історії української медицини. – К., 1997. – С. 112.

КУРДАНОВ А.

Чернігівські губернатори і Чернігівський повіт

Керівником виконавчої влади в Чернігівській області, як і в інших, з 1995 року є голова обласної державної адміністрації. Як і в дореволюційний період, людина на цю посаду призначається першою особою в державі, а відтак є представником Президента України в нашому регіоні. Подібність кола обов'язків призвела до того, що голову облдержадміністрації все частіше у засобах масової інформації стали називати губернатором. Варто відзначити, що і в часи губернаторів у місцевих газетах можна зустріти декілька неофіційних назв їхньої посади – “начальник” та “управляющий” губернії.

Публікації газети “Черниговские губернские ведомости” та архівні документи розповідають про те, які місцеві проблеми турбували губернаторів та яких форм набуло спілкування високих посадовців з жителями Чернігівського повіту.

Одним із засобів спілкування з губернатором були звернення від громадських зібрань та представників сільських громад. Так, у лютому 1904 року “уполномоченные прихожане Седневской Успенской церкви статский советник Пекур, настоятель церкви священник Левитский и казак Хмарный обратились к господину начальнику губернии с просьбой, по случаю начавшейся войны с Японией, повергнуть к стопам обожаемого монарха верноподданнические чувства преданности прихожан Седневской церкви...”¹. Для того, щоб у Седневі з'явилася залізниця Чернігівське губернське земське зібрання ухвалило: “...просить господина Черниговского губернатора ходатайствовать о направлении проектируемой линии железной дороги... на г. Березное и м. Седнев”². У 1897 році, коли у містечку було відкрите поштово-телеграфне відділення, поміщик Ф. А. Лизогуб надіслав губернатору телеграму: “Жители Седнева просили меня послать Вам первую телеграмму – благодарить Вас за содействие открытию телеграфа в Седневе”³.

Губернатор на численні звернення приймав відповідні рішення. У 1904 році в Седневі з дозволу “г. управляющего губернией, в помещении земского училища состоялись 25 и 27 сего июля два кряду концерта, в пользу больных и раненых воинов на Дальнем Востоке”, а в 1914 році губернатор заборонив відзначення 100-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка⁴.

За вчасне прибуття пожежних команд на пожежу в с. Киселівка та виявлену наполегливість губернатор оголосив подяку старостам сіл Березанка, Брусилів, Свинь (нині – Улянівка) та Киселівка. В іншому випадку губернатор під час обіду на честь відкриття в с. Халявин ремісничої школи ініціював збір коштів на допомогу погорільцям с. Рябці⁵.

Збереглося лише два свідчення про спілкування чернігівських губернаторів у м. Чернігові з селянами Чернігівського повіту. У травні 1862 року С.П. Голіцин особисто допитав непокірного халявинського старшину Я.М. Губу, який разом з іншими селянами виступив проти прийняття уставних грамот, складених на основі Маніфесту і Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності. Ось, як губернатор описав свою розмову з волосним старшиною: “Представленному мне на другой день старосте Акиму Губе делал я личное внимание. Но на все слова мои и убеждения принять обратно уставные грамоты, брошенные крестьянами, он упорно отвечал мне отказом. Предупредив его об ответственности, какой он подвергается в случае дальнейшего отказа его в том, я отдал эти грамоты ему в руки, но он с грубостью и дерзостью бросил их на стул. За этот поступок староста Губа по моему приказанию заключен в тюремный замок”⁶. А ось О.О. Хвостов мав більш приємну зустріч із селянами Брусилова, які в січні 1905 року виступали в Народному

Будинку: "...г. губернатор А.А. Хвостов заинтересовался только что прибывшим на концерт хором с. Брусилов и, по окончании заседания, хор был представлен г. губернатору. На приветствие г. начальника губернии получился дружный и звучный хоровый ответ. Г. начальник губернии расспрашивал подробно о составе хора и его занятиях... Г. начальник губернии выразил свое полное удовольствие и сочувствие деятельности хора и пожелал ему дальнейшего усовершенствования и развития"⁷.

Відомо, що лише один губернатор – О.О. Панчулідзев за своє губернаторство придбав маєток у Чернігівському повіті, у с. Халявин. Чернігівська губернія перебувала тоді у кризовому стані. Через борги поміщицькі землі продавалися заможним селянам, перетворювалися на засіб спекуляції. Саме про це Панчулідзев писав міністру внутрішніх справ. Звільнившись 19 грудня 1875 року з посади губернатора, він залишався халявинським поміщиком, а через два роки його маєток теж був проданий з торгів⁸.

Несправедливі умови звільнення з кріпосницької залежності в 1862 році призвели до заворушень серед селян повіту. Губернатори намагалися вплинути на ситуацію своїм авторитетним словом та поліцейською силою. В Андріївці понад 600 селян відмовилися виконувати панщину. Виконуючий обов'язки губернатора доповідав міністру внутрішніх справ: "Крестьяне эти были прежде того у меня в Чернигове целою громадою, человек 40, я им внушил их обязанности, представил им неминуюмость наказания в случае неповиновения и указал им на то, что они должны беречь и покоить своего бывшего владельца... Когда исправник приезжал в Андреевку для увещевания крестьян, то они его увещеваний не послушались и объявили, что никому, кроме губернатора, не поверят"⁹. За часи губернатора О.О. Панчулідзева (1870–1875) до селянських бунтів долучилася народницька діяльність. У Седневі жив представник "Землі і волі" Дмитро Лизогуб. Однак ніхто з революційних народників не був заарештований на терені Чернігівської губернії¹⁰.

У неспокійному 1907 році губернатор М.М. Родіонов надсилає листа Чернігівському повітовому справнику: "Получены мною сведения, что в с. Шестовице, вверенного вам уезда, неизвестными агитаторами усиленно распространяется нелегальная литература среди местного населения и что пропаганда настолько развилась, что большинство крестьян подготовились к восстанию с целью добиться земли и воли"¹¹. А в Олишівці на зустрічі з волосними старшинами він застерігає Олишівського старшину: "... в волости начались поджоги, а поэтому необходимо принять всему обществу меры против этого страшного зла"¹².

На сторінках газети "Черниговские губернские ведомости" вміщені цікаві повідомлення про відвідання губернатором Є.К. Андрієвським сіл повіту: 1897 року – Мохнатина, Антоновичів, Шибириновки, Нового Білоуса, Рудки, Довжика; 1898 року – Киїнки, Пакуля, Седнева, Халявина, Черниша, Янівки, Количівки, Андріївки, Козла (нині – Михайло-Коцюбинське), Шестовиці; 1899 року – Олишівки, Топчіївки, Красного.

Перебуваючи в селах, губернатор, як правило, оглядав місцеві церкви, школи, лікарні, магазини з хлібними запасами, пожежні дружини, арештантські приміщення, здійснював ревізію волосних правліннь та суду, вивчав документацію з мобілізації та ін.

З давніх часів існує приказка: "З дороги до престолу, а потім до столу". У кожному селі першим об'єктом для огляду ставала церква. Спочатку відбувався молебень "о здравии царя и августейшей семьи..." (Мохнатин, Красне, Олишівка)¹³. У Мохнатині після цього "приложился к чудотворной иконе Мохнатинской Божией Матери. Подробно осмотрел храм, принял от местного священника отца Александра Короткевича копию иконы и описание явления той иконы...". Поспілкувавшись зі священником, губернатор відзначив: "... отраднo слышать от вас, от вашего уважаемого батюшки, что вы заботитесь о храме..."

детей... посылайте всегда непременно... в праздники в церковь... похвальны также заботы ваши о квартире вашего духовного отца”¹⁴. Перебуваючи в с. Рудка, губернатор розпитував священника про церкву, його службу, а згодом зазначив: “...храм свой вы, спасибо вам, содержите в отличном виде, заботитесь о благолепии его... ваши дети должны привыкнуть постоянно ходить в храм молиться... это необходимо для всей их жизни”¹⁵. У с. Красне оглянув будівництво церкви, яке здійснювалося коштом місцевої громади¹⁶.

Не менша увага приділялася земським школам. Відзначалось, що у Довжику школа має гарне утримання, а у Мохнатині селяни піклуються про відвідання школи дітьми: “...учите их всех; школа у вас небольшая, но чистая; при ней хорошая квартира для учителя; забота о том, кто ваших детей учит грамоте и уму-разуму, похвальна; спасибо вам; будут средства расширьте школу”¹⁷. Інше враження склалося від ставлення до питань освіти селян Рудки. Губернатор був незадоволений станом шкільної будівлі: “...всё это свидетельствует о том, что вы, ребята, не понимаете, как важна детям возможность учиться, – і звернувся до земського начальника з проханням, – внушить это населению и помочь ему придти к убеждению о крайней необходимости восстановления здания школы; вызвал старосту отставного солдата... посоветовал ему подробно рассказать крестьянам, – каково служится в войсках знающему грамоту и каково неграмотному...”. Андрієвський пообіцяв у наступному році знову відвідати село та подивитися, “как вы поняли мое доброе слово, как перестроите школу и как позаботитесь о тех, кому доведётся учить наших детей”¹⁸.

У поїздках губернатора супроводжують земські начальники, він спілкується з волосними старостами, судьями та писарями. У Довжику губернатор, поцікавившись службою посадових осіб, нагадав їм про важливість обов’язків, які припали на їхню долю: “... помните на каждом шагу, что должно во всякой должности служить царю и отечеству верой и правдой, исполнять свои обязанности честно, помните свою совесть, а также святость принесённой присяги”¹⁹.

Урядовець відзначив гарне утримання земської лікарні в с. Козел, в Олишівці оглянув відремонтовану лікарню та “вновь строящееся при ней инфекционное отделение и посетил больных, кои помещаются в летних бараках”, а в Антоновичах зустрівся із земським лікарем П.І. Величковським²⁰.

З початку ХІХ ст. у селах будували магазини – склади для зберігання збіжжя. Сюди з нового врожаю згідно з визначеними нормами селяни звозили на зберігання зерно, яке у разі неврожаю розподілялося між ними для покриття збитків. Губернатор звертав увагу посадовців на необхідність кращого утримання приміщень та зерна в них: у Киїнці вимагав “более совершенного устройства вентиляции, а в двух предложил просеять хлеб и очистить его от спорыньи (рожки)”, в Олишівці оглянув “вновь отстроенный по особой системе прекрасно удовлетворяющий своему назначению хлебный магазин”²¹.

Руйнівні пожежі знищували цілі села. Губернатор активно перевіряв стан протипожежного обладнання та пропагував використання пожежних насосів. Звернувши в Антоновичах увагу на відсутність пожежних труб, “г. начальник губернии обратился к г. земскому начальнику И.А. Товстолесу с просьбой собрать немедленно сельский сход, выяснит обществу условия приобретения насоса завода Н.И. Неплюева “Свесса” и предложит им обсудить вопрос о приобретении такового”. А в Мохнатині “просил г. земского начальника напоминать крестьянам о крайней необходимости для села приобретения пожарного насоса”²².

Викликала задоволення губернатора зразкова чистота в Чернігівській заводській конюшні в Довжику, народній чайній в Халявині, з цікавістю оглянув він цегельний завод у с. Топчіївка та навчальну майстерню і земську школу в с. Халявин²³.

Карта Чернігівського повіту.

Є.К. Андрієвський був засновником Чернігівської губернської вченої архівної комісії, опікувався її музеєм. До нього він передав старовинні речі та ікони, подаровані під час перебування в селах Козел, Шестовиця та Холявин²⁴, знайдені на власному городі козаком с. Козел І.І. Биковцем 460 старовинних іноземних монет²⁵. Клопотався про те, щоб зробили для архівної комісії витяг з парафіяльного літопису про відвідання села Красне імператором Олександром I²⁶.

Курйозний випадок стався у 1897 році, коли, проїхавши с. Кошівка, губернатор звернув увагу на зелені насадження вздовж дороги. виявилось, що напередодні хтось вирішив прикрасити таким чином узбіччя дороги. “Г. начальник губернии велел запретить подобные декорации”²⁷.

Виїзд губернатора до сіл повіту був також пов’язаний з участю у проведенні окремих заходів. Так, у серпні 1897 року в с. Холявин відкривали ремісничу школу. Ось виклад повідомлення про цю подію: “15 августа в с. Холявине Черниговского уезда в присутствии г. начальника губернии Е.К. Андреевского, г. вице-губернатора А.С. Долгово-Сабурова, прокурора Черниговского окружного суда Г.П. Булацеля, начальника губернского жандармского управления полковника Н.П. Рудова, советника Курского губернского правления В.Н. Перцова, местного земского начальника К.Н. Подольского, уездного исправника Г.Г. Пикуса и выборных от казаков и крестьян Холявинской волости состоялось освящение и открытие учебной мастерской, устроенной казаками и крестьянами этой волости в память бракосочетания их императорских величеств.

В 4 часа пополудни г. начальник губернии подъехал к церкви с. Холявин, где был встречен местным священником о. А. Вишневым и выборными от казаков и крестьян Холявинской волости, причем и[сполняющий] д[олжность] старшины поднес г. начальнику хлеб-соль.

Выслушав в церкви молебствие о здравии государя императора, государынь императриц и всего царствующего дома, г. начальник губернии вместе с прибывшими в с. Холявин лицами принял участие в крестном ходе, который направился из церкви к зданию волостного правления, откуда навстречу крестному ходу была вынесена сооруженная

Холявинскою волостью икона в память бракосочетания их императорских величеств, и затем к зданию Холявинской волостной учебной мастерской.

Здание мастерской было украшено вензелем их императорских величеств, изящно декорированным флагами и гирляндами из зелени.

Затем священником с. Холявин о. А. Вишневым в сослужении трех священников соседних сел и при участии церковного Холявинского хора, организованного учителем Холявинской народной школы г. Осмоловским, учеником недавно бывших в г. Чернигове курсов церковного пения г. Карасева, было совершено освящение здания мастерской, после чего о. А. Вишневский обратился к присутствовавшим казакам и крестьянам с речью, в которой указал на важность и значение открываемой ремесленной школы, учреждаемой в память бракосочетания их императорских величеств. При этом напомнил крестьянам, что ещё недавно с высоты престола было указано, что высокаторжественные события в царской жизни должны ознаменовываться не ценными подношениями, а добрыми делами, направленными, главным образом, на нужды местного населения. Открывая же в настоящее время ремесленную школу в память знаменательного события в царской жизни, казаки и крестьяне Холявинской волости тем самым исполняют священную волю его императорского величества.

Г. начальник губернии поздравил казаков и крестьян Холявинской волости с открытием учебной мастерской, пожелав этому доброму делу полного успеха, а земский начальник К.Н. Подольский от лица казаков и крестьян Холявинской волости поблагодарил г. начальника губернии и прибывших с ним почётных лиц, удостоивших своим присутствием это скромное торжество.

Затем г. начальнику губернии и другим почётным лицам, почтившим освящение мастерской своим присутствием, земским начальником К.Н. Подольским в доме графа Г.А. Милорадовича был предложен обед.

Первый тост за обедом был предложен г. начальником губернии за здоровье государя императора и государынь императриц. Во время этого тоста хором певчих из местных крестьян был исполнен народный гимн “Боже, царя храни!”.

После этого тоста г. начальник губернии предложил тост за преуспевание Холявинской учебной мастерской, этой первой в губернии ремесленной школы, открытой крестьянами на свои собственные средства.

Земским начальником К.Н. Подольским был предложен тост за здоровье г. начальника губернии Е.К. Андреевского. За этим тостом следовало ещё много других тостов.

После обеда г. начальник губернии, провожаемый толпою собравшихся на освящение казаков и крестьян Холявинской волости, отбыл в г. Чернигов²⁸.

Відвідували губернатори і приватних осіб, що мешкали у Чернігівському повіті, наприклад: голову Комітету Міністрів І.М. Дурново, коли той перебував у своєму родовому маєтку в с. Жукотки²⁹. У с. Боромики Є.К. Андрієвський брав участь у похованні генерал-майора О.М. Митаревського³⁰. А ось О.О. Панчулідзев у 1875 році у Покровській церкві с. Козел хрестив новонароджену Ольгу Березовську³¹.

Тож, як бачимо, офіційні повідомлення про діяльність губернаторів містять цікаву інформацію про жителів Чернігівського повіту та їхнє повсякденне життя, проблеми і сподівання.

¹ Черниговские губернские ведомости (далі – ЧГВ). – 1904. – 20 февраля.

² Свод постановлений уездного земского собрания Черниговской губернии в 1900 г. – Чернигов, 1902. – С. 74.

³ ЧГВ. – 1897. – № 1235. – 22 августа.

⁴ ЧГВ. – 1904. – 29 июля; История городов и сёл Украинской ССР. Черниговская область. – К., 1983. – С. 702.

- ⁵ ЧГВ. – 1897. – 18 августа.
- ⁶ Реформа 1861 г. и крестьянское движение на Черниговщине: Подборка документов. – Чернигов, 1976. – С. 87–88; Шляхом комунізму (Чернігів). – 1964. – 4 липня.
- ⁷ ЧГВ. – 1905. – № 13. – 18 января.
- ⁸ Студьонова Л.В. Чернігівські князі, полковники, губернатори. – Чернігів, 1998. – С. 70.
- ⁹ Реформа 1861... – С. 66–67.
- ¹⁰ Студьонова Л.В. Чернігівські князі, полковники, губернатори. – С. 84.
- ¹¹ Черниговщина в период революции 1905–1907 гг.: Подборка документов. – Чернигов, 1975. – С. 119–120.
- ¹² Черниговское слово (далі – ЧС). – 1907. – № 224. – 5 августа.
- ¹³ ЧГВ. – 1897. – № 1145. – 20 мая; ЧГВ. – 1899. – 14 августа; 17 августа.
- ¹⁴ ЧГВ. – 1897. – № 1145. – 20 мая.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ ЧГВ. – 1899. – 14 августа; 17 августа.
- ¹⁷ ЧГВ. – 1897. – 20 мая.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ ЧГВ. – 1897. – № 1144. – 19 мая.
- ²⁰ ЧГВ. – 1897. – № 1145. – 20 мая; 1898. – № 1432. – 25 мая; 1899. – № 1913. – 17 августа.
- ²¹ ЧГВ. – 1899. – № 1913. – 17 августа.
- ²² ЧГВ. – 1897. – № 1145. – 20 мая.
- ²³ ЧГВ. – 1897. – № 1230. – 17 августа; 1898. – № 1494. – 28 мая; 1899. – № 1918. – 22 августа; № 1937. – 10 сентября
- ²⁴ ЧГВ. – 1897. – № 1127. – 1 мая; 1898. – № 1432. – 25 мая.
- ²⁵ ЧГВ. – 1897. – № 1127. – 1 мая.
- ²⁶ ЧГВ. – 1899. – № 1952. – 26 сентября.
- ²⁷ ЧГВ. – 1897. – № 1145. – 20 мая.
- ²⁸ ЧГВ. – 1897. – № 1230. – 17 августа.
- ²⁹ ЧГВ. – 1897. – № 1144. – 19 мая; № 1236. – 23 августа.
- ³⁰ ЧГВ. – 1897. – № 1206. – 23 июля.
- ³¹ Державний архів Чернігівської області. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 289. – Арк. 323зв.

ЕТКІНА І.

Селянство Чернігівщини напередодні революції 1917 року

За доби Української революції 1917–1921 рр. земельне питання набуло особливого значення, оскільки в умовах переважаючої більшості сільського населення практично вирішувало долю самої революції. Регіональне дослідження становища селянства напередодні революційних подій дає змогу проаналізувати як наслідки реформ царського уряду, так і доцільність різновекторних економічних моделей аграрних відносин, запропонованих політичними режимами і партіями в період революційних подій. Сучасна українська економіка стоїть перед необхідністю проведення реформ аграрного сектора, що спонукає до врахування історичного досвіду нашої країни.

Проблеми дореволюційного села в Україні досліджували вчені-аграрники М.А. Рубач [1] та В.В. Калініченко [2], звернувши увагу на такі аспекти, як майнова диференціація селянства та форми селянського землекористування. Окремі аспекти поставленої проблеми у регіональному розрізі вивчалися як дореволюційними істориками та економістами, зокрема А.Н. Дядиченком [3], Д.М. Кондаковим [4], так і радянськими істориками: А.М. Ірїніним [5], Г. Баром [6], В.К. Щербаковим [7], А.І. Левенком та В.У. Черноусом [8] й іншими. Однак такі аспекти як розмір, структура та форми селянського землекористування на Чернігівщині розглядались вкрай суперечливо, а, отже, потребують детального дослідження та переосмислення.

У статті поставлено за мету визначити особливості економічного становища селянства напередодні революції 1917 р. на території Чернігівської губернії. Для дослідження залучені матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Зокрема, вперше використовуються рукописні матеріали “Землеволодіння” та “Селянське господарство” економіста, члена партії боротьбистів Г. Клунного [9, арк. 3–4], які проливають світло на питання співвідношення общинної та подвірно-ділянкової форм селянського землекористування на Чернігівщині. Особливу цінність мають результати сільськогосподарського перепису 1917 р. по Чернігівській губернії, що вперше вводяться автором до наукового обігу. Оригінал цього документа знайдено в Державному архіві Чернігівської області (ДАЧО) [10, арк. 35–36]. Перепис проводився статистичним відділом губернської земської управи і мав на меті зібрати матеріали для підготовки земельної реформи. Незважаючи на певні вади перепису (термін його проведення – два місяці, виявився занадто обмеженим; під впливом аграрних заворушень селяни ставились до перепису з недовірою, іноді відмовлялись свідчити цілими селами та волостями; багато поміщиків з початком революції повтікали), він давав максимальні обсяги облікованих земель сільськогосподарського призначення порівняно з обліками 1913–1915 та 1916 рр., особливо в розрізі категорій власників та структури землеволодінь. У цьому відношенні підсумки перепису 1917 р. більш репрезентативне джерело. Якщо, наприклад, за переписом 1916 р. зазвичай на одне селянське господарство припадало 3,5 дес. землі [11, арк. 35], то підрахунки даних перепису 1917 р. дають вже показник 6,7 дес. землі [розраховано за: 10, арк. 36]. Окрім архівних матеріалів, використані періодичні видання революційної доби.

Напередодні революції територія Чернігівської губернії площею 52398 км² (10,2 % території України) поділялась на 15 повітів (187 волостей). На 1 січня 1914 р. населення

губернії становило 3131,5 тис. осіб [12, с. 11–13, 18–20]. 85 % населення становили сільські жителі, серед яких абсолютна більшість була зайнята у сільському господарстві. Отже, Чернігівщина була типовою аграрною губернією з низьким рівнем урбанізації.

За переписом 1917 р. загальний розмір земельного фонду губернії становив 3509628 десятин.

Еволюція землеволодіння на Чернігівщині зазнала помітних змін протягом останніх 40 років перед революцією 1917 р. Зокрема, питома вага селянського землеволодіння за період з 1877 р. до 1917 р. зросла у 1,5 разу (з 49,3 % земельного фонду до 75,7 %). Зростання відбулося, в основному, за рахунок приватновласницьких земель, адже поміщицьке землеволодіння за цей період зменшилось удвічі. Ще більше знизилась питома вага державних земель. У 1877 р. казні належало 7,45 %, а в 1917 – 2,7 % земель, переважно лісових масивів. Церковне та монастирське землеволодіння за цей період майже не змінилось, складаючи трохи більше 1 % всіх земель. Значно зросла власність торгово-промислових підприємств та установ, але в масштабі загального земельного фонду – 1,5 % – великого значення вона не мала [розраховано за: 6, с. 8; 10, арк. 36].

Логічно, при значному збільшенні селянського землеволодіння повинна була б збільшитися і середня землезабезпеченість на господарство. Так не сталося, адже в цей самий час відбувався значний приріст населення, і, як наслідок, утворення нових господарств. Якщо у 1877 р. існувало 188111 селянських господарств [6, с. 9], то в 1917 р. їх було вже 384052. Отже, кількість селянських господарств зросла більше, ніж удвічі. При цьому середній розмір землеволодіння селянського двора не змінився: в 1877 р. він становив 6,82 дес. [6, с. 9], в 1917 р. – 6,87 дес. [розраховано за: 10, арк. 36].

На початку ХХ ст. на Чернігівщині відбувався процес подрібнення середняцьких господарств. З їхнього середовища, найчастіше через розділи, виділялась величезна кількість малоземельних та безземельних наймитських господарств. І лише ¼ колишніх середняків змогла перейти до більш заможної, куркульської групи селянства. На 1916 р. майже 40 % господарств мали менше 3 дес. (в т.ч. безземельних – 18,3 %), 42 % – від 3 до 10 дес., і лише 18 % – понад 10 дес. землі [6, с. 9]. Як бачимо, на Чернігівщині основна маса селянства страждала від малоземелля. Ця проблема не могла бути вирішена і за рахунок оренди селянами поміщицьких земель. У 1917 р. із загальної посівної площі губернії (без урахування 4 північних повітів Чернігівщини) на долю поміщиків припадало лише 7,4 % земель [розраховано за: 6, с. 5], у той час як по Україні питома вага цих господарств становила 18,5 % [1, с. 18–19]. Отже, особливістю Чернігівської губернії було те, що в разі ліквідації поміщицького землеволодіння гострота земельного питання не знімалася.

Особливістю Чернігівщини була і значна строкатість орних земель. При цьому на території губернії домінували малородючі ґрунти, а чорноземи були бідними на гумус [13, с. 13–14]. Чорноземні ґрунти знаходились переважно в південних та південно-східних повітах (Ніжинському, Конотопському, Борзенському, Козелецькому) [4, с. 26]. Як правило, землі з родючими ґрунтами на півдні губернії залишали у власному користуванні поміщики, малородючі ж землі у центральних та північних повітах здавалися в оренду селянам. Найбідніші верстви села змушені були орендувати поміщицькі землі за відробітки чи частину врожаю, більш заможні селяни – за гроші.

На Чернігівщині на той час існували дві форми селянського землекористування: общинна та подвірно-ділянкова (у вигляді черезсмужжя, відрубів та хуторів). В історичній літературі немає уніфікованих даних про питому вагу общинного землекористування. Так, В.В. Калініченко вказує на 2,6 % общинних земель з переважанням їх у північних повітах (середній показник по Україні становив 24 %) [2, с. 70–72]. Натомість дані, наведені

Г. Клунним, показують, що на Чернігівщині, на відміну від інших губерній, община охопила близько 50 % селянських господарств [9, арк. 3–4]. Родючі ґрунти південних повітів та наявність великої кількості сіножатей і вигонів впливали на менталітет кожного селянина: у таких умовах він поступово відокремлювався від товариства, виходив на хутір або відруб. За висновками одного з радянських губернських керівників Т. Коржикова, хуторяни перетворювались на дрібних поміщиків, “кумів королю, сватів Терещенку”, що наймали собі батраків, змушуючи їх працювати по 16 годин на добу. За його ж свідченнями, у північних повітах (Мглинському, Стародубському, Суразькому та Новозибківському) з бідними ґрунтами та частими неврожайами хуторянських поселень “селян-дворянчиків” не було, а невеличка купка заможного селянства різко із загальної селянської маси не виділялась. Саме тому, на його думку, північні райони були схильні до колективного, хоч і найбільш примітивного землекористування – общинного. [14, с. 1–3]. Як бачимо, столипінська реформа не змогла остаточно зруйнувати селянську общину на Чернігівщині. Кількість селянських господарств, що закріпили землю у приватну власність і відокремились на хутори чи відруби, була зовсім незначною. За розрахунками В.В. Калініченка, їхні землі становили 1,5 % від подвірно-ділянкового селянського землекористування [2, с. 70–72]; за розрахунками Г. Клунного, цей показник сьановив 7,1 % [9, арк. 3–4].

Надзвичайно гострою залишалась проблема забезпеченості реманентом та тяглом. У селянських господарствах губернії найбільш поширеними сільськогосподарськими знаряддями були плуги та сохи, так зване “рало” та борони з дерев’яними і зрідка залізними зубцями. Засоби обробітку землі майже не змінились протягом століття [5, с. 89–91].

Основною тягловою силою залишалась робоча худоба, тобто коні та воли, що засвідчувало вкрай низький рівень виробництва. Селяни утримували якомога більшу кількість робочої худоби, при цьому – низькоякісної. Чернігівська губернія разом з Могилівською мали найгірших коней в усій Росії. Однією з причин такого становища були погані корми [5, с. 95]. На 1917 р. 28,2 % селянських господарств були безкінними [7, с. 31]. Поголів’я коней значно зменшилося з початком Першої світової війни через реквізиції для потреб армії.

У структурі селянського землеволодіння присадибні ділянки становили 8,1 %, орні землі – 63 %, сіножаті – 19,6 %, лісові площі – 7,2 % [розраховано за: 10, арк. 36]. Селянське сільськогосподарське виробництво базувалося на натуральних потребах селянського двору, а його основою були рілля та сінокоси. Значну питому вагу мали присадибні посіви; їхнє значення було тим більшим, чим дрібнішим було господарство, оскільки вони являли собою інтенсивний тип господарювання.

Важливим показником рівня продуктивності рослинництва та його зв’язку з ринком є структура посівів. Особливістю селянського господарства Чернігівщини було незначне поширення посівів пшениці, яка вирощувалась переважно у приватновласницьких господарствах. Головною ж селянською культурою було жито, вирощувалися технічні культури: картопля, цукрові буряки, льон, коноплі, тютюн. Структура посівів у селянському господарстві зумовлювалася насамперед натурально-споживчими потребами, а також відсталістю агрокультури [15, с. 8; 13, с. 35]. Поміщицькі посівні площі структурувалися на вищому рівні: замість селянського трипілля застосовувалось багатопілля, переважали незернові культури (цукрові буряки, трави тощо). Поміщицькі господарства давали більш високі врожаї, ніж селянські, особливо у південних повітах. Так, у середньому в 1904–1917 рр. поміщики збирали 57 пудів жита з дес., а селяни – 44 пуди, вівса відповідно 56 і 44, гречки 35 і 30, картоплі 704 і 651 пудів з дес. [15, с. 11]. Через нечисельність поміщицьких господарств за валовим збором зернових Чернігівщина посідала останнє місце серед дев’яти

губерній України [16, с. 15]. Вона була єдиною губернією в Україні, до якої з інших регіонів щорічно ввозили понад 3 млн. пудів жита і пшениці [16, с. 27].

Через малоземелля, неродючість ґрунтів, низьку агрокультуру частина селянства не могла задовольнити свої натурально-споживчі потреби за рахунок землеробства і вимушена була шукати додаткових заробітків, займатись кустарними промислами. За кількістю кустарів у 1916–1917 рр. Чернігівщина посідала четверте місце в Російській імперії. Їхня кількість сягала 80 тис., а разом з родинами – майже півмільйона осіб [17, с. 36]. Але нерідко вони змушені були продавати свій товар за безцінь перекупщикам. Наприклад, за плетіння сітей кустарі Остерського та Кролевецького повітів заробляли 6–7 коп. за добу [5, с. 101].

Значна кількість селян працювала в поміщицьких економіях та на цукрових заводах губернії. Селянин з власним конем за день отримував у середньому 1 руб. 15 коп., працівник без коня – 35–50 коп., працівниця-селянка – 25–35 коп. Це при тому, що ціна фунта білого хліба сягала 25 коп., а пуд пшеничного борошна коштував понад 10 руб. [7, с. 32–33]. Проте далеко не всі селяни могли знайти й таку роботу і змушені були шукати тимчасових заробітків на землеробських роботах в Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях, на фабриках та цукрових заводах Київської та Подільської губерній. Надлишок робочих рук напередодні Першої світової війни становив понад 140 тис. людей [8, с. 183]. Найбільше відхідників давали Стародубський, Новозибківський, Суразький та Городнянський повіти. Нерідко працювати йшли не лише чоловіки, а й жінки з дітьми [5, с. 106–107]. Як правило, заробітчанин за півроку виснажливої праці отримував не більше 30 руб. [18, с. 2]. А щоб придбати 1 дес. землі в Чернігівській губернії, треба було віддати в середньому 143 руб. [19, с. 11]. Отже, додаткові заробітки допомагали селянству Чернігівської губернії задовольнити найнеобхідніші натуральні потреби родини, але піднести за їхньою допомогою рівень агрокультури або розширити господарство більшості селянства не вдавалося.

Протягом 1896–1911 рр. 246 тис. селян Чернігівщини, шукаючи порятунку, переселились на Далекий Схід, до Сибіру, Казахстану, Поволжя, Уралу [3, с. 22]. Гроші, які вони отримували від продажу свого майна, майже повністю витрачалися на дорогу. Не маючи коштів для створення власних господарств на новому місці, багато переселенців поверталися додому розореними.

Становище на ринку праці змінилося з початком Першої світової війни. Якщо раніше губернії дошкуляв надлишок робочих рук, то в роки війни причиною негараздів на селі стала нестача робочої сили у зв'язку з мобілізацією. Через скорочення посівних площ кількість виробленого хліба зменшувалась, а ціни в листопаді 1916 р. порівняно з 1912 р. збільшилися: на жито – в 2,4 рази, на картоплю – в 3,6 разів, на молоко – в 6 разів [8, с. 184].

Незважаючи на брак продуктів харчування, Чернігівщина мала виконувати норми постачання продукції сільського господарства і робочої худоби. Як правило, вони абсолютно не враховували реальні можливості. Так, з наявних у губернії 264 тис. свиней – 253 тис. належало здати державі [20, с. 3]. У лютому 1917 р. продовольча ситуація у 5 північних повітах губернії наближалася до катастрофічної.

На селі зростало невдоволення війною. Дорожнеча і збуджений настрій як міського, так і сільського населення призвели до ворожого ставлення селян до городян і навпаки. Серед сільського населення поширювалися нарікання на примусові воєнно-окопні роботи і особливо на роботи для потреб міста Чернігова (підвезення дров), при виконанні нарядів траплялись сутички селян з поліцією. Крім того, селяни були невдоволені дорожнечею краму в місті, а городяни – малим постачанням продуктів з села [7, с. 37]. Розпочалися виступи проти реквізицій. Так, у грудні 1916 р. відмовилась виконувати їх значна частина сіл Чернігівського повіту, Марчихино-Будська волость Глухівського, Тупичівська і

Мощенська волості Городнянського повітів. Заворушення в селах Чернігівщини виникали і через несвоєчасне або неповне надання допомоги сім'ям мобілізованих на війну. За словами губернатора, все населення ставилося до уряду й урядових заходів скептично, не вірячи в їхню дієвість [21, с. 121].

Отже, на початку ХХ ст. однією з найважливіших проблем для Чернігівської губернії залишалось аграрне перенаселення, що спричинило малоземелля 40 % селянських господарств. Низький рівень агрокультури стояв на заваді зростанню продуктивності праці та врожайності сільськогосподарських культур. Подальший розвиток сільського господарства потребував докорінних реформ аграрних відносин, насамперед – вирішення земельного питання. Зробити це за рахунок ліквідації поміщицького землеволодіння було неможливо через його низьку питому вагу (всього 14,4 % орних земель). Але, незважаючи на будь-яку статистику, соціалістичні партії підштовхували селянство Чернігівщини у 1917 р. саме до такого сценарію. Редакція газети “Черниговский край” слушно констатувала: “Щоб виконати обіцянки соціалістів і більшовиків, необхідно анексувати щонайменше дві Німеччини” [22, с. 2–3].

Очевидно, час для реформування аграрних відносин був згаяний царським урядом протягом попередніх десятиліть. Тому під час революційних подій селяни губернії, на жаль, більше переймалися набуттям бодай однієї десятини землі задля виживання родини, ніж проблемами національного державотворення, і свідома українська еліта була безсилою цьому протидіяти.

1. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. – К., 1956.
2. Калининченко В.В. Формы крестьянского землепользования на Украине в доколхозный период (1917–1929) // Вопросы истории СССР. – 1985. – Вып. 30. – С. 70–79.
3. Дядиченко А.Н. Главнейшие итоги для характеристики Черниговской губернии в статистико-экономическом отношении // Земский сборник Черниговской губернии. – 1914. – Вып. 1. – Ч. 2. – С. 1–112.
4. Кондаков Д.М. Черниговская губерния в естественно-историческом отношении // Земский сборник Черниговской губернии. – 1914. – Вып. 1. – С. 1–76.
5. Ирнин А.М. Черниговщина. История, естественное и экономическое описание края. – Чернигов, 1919.
6. Бар Г. Эволюция землевладения Черниговщины // Бюллетень Губстатбюро. – 1923. – № 3–6. – С. 5–15.
7. Щербаков В.К. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. // Летопись революции. – 1927. – № 2. – С. 31–68.
8. Левенко А.І., Черноус В.У. Трудящі Чернігівської губернії в боротьбі за перемогу соціалістичної революції // Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – К., 1967. – Т. 2. – С. 181–208.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 42.
10. Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-503. – Оп. 5. – Спр. 1а.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1061. – Оп. 3. – Спр. 9.
12. Россия. 1913 год: Статистико-документальный справочник. – СПб., 1995.
13. Костров Н.И. Районы Черниговщины. Н.К.З. Носовская сельскохозяйственная опытная станция. – Вып. 30. – 1924.
14. Коржиков Т.М. Юг и север Черниговщины и Советская власть // Вестник Черниговского губернского земельного отдела. – 1919. – № 15–16.
15. Королёв А. Полевая продукция Черниговщины // Бюллетень Губстатбюро. – 1923. – № 1–2.
16. Дзенькевич Б.М. Производительные силы сельского хозяйства на Украине. Статистический очерк. – Вып. 1: Сбор, потребление и вывозимые излишки 6-ти главнейших хлебов: ржи, пшеницы, овса, ячменя, проса и гречихи. – К., 1917.
17. Народное хозяйство Черниговщины. – 1919. – № 2–3.
18. Лобода І. Селяни Чернігівщини напередодні Жовтня // Деснянська правда. – 1958. – 25 січня.
19. Хоптяр Ю.А. Крестьянское движение на Левобережной Украине (март 1917 – январь 1918 гг.): Автореферат диссертации. – К., 1990.
20. Черниговская земская газета. – 1917. – 24 марта.
21. Дорохова А.П. Селянський рух на Україні в роки Першої світової війни // Український історичний журнал. – 1978. – № 8. – С. 117–124.
22. Черниговский край. – 1917. – 18 октября.

МАЙБОРОДА Л.

Нові імена учасників бою під Крутами

Дослідження подій Української революції 1917–1921 років розпочалося в музеях порівняно недавно і практично з чистого аркуша. Якщо завдяки працям академічних істориків загальний перебіг подій більш-менш з'ясований, то регіональний аспект Української революції, а надто склад її учасників поки що досліджені мало. Наявні ж колекції висвітлюють переважно одну дійову особу тих часів – більшовицьку партію та її adeptів. Тому одночасно відбувається і процес накопичення інформації, і пошук артефактів, які можуть бути використані в експозиції.

Майже два десятиліття працівники музею вивчають історію бою під Крутами. До річниць цієї героїчної і водночас трагічної сторінки Української революції проводяться тематичні екскурсії, вечори; з початку 1990-х років щороку створюються фотодокументальні виставки. Накопичений за цей час матеріал дозволив створити розділ, присвячений бою під Крутами у стаціонарній експозиції військово-історичного відділу. Важливим джерелом для з'ясування імен учасників бою стала, крім іншого, публікація у “Вістях комбатанта”¹.

Серед джерел і публікацій, присвячених українізації частин російської армії, нашу увагу привернули спогади Михайла Кураха про створення Першого козацького піхотного полку імені гетьмана Мазепи в Саратові². Незважаючи на те, що йдеться про події в місті на Волзі, мемуари містять і свідчення, які стосуються Чернігівщини. Автор доволі детально описує, що відбувалося напередодні організації полку та деяких активних членів українського гуртка.

На той час у Саратові діяв український клуб “Родина”. Його відвідували старшини, які дійшли думки про необхідність організації добре вишколеного українського полку, що мав переїхати в Україну для підтримки Центральної Ради. Серед активних діячів клубу М. Курах називає підпоручика Петя: “...Петя, родом з містечка Остер над Десною. Також за фахом учитель середньої школи, він мав коло сорока літ, був інтелігентний і дуже врівноважений. Він обстоював конечність приймати до такого полку тільки свідомих українців, добровольців, які зложать відповідну присягу на вірність Україні та її урядові. Тому був рішучим противником приймання “хохлів” і “малоросів”, бо такі, мовляв, відразу запаскудять всю справу. Вони стануть розсадниками опортунізму і ідеології “общего котелка”. Детально описуючи процес формування українського полку, автор відзначає активну участь у ньому нашого земляка, який виявив себе здібним, чесним та ініціативним вояком. Підпоручика Петя висунули у складі трьох кандидатур на посаду командира полку. Він відмовився, посилаючись на те, що є не професійним військовим, а резервіст. Натомість, був обраний начальником штабу.

Серед інших учасників цих подій зацікавили постаті Аксентія Васильченка та Олександра Кривоколінського. Перший був родом з містечка Кагарлик на Київщині, освіту здобув у Ржищеві, отримавши тим самим право піти добровольцем – “вольноопределяющимся” – в армію. Васильченко не захоплювався військовою службою, але вважав її необхідною, тож виконував її сумлінно, був точним, обов'язковим. До кінця грудня 1917 року перебував на фронті, “пізніше був під Крутами”, в армії прослужив аж до гетьманського перевороту. Розчарований, повернувся додому, одружився, став звичайним гречкосієм. Більшовики розкуркулили О. Васильченка, і подальша доля його невідома.

О. Кривоколінський походив з Васильківського повіту, навчався у Київському університеті. “Він зовсім не мав вояцької вдачі, ... вояцької постави, ... мав нахил до філософування, і ми називали його Скородою в шинелі, – писав М. Курах. – У вересні 1917 року він виїхав до Києва, бо одержав призначення до української школи прапорщиків. В січні 1918 року я стрінув його в Києві. Саме тоді українська юнацька школа відходила на Північний фронт проти більшовиків. Разом з цією школою відійшов і Кривоколінський, і слід по ньому згубився під Крутами”.

¹ Крутянець. Думки в 55-ліття Українських Тернопилів //Вісті комбатанта. – 1973. – № 2.

²Ковальчук М. Михайло Курах. Перший козацький піхотний полк ім. гетьмана Мазепи //Військово-історичний альманах. – 2008. – № 1.

СЕРГЄЄВА С.

Голодні 1932–1933 роки у Чернігові

Те, що голодомор 1932–1933 років в Україні – результат спланованих системних заходів тоталітарного сталінського режиму проти селянина, у більшості українців не викликає сумніву. Велика кількість наукових досліджень, документальні та особисті свідчення безпосередніх сучасників голодомору розкривають страшну картину масової смертності, поневірянь, фізичної та моральної деградації людей, канібалізму. Так було по всій Україні. Але не є секретом те, що в першу чергу жертвами голоду ставали жителі сіл та невеликих містечок.

У промислових центрах, де існувала розвинена система робітничих споживчих кооперативів, закритих спецрозподільників та їдалень, державні та комерційні крамниці, базари, нарешті, торгзіни (торгівля з іноземцями) людям здебільшого вдалося вижити. Мізерна хлібна пайка та так звані гарячі страви підтримували життя працюючих та тих, хто навчався. Найбільш незахищені верстви населення міст – діти, пенсіонери, інваліди, хворі, залишені владою без їжі, помирили першими.

У зв'язку з цим постало питання – а як пережив роки лихоліття наш Чернігів? Яким чином, в якій кількості, з яких фондів постачалися продовольством різні групи населення обласного центру, як працювали крамниці та базари, чи були випадки масового спротиву властям за погане постачання і т. інш.?

Чи не єдиним джерелом інформації стали документи кількох фондів Державного архіву Чернігівської області – Організаційного бюро, Чернігівської обласної та Чернігівської районної контрольних комісій КП(б)У та робітничо-селянських інспекцій, Чернігівських обласного, районного та міського комітетів КП(б)У, Чернігівського районного виконавчого комітету, а також спогади очевидців.

У розпал голодомору, в жовтні 1932 року, Чернігів набув статусу обласного центру. Стан його комунального господарства та благоустрою був катастрофічним. Саме про це писав секретар облоргбюро П. Маркітан у доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора у вересні 1933 року: “Чернигов по состоянию своего коммунального хозяйства находится на таком уровне, при котором его в большей степени можно отнести к поселению сельского типа, да и то дореконструктивного периода, нежели к городу областного значения.

При потребности города в электроэнергии в 1170 кв, мощность городской электростанции, оборудованной двумя дизелями, равняется 450 кв и работает с такой значительной перегрузкой в сети, что пользоваться светом в вечернее время часто бывает невозможно.

При общем протяжении городских улиц 113 км, протяжённость водопроводной сети 27 км или 24 % к протяжённости улиц. Водопровод построен в 1870 г. и с тех пор ни разу не ремонтировался, отчего утечка воды в сети доходит до 40 %. Канализация в городе совершенно отсутствует. Состояние ассенизационного обоза настолько тяжёлое, что город всё время находится в угрожающем, в смысле санитарного, состоянии, что выявляется в непрекращающихся в Чернигове желудочных эпидемиях.

Из 113 км улиц замощено только 30 км. Тротуары, в том смысле, какой вкладывается в это понятие, совершенно отсутствуют.

За всё время революции ни одного дома построено не было, не говоря уже о том, что не проложено ни одного километра новых мостовых и тротуаров”¹.

За даними короткого статистично-економічного довідника Чернігівської області за 1932 рік в обласному центрі на 1 січня 1932 року проживало 44,5 тисячі жителів. 2284 робітники 29 промислових підприємств (з кількістю працюючих більше 15 осіб), 2710 студентів та викладачів технікумів та інституту, 529 учнів та викладачів робітфаків і шкіл ФЗУ, 600 працівників артілей промислової кооперації, а також лікарі, вчителі, наукові співробітники, учні, робітники торгівлі, закладів споживчої кооперації, військові, пенсіонери, безробітні, інваліди, працівники партійних та радянських органів влади – всі потребували щоденного постачання продовольством.

Найменших продовольчих труднощів зазнав керівний склад області та району. Для них у спецрозподільниках та мануфактурах були і білий хліб, і масло, і консерви, навіть делікатеси².

Рядові ж мешканці міста вже на початку 1932 року опинилися перед загрозою голоду. Так, 17 лютого на засіданні комісії з постачання хліба городянам представник Чернігівського центрального робітничого кооперативу (ЦРК) Стерлін заявив, що “у зв’язку зі зменшенням ліміту на хліб для постачання людності Чернігова у лютому на 90,6 тонн, а також неповним виконанням наряду на січень між ЦРК та завідуючим пунктом Союзхлібу Чернігівський ЦРК на даний час не має ніяких запасів хліба”³.

Як тимчасовий захід комісія затвердила нові норми хліба для населення за трьома списками: 700 г на основного пайовика та 300 г на утриманця за I списком; 500 г основному пайовику та 100 г утриманцю за II списком; за III списком для основних пайовиків категорії 1-А – 400 г, для утриманців – 100 г, для категорії 1-Б відповідно – 200 г та 100 г і для 2 категорії – по 100 г як для основних, так і для утриманців⁴.

За 10 днів Чернігівська обласна контрольна комісія та робітничо-селянська інспекція розглянули питання про забезпечення безперебійного постачання якісним хлібом населення м. Чернігова і дійшли висновку, що місто неодноразово по кілька днів не отримувало хліба. А коли, нарешті, хліб було випечено, то він аж ніяк не був придатний до вживання, бо містив соломку, полови, пісок. Тресту, що випікав хліб, було запропоновано забезпечити місто безперебійним постачанням продукції, припускаючи домішок сурогатів “не більше, як на 40–45 % до житнього борошна”⁵.

У квітні 1933 року облоргбюро КП(б)У затвердило такі норми постачання: “... а) особливий та перший список по нормах Наркомпостачу – 800 г основного та 400 г на утриманця; б) вчителям та лікарям по місту – 700 г та 300 г на утриманця; в) всі підприємства другого списку та дорівнені до них – 400 г та 200 г на утриманця; г) студентам та пенсіонерам – по 300 та 100 г на день; д) підприємства третього списку – по 300 та 100 г хліба на день”⁶.

У травні норми знижуються до 300 г хліба на день для робітника та 150 г для утриманця по II списку та до 200 г і 100 г по III списку⁷.

З огляду на те, що на середину 1932 року кооперуванням було охоплено 75 % населення міста від 14 років та 100 % робітників і службовців⁸, постачання чернігівців продовольством здійснювалось через товариства споживчої кооперації, а саме: міський робітничий кооператив (він же – Чернігівський центральний робітничий кооператив), Закритий робітничий кооператив (ЗРК), Закритий військовий кооператив (ЗВК), чернігівські філії Цукрробкоопу, Лісробкоопу, транспортні споживчі товариства (ТСТ) водників, залізничників, будівельників, райспоживспілки та інші кооперативні товариства.

Продукти та гарячі обіди чернігівці отримували через закриті розподільники та

їдальні. Так, на кінець 1932 року за міськробкоопом значилися:

1. Закритий розподільник, вул. Урицького.
2. Закритий розподільник для вчителів.
3. Закритий розподільник для міліції.
4. Закритий розподільник військбуду.
5. Закритий розподільник “Цегла”, вул. Шевченка.
6. Закритий розподільник катонінової фабрики (за залізницею).
7. Закритий розподільник з обслуговування Промголки, вул. Бульварна.
8. Закритий розподільник ІТР, вул. Радянська.
9. Закритий розподільник для студентів ЧІНО.
10. Закритий розподільник банківських робітників (приміщення банку).
11. Закритий розподільник, вул. Шевченка.
12. Закритий розподільник шляхових робітників.
13. Закритий розподільник для студентів⁹.

Їдальні:

- № 1 Червона площа (вчителі, ІТР, студенти і комерційні робітники).
- № 2 Катонінка (робітники катонінової фабрики).
- № 5 Цегельня, вул. Шевченка (робітники “Цегли”).
- № 4 Вогнетривалий технікум (студенти технікуму).
- № 13 “Жовтневий молот” (робітники заводу).
- № 6 Друкарня (друкарі).
- № 8 Курси ЦК (не існує).
- № 10 Меліоративний технікум (студенти).
- № 11 Військвод, казармена дільниця (робітники будівлі).
- № 12 Студентська.
- № 14 Партком, Вал.
- № 18 Школа Леніна (сніданки).
- № 19 Школа Войкова (сніданки).
- № 20 Зв’язок (робітники).
- № 21 Тартак, вул. 25 Жовтня.
- № 22 Тартак, вул. 1 Травня.
- № 17 Міськробкооп¹⁰.

А ще – кав’ярня № 1 по вул. Шевченка, пекарня по вул. Пролетарській, продовольча база на Красній площі, свинарник по вул. Толстого, 4 та заготпункт по вул. 25 Жовтня¹¹.

Інші кооперативні об’єднання також мали свої закриті крамниці та їдальні.

Хліб для крамниць та їдалень випікало “Чернігівське багатофахове товариство”.

Перевірка торговельних закладів представниками Чернігівської обласної контрольної комісії та робітничо-селянської інспекції у січні-лютому 1933 року виявила безлад, порушення норм торгівлі, антисанітарію. У доповідній записці голова КК та РСІ Рибников сповіщає: “При перевірці крамниць та їдалень виявлено: Крам, який для роздачі пайків, раніш розфасовується і зберігається в належному вигляді.

Поруч з реалізацією ходового краму по багатьох крамницях є залежи неходового: у міськробкоопі м. Чернігова є мазь для взуття на суму 5000 крб., екстракту на 2000 крб., туфель жіночих на 4000 крб., санок дитячих на 1500 крб.

3. Незадовільний контроль над розподіленням дефіцитного краму по кооперативних організаціях. В їдальнях в більшості існує свавільна видача продуктів, на виготовлення їжі не додержуються встановлених норм, їдальні закупають продукти за спекулятив-

ними цінами.

4. Відсутність правильного обліку продуктів в їдальнях.

5. Через брак приміщень більшість їдалень не відповідають своєму призначенню, в їдальнях тісно, брудно і сиро¹².

А ось, що показала перевірка ресторану – їдальні № 1 – єдиної в Чернігові комерційної їдальні, розташованої на Красній площі: “Комерційна столова № 1 одержує хліб для прикріплених учителів, школярів, ІТР виключно у пекарні ЦРК та роздається упомянутому контингенту по ціні 17,5 коп. за кг.

2. Їдальня одержує хліб комерційний із фонду, що одержав коопхарч для виробу квасу (!) від Київського облснабу. Принимая во внимание отсутствие на колхозных базарах борошна, коопхарч бере щоденно у позику 30 кг для комерційної їдальні, сподіваюсь у найближчий час покрити заборгованість. Хліб продається в їдальні за 6 крб. 50 коп. за кг, видається виключно к обіду по 100 г на їдака¹³.

Чернігівський закритий військовий розподільник об’єднував три продуктові крамниці з продажу хліба та борошна, базу та чотири їдальні. В його їдальнях видавалися сніданки, обіди та вечері лише тим військовим службовцям та робітникам, які здавали до їдальні свої талони на пайки. За даними керівництва ЗВК, якщо прикріплений одержував їжу в їдальнях, хліб йому видавався в необмеженій кількості (? – С.С.). Особам, які брали їжу додому, хліб відпускався: на сніданок – 100 г, на обід – 300 г, на вечір – 100 г, а всього – 500 г.

У серпні 1933 року розгорівся скандал навколо ЗВК. Його керівництво звинуватили у шкідництві, розкраданні продуктів, продажу їх на “приватному ринку”: “За рахунок зменшення норм і погіршення постачання начскладу і їх сімей брали собі незаконно і видавали іншим цукор, хліб, крупу, білу муку, макарони тощо по підложним документам¹⁴. Голову ЗВК М.О. Димакова виключили з партії та віддали під суд.

Ще гірша ситуація склалася навколо постачання вчителів, наукових робітників, студентів і школярів. У лютому 1933 року в Чернігові нараховувалося 636 вчителів та 476 їхніх утриманців, 78 наукових робітників мали 87 утриманців¹⁵. Чернігівський міський комітет КП(б)У в січні 1933 року констатував, що постачання міського вчительства незадовільне: лише хліб, частково цукор, мило – інших продуктів педагоги не отримують. Міська рада не виконала попередні рішення міського партійного комітету щодо організації закритої вчительської їдальні¹⁶. Не була відкрита вона і на кінець 1933 року. Вчителі отримували їжу в Першій комерційній їдальні та закритих їдальнях шкіл імені Леніна та імені Войкова. У лютому 1933 року антисанітарний стан шкіл викликав огиду й обурення у перевіряючих з обласної контрольної комісії та робітничо-селянської інспекції: “Скрізь по коридорах та класах бруд, уборні не відремонтовані, відсутні умивальники, кип’ячена вода, рушники тощо, внаслідок чого є факти захворювання на черевний тиф серед учнів. Приміщення шкіл безперервно не опалюються, через що діти на заняттях сидять одягнутими, навіть є випадки перерви в навчанні через брак палива¹⁷.”

“Цілком незадовільний стан” відзначали перевіряючі під час огляду дитячого містечка імені Комінтерна в серпні 1932 року. Норми харчування не відповідали жодній критиці, постачання хлібом та іншими продуктами постійно зривалося. Через голодування діти, напівбосі та напівголі, ходили по базарах, крали картоплю та іншу їжу, хворі та слабкі помирали¹⁸. Обстеження дитячого будинку правопорушників у лютому 1933 року засвідчило: “Тяжкі житлові умови дітей, яких 46 займають 3 кімнати, сплять по два на одному ліжку, а частина спить на кухні, де варять їжу свиням. Такий стан є тоді, як обслуговуючий персонал займає 10 кімнат. 2) Стан харчування дітей зовсім незадовільний, не зважаючи на те, що маючи 46 дітей, продукти одержують на 70, що дитбудинок має велику кіль-

кість продуктів з свого господарства. Тяжкий стан з харчуванням дітей пояснюється тим, що увесь обслуговуючий персонал в кількості 22 чол. незаконно харчується за рахунок продуктів, що їх відпускається дітям¹⁹.

Не набагато краще харчувалися студенти та викладачі Чернігівського інституту народної освіти та технікумів, яких на середину 1932 року в місті нараховувалося десять, а саме:

1. Механізації та електрифікації сільського господарства (вул. 25 Жовтня, 12).
2. Молочного господарства (вул. Леніна, 32).
3. Лісомеліорації (вул. Коцюбинського, 74).
4. Чернігівський педагогічний (вул. Свердлова, 10).
5. Чернігівський комуністичної освіти (вул. Леніна, 32).
6. Медичний (вул. Урицького, 46).
7. Шляхів сполучення (вул. Пролетарська, 1).
8. Шляхового будівництва (вул. 25 Жовтня, 12).
9. Кооперативний (вул. Леніна, 3).
10. Вогнетривалий (вул. Шевченка, 47)²⁰.

200–300 г хліба на добу – це, у переважній більшості, все, на що могли розраховувати студенти, тому що за гарячі страви у закритих їдальнях треба було платити 90 крб. на місяць, а стипендія студента технікуму становила 30–40 крб.²¹ У їдальні Чернігівського медичного технікуму студентам на обід давали ложку кислої гнилої капусти і 200 г хліба.

Хлібні картки були іменними і являли собою вузьку смужку паперу з двома рядами чисел від 1 до 31. На день, відстоявши довжезну чергу, можна було одержати лише одну пайку і при цьому одне з чисел на картці вирізувалося. Картки видавалися щомісячно. Втратити картку, загубити її – справжня трагедія, бо поновити документ було неможливо.

Вкрай незадовільними були й умови проживання студентів. У переважній більшості гуртожитків інституту та технікумів не було ані світла, ані води²².

У лютому 1933 року обласна контрольна комісія та робітничо-селянська інспекція звинуватили міськгромхарч у зриві громадського харчування наукових робітників м. Чернігова, які потерпали від постійних затримок пайків, перебоїв з хлібом, та запропонувала прикріпити їх до однієї з закритих їдалень. У квітні того ж року чиновники рапортували: “Наукові робітники у кількості 72 основних та 20 утриманців прикріплені до їдальні 2 розподільника. Отримують: сніданок з однієї страви – 90 коп. Обід з двох страв 2 крб. 20 коп. Вечерю з однієї страви 90 коп. Разом: 4 крб. Утриманці: – 20 осіб – по тій же вартості.

Меню раціона на місяць:

М’ясних страв на обід – 6 разів на місяць. Рибних страв 9 разів на місяць. Молочних страв 15 разів на місяць²³.

На папері виглядає все пристойно, але зрозуміло, що платити 120 крб. на місяць за гаряче харчування при середній зарплаті у закладах освіти та культури 90–100 крб.²⁴ ані вчителі, ані наукові співробітники були неспроможні.

Робітники промислових підприємств мали закриті їдальні при підприємствах та отримували хліб за II та III списками, тобто 500–300 г на добу, внаслідок чого спостерігалася велика плінність кадрів. “Ставки небольшие, а снабжения нет, кроме 500 г хлеба, и невозможно на таком пайке и окладе удержать квалифицированных рабочих”, – скаржився секретар партосередку Чернігівської електростанції у квітні 1933 року²⁵. У червні 1933 року на катоніновій фабриці норми видачі хліба знизилися до 300 г на добу²⁶.

Робітники найбільшого в місті заводу “Жовтневий молот” постачалися за II списком,

при цьому їм час від часу виділялася абсолютно незначна кількість продовольчих товарів. Середня заробітна платня становила 80–90 крб.²⁷

Взимку 1932–1933 років від голоду та хвороб почали помирати городяни. “У Чернігові на тротуарах то там, то там лежали люди. Ніхто не цікавився, живі чи мертві ті люди. Вночі вони десь зникали”²⁸.

У пошуках їжі голодні знесилені українці пересувалися залізницею в інші райони, сподіваючись знайти кращі, більш ситі місцевості. Роботи у співробітників Чернігівського відділу ДПУ Південно-Західної залізниці влітку 1933 року було багато: “За отчётную пятидневку задержано: безпризорных от 11 до 14 лет – 408 чел., из них 16 направлено в Киевский вагон-приёмник, 13 – Ушимирский детдом, 10 – Малинский Наробраз, 55 в коллектор Гормилиции и 124 возвращены по домам.

Обнаружено больных безбелковыми заболеваниями, среди пассажиров – 23, из них 2 детей.

Трупов 9, каковые после осмотра врачом и установления причины смерти – от истощения, преданы земле за счёт ж.д. Личности их не установлены”²⁹.

Голод та злидні викликали у чернігівців гнів і обурення. У зв’язку з цим, ще у квітні 1932 року перший секретар Чернігівського райкому КП(б)У Склярський вжив запобіжний захід – написав закритого листа і під грифом “цілком таємно” розповсюдив його по парторганізаціях міста. Документ цікавий не тільки з огляду викладених фактів, а й рекомендаціями партійного керівництва щодо роз’яснювальної роботи серед населення про причини голоду: “Перебої з постачанням хліба по місту, що мали місце останні дні, породили де-ніде нездорові політичні настрої не лише серед окремих службовців, але і серед окремих відсталих прошарків робітництва міських підприємств.

На спирто-горілчаному заводі і друкарні це призвело до напівстрайкових явищ – “нема хліба – не будемо працювати – застрайкуємо”.

Кілька робітників з будівництва мостів в с. Навози (нині – с. Дніпровське – С.С.), Брусилові, Чернігові, а також з тартаків (лісопильні – С.С.) просто втекли з виробництва.

Єсть поодинокі випадки бігства студентів з технікумів, оскільки перебої з постачанням хліба там були часті.

В одному з технікумів вивісили в п’яти місцях глумливі об’яви, а коли автора цих об’яв молодого студента викрили, він заявив що “при царі краще жилося студентам”, а після відповідних розмов з ним він розплакався.

Кілька днів тому робітник заводу “Жовтневий Молот” Васін з’явився на чолі делегації з 4 робітників цього заводу і друкарні в кабінет голови РПК (райпартком – С.С.) і почав роздратовано проголошувати твердження суто куркульського походження: “Ви хліб вивозите, а нас не годуете, нам нема діла до інших робітників, ми знаємо, що ви хліб знищуєте, ви не турбуєтеся за робітництво” і т. інше... РПК пропонує всім партосередкам міста негайно накреслити план робітничих зборів, бесід, що їх треба провести протягом ближчих 2–3 днів на всіх підприємствах і установах. В питаннях хлібопостачання РПК рекомендує посилатися на таке:

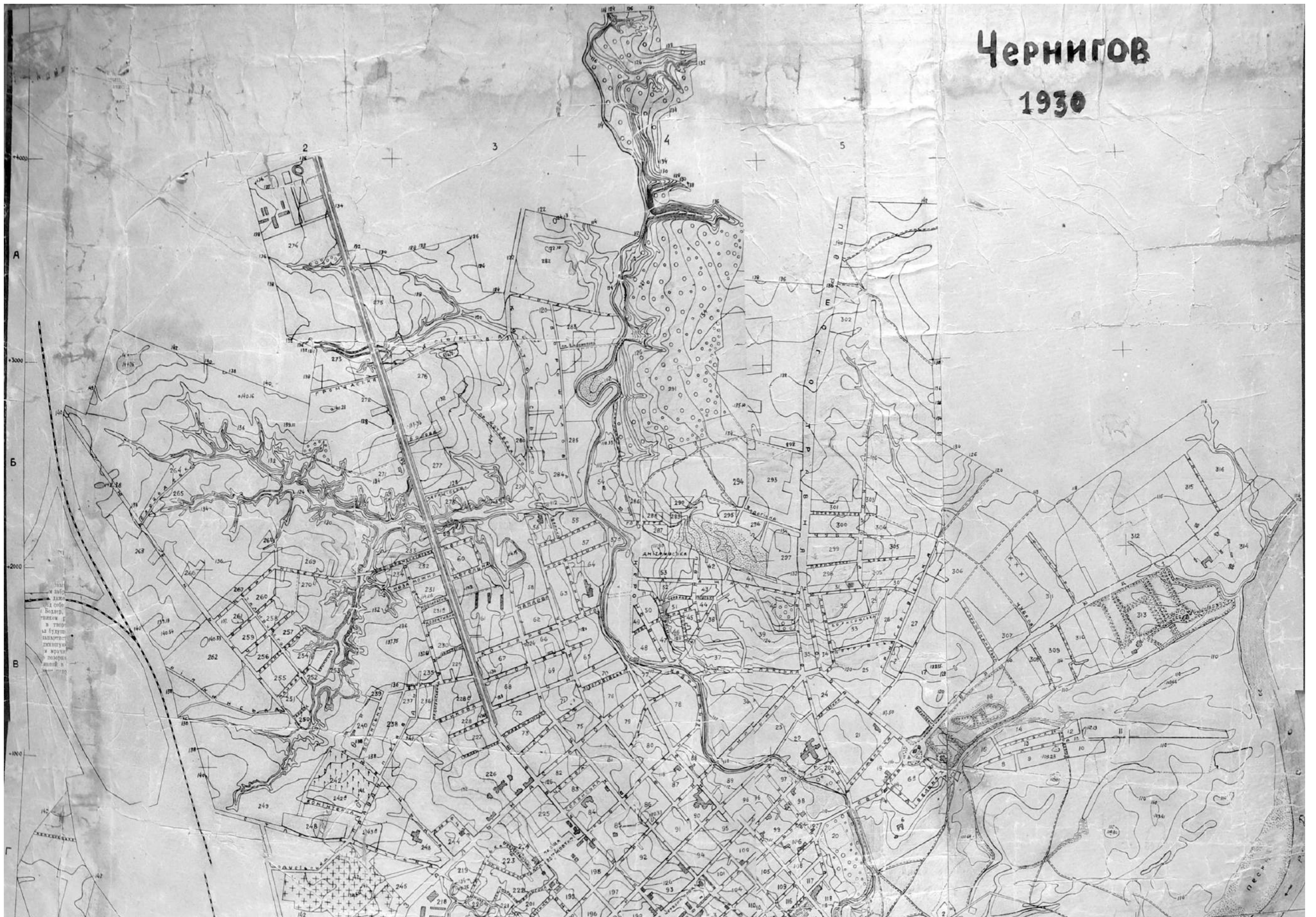
а) не повне закінчення плану хлібозаготівель по країні внаслідок прориву в окремих районах, а частково недороду, порушило план завозу хліба до промцентрів,

б) не повне виконання плану хлібозаготівель примусило перейти на децентралізовані хлібозаготівлі (в т.ч. по нашому району),

в) бездоріжжя частково, а частково тому, що проти цих децентралізованих хлібозаготівель на селі куркуль розвив шалену агітацію і опір – довіз хліба з села до м. Чернігова останніми місяцями значно зменшився і це призвело до перебоїв”³⁰.

Чернигов

1930

ПОКАЗНИ ВУЛИЦЬ

№ п/п	Назва	Номера і літери кварталів	№ п/п	Назва	Номера і літери кварталів
1	Андріївська	5-В	89	Ново-Прозьма	4-В
2	Білинського	4-Д	90	Ново-Шевченківська	2-В; 3-В
3	Волод. р. Довги	5-А; 5-Г	91	Пароської Кохми	3-В
4	Березняк ІВ	4-Г; 4-В	92	Петрівська	5-В
5	Войова	3-В	93	Південна	4-Г
6	Возунавка	3-В; 3-В	94	Рівненська	4-А; 4-Е
7	Возунавий пров.	3-В	95	Рівненська	4-А
8	Воронівська	5-В	96	Рівненська	4-В
9	Ворохова	3-Г	97	Рівненська	4-В
10	Вурманівська	5-Г	98	Рівненська	4-В; 4-Г
11	Вурманівська	5-Г	99	Рівненська	2-А; 3-А; 3-Г; 4-Г
12	Вурманівська	3-В; 3-В	100	Рівненська	3-А
13	Вурманівська	6-В	101	Рівненська	3-А
14	Вурманівська	3-А	102	Рівненська	1-Г
15	Вурманівська	3-В	103	Рівненська І	3-А
16	Вурманівська	2-Г; 2-Д; 3-Г	104	Рівненська І	3-А
17	Вурманівська	3-В	105	Рівненська І	3-А
18	Вурманівська	4-В; 5-В	106	Рівненська І	3-А
19	Вурманівська	4-А	107	Рівненська І	3-А
20	Вурманівська	3-А; 4-А	108	Рівненська І	3-А
21	Вурманівська	3-А; 3-В	109	Рівненська І	3-А
22	Вурманівська	3-А	110	Рівненська І	3-А
23	Вурманівська	4-В	111	Рівненська І	3-А
24	Вурманівська	4-В	112	Рівненська І	3-А
25	Вурманівська	4-В	113	Рівненська І	3-А
26	Вурманівська	5-А; 5-Г	114	Рівненська І	3-А
27	Вурманівська	3-В; 4-В	115	Рівненська І	3-А
28	Вурманівська	5-В; 5-В	116	Рівненська І	3-А
29	Вурманівська	2-В	117	Рівненська І	3-А
30	Вурманівська	2-В	118	Рівненська І	3-А
31	Вурманівська	5-А	119	Рівненська І	3-А
32	Вурманівська	4-В	120	Рівненська І	3-А
33	Вурманівська	4-Г; 4-Д	121	Рівненська І	3-А
34	Вурманівська	3-Г; 4-Г	122	Рівненська І	3-А
35	Вурманівська	2-В	123	Рівненська І	3-А
36	Вурманівська	3-А	124	Рівненська І	3-А
37	Вурманівська	3-А	125	Рівненська І	3-А
38	Вурманівська	4-В	126	Рівненська І	3-А
39	Вурманівська	4-В; 5-В	127	Рівненська І	3-А
40	Вурманівська	5-В	128	Рівненська І	3-А
41	Вурманівська	1-А; 2-А	129	Рівненська І	3-А
42	Вурманівська	5-В; 5-В	130	Рівненська І	3-А
43	Вурманівська	3-В	131	Рівненська І	3-А
44	Вурманівська	2-Г	132	Рівненська І	3-А
45	Вурманівська	3-Г; 4-Г; 4-Д	133	Рівненська І	3-А
46	Вурманівська	3-В; 4-В	134	Рівненська І	3-А
47	Вурманівська	3-В	135	Рівненська І	3-А
48	Вурманівська	4-В	136	Рівненська І	3-А
49	Вурманівська	3-В; 4-В	137	Рівненська І	3-А
50	Вурманівська	3-А; 3-В	138	Рівненська І	3-А
51	Вурманівська	3-В	139	Рівненська І	3-А
52	Вурманівська	6-Г	140	Рівненська І	3-А
53	Вурманівська	6-Г; 6-В	141	Рівненська І	3-А
54	Вурманівська	6-В; 6-Г	142	Рівненська І	3-А
55	Вурманівська	3-А; 3-Г; 4-Г	143	Рівненська І	3-А
56	Вурманівська	5-А	144	Рівненська І	3-А
57	Вурманівська	3-А	145	Рівненська І	3-А
58	Вурманівська	2-В	146	Рівненська І	3-А
59	Вурманівська	3-В	147	Рівненська І	3-А
60	Вурманівська	5-В	148	Рівненська І	3-А
61	Вурманівська	3-В; 4-В; 4-Г; 5-Г	149	Рівненська І	3-А
62	Вурманівська	4-А; 4-Г; 5-Г	150	Рівненська І	3-А
63	Вурманівська	3-А; 3-Е; 4-Е	151	Рівненська І	3-А
64	Вурманівська	4-В	152	Рівненська І	3-А
65	Вурманівська	4-В	153	Рівненська І	3-А
66	Вурманівська	4-В	154	Рівненська І	3-А
67	Вурманівська	3-Е; 4-Д	155	Рівненська І	3-А
68	Вурманівська	1-В; 1-В; 2-В; 3-Г; 3-Г	156	Рівненська І	3-А
69	Вурманівська	3-Г; 3-Д	157	Рівненська І	3-А
70	Вурманівська	4-А; 4-Г	158	Рівненська І	3-А
71	Вурманівська	2-В	159	Рівненська І	3-А
72	Вурманівська	4-А; 4-Г; 5-Г	160	Рівненська І	3-А
73	Вурманівська	3-А	161	Рівненська І	3-А
74	Вурманівська	5-А	162	Рівненська І	3-А
75	Вурманівська	5-А	163	Рівненська І	3-А
76	Вурманівська	3-Г	164	Рівненська І	3-А
77	Вурманівська	3-Г	165	Рівненська І	3-А
78	Вурманівська	3-Г	166	Рівненська І	3-А
79	Вурманівська	3-Г	167	Рівненська І	3-А
80	Вурманівська	5-А	168	Рівненська І	3-А
81	Вурманівська	4-В	169	Рівненська І	3-А
82	Вурманівська	3-В	170	Рівненська І	3-А
83	Вурманівська	5-В	171	Рівненська І	3-А
84	Вурманівська	4-В; 4-В	172	Рівненська І	3-А
85	Вурманівська	2-В	173	Рівненська І	3-А
86	Вурманівська	5-А	174	Рівненська І	3-А
87	Вурманівська	3-Г	175	Рівненська І	3-А
88	Вурманівська	5-В	176	Рівненська І	3-А
89	Вурманівська	4-А	177	Рівненська І	3-А

Про незадоволення державною продовольчою політикою з боку інтелігенції та студентів у січні–червні 1933 року йдеться й у доповідній записці обласного відділу ДПУ: “Среди интеллигенции, учащейся молодежи на почве материальной неудовлетворённости отмечаются отрицательное реагирование в основном по вопросам перебоев в продовольственном снабжении и задержки зарплаты: “Стан харчування студентів такий, що відбиває активність і ініціативу, навіть на зборах студент ніколи не досидить до кінця, як і на останніх лекціях, а тікає скоріш в столову похлібати водички” (Студент Педтехнікума Перкун).

“Денег не платят, пайков не выдают. У учителя теперь условий для работы нет, а работу требуют” (Преподаватель школы Ленина Невдинский). “Дальше ещё хуже будет, потому что не только у единоличников, но и у колхозников все забрали. Нам перестанут давать скоро хлеб. Такова видимо политика” (Агроном Левицкий).

“Делают вид будто имеются какие-то успехи, а жизнь становится положительно невозможной. От их темпов еле волочишь ноги. Я не мечтаю о будущем, а только о предстоящих испытаниях голода и нужды” (Преподаватель техникума Ивановский).

“Все достижения добыты на трупах. На кой черт мне Днепрострой, если я есть хочу, а при настоящей политике на селе сытым не будешь. Сталин гениальный вождь. Сделать такой богатой стране, как Россия голод – нужно быть очень талантливым и гениальным человеком. Наилучшим для нас подарком будет смерть политики Сталина” (Преподаватель Андронов)³¹.

Самі ж виконавці політики на місцях не залишалися поза увагою та особливою опікою з боку рідної партії та радянського уряду. Рада народних комісарів УСРР 2 листопада 1932 року прийняла закриту постанову “Про поліпшення матеріально-побутових умов керівних районних робітників”. У свою чергу, 12 грудня 1932 року секретаріат Чернігівського облорганбюро КП(б)У ухвалює постанову “Про поліпшення матеріально-побутових умов керівних районних робітників”. Всі райони області розподілялися на дві категорії. Чернігів та приміська смуга увійшли до складу першої категорії постачання районного активу. А це означало, що покращувалися харчово-побутові умови 33 робітників парткому, виконкому, профспілок міста та 43 їхніх утриманців. Перші особи міського керівництва: секретар міського комітету партії, голова міського виконавчого комітету, голова контрольної комісії та робітничо-селянської інспекції, голова міської ради профспілок прикріплялися до розподільника обласних робітників. Для цього із загального обласного фонду громадського харчування виділявся “реальний фонд” для громадського харчування районного активу, а в приміській смузі створювався спеціальний торговельно-господарський комбінат у складі закритого розподільника, їдальні, молочарні, свиноферми, городнього та іншого господарств, розрахованих на додаткове до централізованих (а були і централізовані! – С.С.) фондів постачання³². Питання постачання міськпартактиву періодично порушувалося й у 1933 році. Так, у перші дні червня, коли секретар Чернігівського міському партії Склярський доручає скласти доповідну записку облорганкомітету КП(б)У про те, що “занарядженого хліба на червень в ніякій мірі не вистачає для задоволення працюючих міста”³³, завідувач міського відділу постачання Ізраїлев отримує наказ покращити обслуговування представників міського партактиву, що “поза 20-кою” (тобто не входять до числа 20 перших осіб міста), через інший розподільник, який має слугувати виключно для постачання міськпартактиву³⁴.

Крім того, заробітна плата у розмірі 280–240 крб. на місяць³⁵ дозволяла міському керівництву користуватися комерційними крамницями та базарами. Хоча, треба зазначити, що базари у місті працювали з великими обмеженнями та заборонами, що стосувалися перш за все торгівлі хлібом, м’ясом та картоплею.

На виконання постанови ЦК ВКП(б) “Про організацію колгоспної торгівлі продуктами сільськогосподарського виробництва за рахунок лишків сільськогосподарського виробництва у колгоспах та одноосібному секторі після хлібозаготівель” Чернігівська районна контрольна комісія зобов’язала міську раду до 25 травня 1932 року знайти приміщення і відкрити у місті радянський базар для торгівлі лишками сільськогосподарської продукції та м’ясом. Але вже через чотири дні робота першого колгоспного базару в Чернігові була зірвана: всі підводи, які направлялися з району до міста невідомо за чийм наказом міліція затримувала, а селян заарештовувала як спекулянтів.

Наприкінці жнив, а саме 9 серпня 1932 року Політбюро ЦК КП(б)У заборонило торгувати хлібом на ринках до 15 січня 1933 року. На виконання постанови секретаріат Чернігівського міськпарткому 5 грудня 1932 року обговорював “наслідки боротьби зі спекуляцією хлібом”, наголошуючи, що справжньої боротьби на міському базарі, та особливо поза базаром і в селі фактично ще не проводилось. Через відсутність реальних заходів з боку міської міліції вилучено лише 420 пудів³⁶. Секретаріат підтвердив розпорядження райпостача, яке забороняло міліції міста відрахувати 20 % вилученого у селян хліба на преміювання своїх робітників. Того ж дня розглянули і питання про торгівлю картоплею в місті: “Оскільки Чернігівську приміську смугу не включено до районів, де заборонено децзаготівлі картоплі, треба вимагати у селян, що продають картоплю на базарах, довідку про виконання ними картоплезаготівель і в разі невиконання ними своїх зобов’язань по картоплі перед державою, таку картоплю затримувати і відправляти безпосередньо на приймальні пункти”³⁷. І далі міське партійне керівництво вирішує звернутися до облоргбюро КП(б)У з проханням зовсім заборонити торгівлю картоплею в Чернігові та районі “аж до цілковитого виконання” районних планів картоплезаготівель.

Через два тижні секретаріат міськпарткому вирішив “прийняти до неухильного виконання постанови ЦК і обкому КП(б)У “Про заборону торгівлі м’ясом та худобою на базарах” та зобов’язати міську міліцію, “Заготскот” та міський відділ постачання розгорнути боротьбу з продажем м’яса “в такий спосіб, як з хлібом”³⁸.

Наступна постанова про заборону торгівлі хлібом у місті з’явилася в липні 1933 року під час заготівель зерна нового врожаю.

Єдиними торговельними закладами в голодній країні, які не мали жодних обмежень та заборон, були торгзіни. Створені у 1930 році для обслуговування іноземних громадян за валюту, з початком голодомору вони виявилися єдиною ланкою державної торгівлі, в магазинах якої місцеве населення мало змогу придбати вилучений у нього хліб за так зване “побутове” золото – натільні золоті хрести, обручки, царські золоті монети, прикраси, посуд тощо.

У розпал масового голоду на селі взимку 1932 року почала свою діяльність Чернігівська обласна контора “Торгзін”. 24 грудня 1932 року на засідання Чернігівського облоргбюро КП(б)У голові міськради Рижкову було запропоновано у триденний термін, не допускаючи подальшої тяганини, надати приміщення під базу та контору торгзіну (розмістилася в одному з будинків на Красній площі), а завідувачу міського відділу постачання Ізраїлеву – найкращу з наявних крамниць. Відділу кадрів облоргбюро доручалося у п’ятиденний термін повністю укомплектувати штат обласної контори торгзіну, виділивши для цього кращих фахівців-партійців. Зі свого боку, директор обласної контори Держбанку Царенко зобов’язувався забезпечити безперебійне фінансування обласної контори та її агентства, а облпостач мав налагодити систематичну допомогу з боку обласних постачальних і торговельних організацій та забезпечити безперебійне виконання нарядів торгзіну.

9 лютого 1933 року облоргбюро КП(б)У з обуренням констатувало, що торгзіну в

Чернігові досі не надані найкращі крамниці; Ізраїлеву оголошувалася догана, знята з посадовця вже 4 березня – тоді в обласному центрі у приміщенні єдиного в місті універмагу, на Красній площі, був відкритий торгзін. Але цього було замало. “Враховуючи поширення контингенту покупців Торгзину для забезпечення виконання плану”, облоргбюро запропонувало відкрити в Чернігові ще одну крамницю³⁹, яка невдовзі і з’явилася на вул. Шевченка (тепер – проспект Миру) поблизу Красної площі.

Активізації торгівлі за валюту та дорогоцінні метали сприяла “цілковито таємна” постанова ЦК КП(б)У від 17 квітня 1933 року “Про роботу Торгзину”, в якій наголошувалося: “1) Зобов’язати обкоми та МПК і РПК тих районів, де розташовані магазини “Торгзину”, протягом декади:

- а) відвести для Торгзину кращі магазини в центрі міста,
- б) виділити на завідування магазинами перевірених працівників-комуністів,
- в) виділити продавцями в магазини “Торгзину” працівників-ударників з інших систем (держторгівля, кооперація),

2) ЦК звертає увагу обкомів, МПК та РПК на велику увагу, що їй посідає “Торгзін” особливо за нинішніх умов в мобілізації валюти”⁴⁰.

Зрозуміло, про які умови йдеться в постанові: гостра нестача продовольства, заборона вільної торгівлі сільськогосподарською продукцією в місті, смерть від голоду на селі, гнала людей до торгзінів, щоб віддати все, що зберігалось на чорний день, за шматок хліба, бо той день вже настав. Найважче було селянам. Навіть придбавши в торгзінах хліб, вони не могли скористатися ним, тому що їх зазвичай заарештовували біля магазинів співробітники ДПУ⁴¹.

У жовтні 1933 року були підбиті підсумки розвитку Чернігівської обласної контори “Торгзін” за 9 місяців, які показали таке: в першому кварталі в області працювало лише 13 крамниць замість 19 за планом, з них 11 – були відкриті наприкінці кварталу; у другому кварталі – 21 крамниця; у третьому – 19. Про попит населення у 1933 році свідчать дані товарообігу. Планувалося продати у відсотках до загального обсягу продажу:

	I кв.	II кв.	III кв.
Хлібного фуражу	66,3	94,5	89,6
Промислових товарів	36,7	5,5	10,4 ⁴²

Фактично в 1933 році у торгзінах торгували майже одним хлібом, продавши його у I кварталі 94,6 %, у II кварталі 96,4 %, у III-му – 94,1 % від загального обсягу продажу⁴³.

Однак, незважаючи на сприяння з боку влади, плани з викачування у населення золота та іноземної валюти, яку надсилали з-за кордону родичі, торгзіни Чернігівщини виконали лише на 66,2 %, або на 1029,3 крб. при плані 1555,0 крб.⁴⁴

Зниження надходжень валютних цінностей до торгзінів у серпні 1933 року керівник Чернігівської облконтори Фесюн пояснював зменшенням потреб населення у продуктах харчування з появою овочів і хліба нового врожаю та пропонував продавати через торгзіни ще і картоплю⁴⁵. Він мав рацію. Хвиля голоду почала спадати влітку, коли достигло зерно, з’явилася молода картопля, інша городина та садовина, запрацювали базари. Восени 1933 року у комерційних крамницях пожвавилася торгівля хлібом нового урожаю. У вересні Чернігівський обком КП(б)У піддав критиці роботу Чернігівського хлібзаводу, який “маючи безумовну можливість випікати повну норму комерційного хліба – 20 тонн – весь час безпричинно відтягає випікання цієї кількості, чим зриває нормальний хід торгівлі хлібом”⁴⁶. За місяць становище з випічкою хліба в місті не виправилося. Затверджений Укрторгом план реалізації в Чернігові щодня 20 тонн хліба не виконувався.

З великими труднощами: людськими втратами, фізичним, нервовим напруженням, з розчаруванням у радянській владі, зневірою у світле майбутнє чернігівці вистояли у двобой з голодом. Декому з них через 55 років довелося свідчити про страшні часи сталінської продовольчої політики початку 1930-х років з тим, щоб допомогти співвітчизникам звільнитись від тоталітарного минулого, засудити його злочини як геноцид українців, вшанувати пам'ять мільйонів невинних жертв.

- ¹ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. П-470. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 152–154.
- ² Шкварчук В. Голодомор 1932–33 годов на Черниговщине. Из под грифа “Совершенно секретно”. – 1999. – С. 64.
- ³ ДАЧО. – Ф. Р-322. – Оп. 3. – Спр. 34. – Арк. 153.
- ⁴ Там само. – Арк. 153.
- ⁵ ДАЧО. – Ф. Р-323. – Оп. 1. – Спр. 341. – Арк. 16–16зв.
- ⁶ ДАЧО. – Ф. П-470. – Оп. 1. – Спр. 40 – Арк. 54.
- ⁷ Шкварчук В. Голодомор 1932–1933 гг. на Черниговщине... – Арк. 65.
- ⁸ Червоний стяг. – 1932. – 8 липня.
- ⁹ ДАЧО. – Ф. Р-323. – Оп. 1. – Спр. 172. – Арк. 6.
- ¹⁰ Там само. – Арк. 7.
- ¹¹ Там само. – Арк. 8.
- ¹² ДАЧО. – Ф. Р-323. – Оп. 1. – Спр. 1030. – Арк. 6.
- ¹³ ДАЧО. – Ф. Р-323. – Оп. 1. – Спр. 890. – Арк. 7.
- ¹⁴ ДАЧО. – Ф. П-9. – Оп. 1. – Спр. 81. – Арк. 156.
- ¹⁵ ДАЧО. – Ф. Р-323. – Оп. 1. – Спр. 1037. – Арк. 103.
- ¹⁶ ДАЧО. – Ф. П-116. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 116.
- ¹⁷ ДАЧО. – Ф. Р-323. – Оп. 1. – Спр. 1030. – Арк. 22.
- ¹⁸ ДАЧО. – Ф. Р-616. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 7.
- ¹⁹ ДАЧО. – Ф. Р-323. – Оп. 1. – Спр. 1030. – Арк. 139.
- ²⁰ Чернігівська область. Короткий статистично-економічний довідник 1932 р. – Чернігів, 1932. – С. 80–82.
- ²¹ ДАЧО. – Ф. П-616. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 35.
- ²² Там само. – Арк. 38.
- ²³ ДАЧО. – Ф. Р-323. – Оп. 1. – Спр. 1037. – Арк. 158.
- ²⁴ ДАЧО. – Ф. Р-1136. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 20.
- ²⁵ ДАЧО. – Ф. П-616. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 30.
- ²⁶ ДАЧО. – Ф. П-9. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 108.
- ²⁷ ДАЧО. – Ф. Р-322. – Оп. 3. – Спр. 37. – Арк. 25.
- ²⁸ 33-й: голод. Народна книга-меморіал. – К., 1991. – С. 520.
- ²⁹ ДАЧО. – Ф. П-470. – Оп. 1. – Спр. 81. – Арк. 77.
- ³⁰ ДАЧО. – Ф. П-1668. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 12–13.
- ³¹ ДАЧО. – Ф. П-470. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 258.
- ³² ДАЧО. – Ф. П-1668. – Оп. 1. – Спр. 378. – Арк. 252.
- ³³ ДАЧО. – Ф. П-616. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 105.
- ³⁴ Там само. – Арк. 108.
- ³⁵ 33-й: голод. Народна книга-меморіал. – С. 39.
- ³⁶ ДАЧО. – Ф. П-616. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 98.
- ³⁷ Там само. – Арк. 101.
- ³⁸ Там само. – Арк. 100.
- ³⁹ ДАЧО. – Ф. П-616. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 26.
- ⁴⁰ Там само. – Арк. 49.
- ⁴¹ Марочко В.І. “Торгсин”: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) //Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 100.
- ⁴² ДАЧО – Ф. Р-323. – Оп. 1. – Спр. 411. – Арк. 50.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Там само. – Арк. 75.
- ⁴⁵ Марочко В.І. Вказ. праця. – С. 98.
- ⁴⁶ ДАЧО. – Ф. П-616. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 86.
- ⁴⁷ ДАЧО. – Ф. Р-323. – Оп. 1. – Спр. 328. – Арк. 11.

ГОРОХ М.

Голодомор 1932–1933 років на Борзнянщині

Вивчаючи тему голодомору 1932–1933 років, дослідники в першу чергу намагаються відтворити загальну картину подій, окреслити стан справ у всій Україні і вже в контексті цього зупинитися на тому, що відбувалося в тих чи інших регіонах. Наступним етапом дослідження є наповнення його місцевою специфікою, пошук відмінностей та особливостей. Саме цей сегмент продовжує залишатися найменш опрацьованим. На початок 2000 року існувала 61 назва видань, в яких містилася інформація про голод на Чернігівщині. В 2005 році їхня кількість збільшилася до 221¹.

Дана стаття є спробою на основі архівних матеріалів відтворити хронологію перебігу голодомору 1932–1933 років у Борзнянському районі, показати його місцеву специфіку та особливості. Хронологічні межі статті виходять за 1932–1933 роки, бо наслідки голоду відчувалися і в наступні роки, про що свідчать документи.

18 листопада 1932 року відбулося засідання Оргбюро КП(б)У Чернігівської області за участю секретарів районних партійних комітетів. Зібрання було зумовлене отриманням шифрованої телеграми від ЦК ВКП(б), в якій повідомлялося про припинення завезення краму для України. Причиною таких жорстких заходів було невиконання плану хлібозаготівель. Партійні ж організації, які мали контролювати їхній хід, звинувачувалися у свідомому чи підсвідомому опорі хлібозаготівлям.

Від Борзнянщини про стан сільського господарства доповідав секретар райпарткому т. Чудновський. На 1932 рік в районі функціонувало 33 колгоспи, що об'єднували 2448 господарств (тобто колективізовано було всього 28,7 % господарств та 25,9 % орної землі)². Загальний план хлібозаготівель для району був установлений у розмірі 3996 тонн (одноосібники – 2480, колгоспники – 1516)³. Колгоспи виконали план на 62 %, а ось одноосібники “гальмували” процес. Так, останні зібрали 28 % запланованого жита, 45 % – пшениці; загалом же план хлібоздачі вони виконали лише на 34 %. Партійна організація району, за словами Чудновського, була незначною і нараховувала всього 150 осіб. Всі комуністи перебували на селах, де були прикріплені до кутків, а керівники сіл (голови сілрад, секретарі партосередків) у свою чергу контролювали окремі ділянки роботи.

Наступним кроком стало прийняття 2 січня 1933 року Обласним бюро КП(б)У постанови “Про зменшення постачання хліба районам”, за якою до районів, що відстають у зборі та здачі мірчука* на пункти “Заготзерна”, мали б застосувати заходи зменшення планового постачання хліба за централізованими нарядами. Так, Борзнянському району планувалося урізати завезення хліба на 35 %⁴.

Для заохочення хлібоздачі та формування насінневих фондів влада вдавалася до найрізноманітніших заходів. Найпростішим було написання відозв колгоспами, що виконали плани хлібозаготівель, до тих, які їх “саботують”. Відсоток виконання плану давав можливість претендувати господарству на червону або чорну дошку, про що неодноразово наголошувалося на шпальтах місцевої газети “Колгоспник Борзенщини”. Окремі села одержували знижку на здачу хліба в розмірі від 100 до 1500 центнерів, але розподілялася вона між окремими господарствами нерівномірно. В селах, де було значне зменшення планів, доводили це зменшення і до контрактантів, в іншому випадку – категорично відмовлялися

* Мірчук – міра зерна, яку беруть за помел.

Покласти край опортуністичним темпам в утворенні насінньових фондів

Вдарити по опортуністах в с. Високого та Шаповалівки, що черепашими темпами збирають насіння

Ховми! редакція чекає від вас рапорту про 100% виконання пляну збору насіння.

Газета "Колгоспник Борзнящини". 28 березня 1932 року

це робити, пояснюючи своє рішення тим, що жодних наслідків і пожвавлення в роботі такі заходи не дадуть⁵.

Мав місце й пасивний спротив хлібоздачам. Колгосп "Червоний комунар" відмовився виконувати плани, адже для цього потрібно було розпрощатися з посівним матеріалом. Крім того, колгоспники вже двічі отримували аванс, який доходив до двох кілограмів⁶.

У січні 1933 року масово фіксувалися виїзди селян за межі області. З 15 районів Чернігівщини першість за цим показником посідав Борзнянський⁷. З кожним днем ситуація в районі все більше напружувалася. Фіксуються випадки закликів до прямої протидії хлібозаготівлям⁸, приховування зерна та нападів на представників влади й активістів. У розмові з селянами про колгоспи мешканець м. Борзна І. Зорко дійшов висновку, що єдина надія залишається на переворот: "...настрій селян такий, що потрібен лише сірник і все запалає проти влади"⁹. Мали місце й безпосередні напади на керівників району. Так, у вересні 1934 року був убитий голова Кинашівської сільради М. Ситник, а на голову Носелівської сільради т. Іллющенко вчинений замах¹⁰.

За таких обставин місцева влада змушена була вживати й більш жорстких ад-

міністративних заходів. За даними на листопад 1932 року було засуджено 34 господарства, з них 6 господарств контрактантів¹¹ (частина цих справ стосувалася крадіжок хліба). Ефективних результатів такі акції не давали. Селяни заявляли: “Нам нема чого боятися суду, нам все одно туди попадати”¹².

У Поповій Слободі був відсутній суддя, тож питання про виселення куркуля вирішувалося на зборах кутка та активу. Але з 70 людей за виселення проголосували лише 15–20 осіб¹³.

Перепадало звичайно і головам колгоспів. Секретар обласного бюро КП(б)У П. Маркітан стояв на твердій позиції: “Треба сказати різко: або цей колгосп проти нас, або виконує план”¹⁴. Проте замінити голову колгоспу було нелегкою справою. Так, в селі Тростянка протягом місяця шукали людину на посаду голови колгоспу “Нове життя”. Пояснювали затримку в оригінальний спосіб: виявляється, що це – село конокрадів, і сам колгосп з “бувших” конокрадів¹⁵. З іншого боку, й самі голови колгоспів не завжди мали бажання обіймати цю небезпечну посаду. Прикладом може слугувати заява Гардійка Пилипа до райпарткому м. Борзни з проханням зняти його з посади голови колгоспу ім. Василенка, бо він у цій справі не є спеціалістом: “До свого призначення я ніколи не займався хліборобством, тож я думаю, що партійний комітет врахує мою заяву й надасть можливість де-небудь працювати за моєю спеціальністю, бо я не можу принести жодної користі і не хочу скомпрометувати партію та самого себе”¹⁶. Він брав активну участь у революційних подіях, служив у Тарашанському полку, був двічі поранений. Як перевіреного часом бійця його призначили головою артїлі, але він не зміг витримати цієї роботи. П. Гардійко передчуває можливість свого арешту, а в нього велика сім’я. Закінчується заява розпачем: якщо на неї не звернуть уваги, то він все ж таки залишить роботу: “нехай віддають під суд”. Документ датується 21 квітня 1933 року, тобто часом, коли голодомор досяг свого апогею. Люди не витримували важкого тягаря відповідальності за смерть односельців.

Секретар Борзнянського районного комітету партії та голова райвиконкому 21 серпня 1933 р. отримали від обласного бюро КП(б)У попередження, що “коли вони не доможуться рішучого зламу і не забезпечать виконання серпневого завдання одноосібними господарствами, їх буде притягнуто до суворої відповідальності”¹⁷. Крім того, Борзнянщина, разом з іншими одинадцятьма районами Чернігівської області, була занесена до списку відстаючих, про що мали сповістити місцеві газети.

Більшість документів про перебіг голодомору 1932–1933 років несе на собі гриф “Таємно”, “Цілком таємно” та не підлягала оприлюдненню. Доповідна записка про продовольчі труднощі та голод в Чернігівській області фіксує в березні 1933 року важкий стан справ у с. Шаповалівка та Борзни. Так, в с. Шаповалівка голодувало 15 бідняцьких сімей – членів колгоспу “Переможець” (дві сім’ї зовсім опухли від голоду), а в Борзни голодувало 20 сімей бідняків – членів колгоспу “Червона Зірка”. Слід підкреслити той факт, що в документі згадуються саме сім’ї колгоспників. Тобто голодували не лише “нелояльні” до влади “куркулі”, “підкуркульники” та “вороги радянської влади”, а й ті, кого влада повинна була оберігати, на кого мала спиратися в побудові майбутнього країни. На цьому ж документі олівцем є припис: “Заходи для з’ясування справжніх розмірів голодуючих та причин райапарат прийняв”¹⁸. Матеріали “Про деякі харчові труднощі й випадки голоду в Чернігівській області” (15 березня 1933 року), що склалися на основі неповних даних Державного політичного управління (ДПУ) та райвиконкомів, характеризуються дещо іншими кількісними показниками. За ними в Шаповалівці та Борзни голодувало 5 колгоспних родин та 35 сімей індивідуалістів, що становило близько 300 осіб¹⁹.

Документи зафіксували й конкретні приклади голодування. Так, серед голодуючих

була Ситник Єфросинія, член колгоспу “Червона Зірка”. Її син у цей час перебував у Червоній Армії, а вона виховувала та годувала трьох малолітніх діточок. Працюючи дояркою, виробила 170 трудоднів. У скрутну хвилину вона звернулася по допомогу до голови колгоспу т. Кононенка, але останній їй відмовив. Все це ледь не призвело до самогубства жінки, якому завадили діти. У схожій ситуації опинився й інший член цього колгоспу Фурса Наум, який працював конюхом та заробив 200 трудоднів. Не маючи засобів для існування (йому потрібно було годувати п’ятьох дітей), він намагався виїхати з села для пошуку роботи. Після скарг голови колгоспу т. Кононенка запросили до ДПУ, де його зобов’язали видати 20 сім’ям 10 ц гороху та 5 ц відходів зерна²⁰, але це не могло реально вплинути на стан справ. Зустрічаються також списки голодуючих колгоспників і тих, хто потребував допомоги станом на 1933 рік²¹.

Не кращі справи були й у Борзнянському дитячому містечку. Обстеження його роботи (серпень 1933 року) показало незадовільний стан харчування. Дітям давали не більше 300 г хліба замість 400. Райспоживспілка розбазарювала наряди на хліб, діти не були забезпечені городиною і їли тричі на день майже винятково гречану юшку²². Адміністрація відправляла дітей носити снопи без будь-якого догляду. За такого харчування уникнути трагедії було неможливо. Один з хлопців 10-ти років дуже хотів їсти, тому наївся сирих буряків, а ввечері вихователька дала йому подвійну порцію гречаного супу і недогледіла, що діти передали йому й свої порції. В результаті цього дитина вночі померла²³.

Труднощі з харчуванням виникали й серед викладачів, тобто людей, які перебували на державному утриманні й опинялися на селі за направленнями. Вони цілковито залежали від колгоспів, до яких “прикріплялися”. Але останні не мали продуктів навіть для колгоспників, що вже казати про вчителів. Завідуючий районним відділом народної освіти т. Оровей доповідав, що до нього приїздять вчителі й цікавляться, коли буде постачання, бо вони вже півтора місяця його не отримують. Скаржилися також на відсутність зарплати та пайків²⁴.

Люди все ж сподівалися на допомогу влади. Надсилали листи, записки, заяви з благанням допомогти. А.І. Петров у заяві до секретаря райпарткому Чудновського зауважує, що він не має сім’ї, власності, не отримує пайка, працювати йому важко, тому просить видати хліба²⁵. В записці на ім’я т. Белечева М. Хамкевич прохає допомогти влаштуватися на роботу або оформити дітей до дитячого будинку, бо вони хворіють. “Одна [дитина] вже в лікарні, але й туди слід носити продукти, а їх немає вже другий день... У мене ходять дурні думки від голоду, можу піти на будь що”²⁶.

Були, звичайно, спроби місцевої та обласної влади допомогти населенню. В березні 1933 року в районі утворили трійку у складі Голуба, Чудновського та Беляєва. Вони вивчали стан дитмістечка, рівень допомоги колгоспникам²⁷. Так, за їхнім приписом колгоспу “Червона Зірка” було відпущено 2 тонни картоплі²⁸. Проте суттєвих зрушень це не давало.

Одним з легальних способів отримати продукти стало відвідання крамниць системи “Торгсин”. Всесоюзна контора “Торгсин” виникла влітку 1930 року при Наркоматі зовнішньої торгівлі і повинна була обслуговувати іноземних туристів²⁹, про що красномовно свідчила й аббревіатура організації: “торгівля з іноземцями”. Але з осені 1931 року ці крамниці відкрили двері й для радянських людей. В них селяни могли за золоті та срібні прикраси, ложки, монети, нагороди придбати продукти і спробувати порятувати сім’ю від голодної смерті. Євдокія та Тимофій Ляшки з села Шаповалівка мали власне пояснення причин голодомору та появи магазинів “Торгсину”: “Просто Сталін захотів викачати золото з України, от і зробив голодовку. Викачав хліб, а потім одкрив магазини”³⁰.

На жаль, мережа цих магазинів не охоплювала всі райони Чернігівської області. Не було власних крамниць “Торгсину” і на Борзнящині, проте вони працювали в сусідніх

районах. А ось роз'їзна торгівля, яку ініціювала Чернігівська обласна контора “Торгсин”, охопила й Борзнянський район¹.

Та голод не закінчився в 1933 році. Він тривав й в наступних роках, хоча і меншою мірою. Так, на початок 1934 року в 12 сільрадах району голодувало 408 господарств колгоспників – 1677 людей. Як зазначається в доповідній записці від 19 лютого 1934 року, це були переважно колгоспники, що вступили до колгоспів влітку–восени 1933 року та взимку 1934 року. Голодувало також 634 одноосібні господарства – 2665 їдців. Районна влада надавала допомогу у вигляді хліба (проте брак харчових ресурсів вносив свої корективи в ці плани) та влаштуванням людей на роботу до радгоспів. Та попри все окремі одноосібники, які в лютому 1934 року хоч і перебували у скрутному становищі, відмовлялися вступати до колгоспів (наприклад, у Шаповалівці). Мали місце й крадіжки хліба, корів, свиней, коней².

Що стосується конкретних населених пунктів, то найбільше голодували в Борзні (248 господарств, або 1017 осіб), Головеньках (145 господарств), Шаповалівці (144 господарства), Ядутах (104 господарства)³.

Таблиця 1. Список господарств колгоспників і одноосібників по Борзнянському району, що голодували станом на 15 лютого 1934 року⁴

№	Назва сільради	Одноосібний сектор		Колгоспний сектор		Всього	
		Господарств	Всього їдців	Господарств	Всього їдців	Господарств	Всього їдців
1	Носелівська	28	128	21	91	49	219
2	Миколаївська	19	76	24	89	43	165
3	Висоцька	8	36	35	164	43	200
4	Оленівська	38	199	37	152	75	351
5	Забілівська	15	73	5	21	20	94
6	Головенська	108	444	37	152	145	596
7	Шаповалівська	103	421	41	149	144	570
8	Красноставська	25	125	38	166	63	291
9	Тростянська	15	52	40	154	55	206
10	Кинашівська	27	108	26	97	53	205
11	Ядунська	73	292	31	136	104	428
12	Борзнянська	175	711	73	306	248	1017
Разом		634	2665	408	1677	1042	4342

Таким чином, хоч Борзнянщина не перебувала в епіцентрі голодомору, що лютував в Україні в 1932–1933 роках, але уникнути трагедії не вдалося. Мізерні та малоефективні спроби влади виправити становище не могли кардинально вплинути на ситуацію. Селяни використовували всі можливі засоби для порятунку своїх сімей, починаючи від пасивного спротиву та закінчуючи збройною боротьбою. Найменш захищені верстви населення (діти, вчителі), які цілковито залежали від державного постачання, були кинуті напризволяще й рятувалися власними силами. Проте негаразди не закінчилися в 1933 році. Голод тривав і в наступних роках, хоч і в значно менших масштабах.

¹ Демченко Т.П. Колективізація та Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині. – Чернігів: ЦППК, 2007. – С. 12.

² Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. П-263. – Оп. 1. – Спр. 231. – Арк. 19.

³ ДАЧО. – Ф. П-470. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 16.

⁴ Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: влада та народ: Збірник документів. – Чернігів: “Чернігівські обереги”, 2008. – С. 157–158.

⁵ ДАЧО. – Ф. П-470. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 18.

- ⁶ Там само. – Арк. 17–18.
⁷ ДАЧО. – Ф. П-470. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 17.
⁸ ДАЧО. – Ф. П-470. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 209.
⁹ Там само. – Арк. 253.
¹⁰ ДАЧО. – Ф. П-470. – Оп. 1. – Спр. 181. – Арк. 35.
¹¹ ДАЧО. – Ф. П-470. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 18.
¹² Там само. – Арк. 19.
¹³ Там само. – Арк. 27.
¹⁴ Там само. – Арк. 20.
¹⁵ Там само.
¹⁶ ДАЧО. – Ф. П-263. – Оп. 1. – Спр. 236. – Арк. 51.
¹⁷ Голодомор 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині: влада та народ. – С. 214.
¹⁸ ДАЧО. – Ф. П-470. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 158.
¹⁹ Там само. – Арк. 161.
²⁰ Там само. – Арк. 158.
²¹ ДАЧО. – Ф. П-263. – Оп. 1. – Спр. 247. – Арк. 5, 16–18, 24, 30.
²² ДАЧО. – Ф. Р-323. – Оп. 1. – Спр. 329. – Арк. 6.
²³ Там само. – Арк. 8.
²⁴ ДАЧО. – Ф. П-263. – Оп. 1. – Спр. 236. – Арк. 10–11.
²⁵ Там само. – Арк. 141.
²⁶ Там само. – Арк. 7.
²⁷ ДАЧО. – Ф. П-263. – Оп. 1. – Спр. 247. – Арк. 14.
²⁸ Там само. – Арк. 10.
²⁹ Осокина Е. За зеркальной дверью Торгсина //Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 86.
³⁰ Пам'ять народу не убійна. Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині. – Чернігів: “Деснянська правда”, 2006. – С. 20.
³¹ ДАЧО. – Ф. Р-2063. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 187.
³² ДАЧО. – Ф. П-470. – Оп. 1. – Спр. 181. – Арк. 8.
³³ Там само. – Арк. 9.
³⁴ Там само.

КРЮКОВА-КАЧУРОВСЬКА Л.

Шляхетство Ольги з роду Гурських гербу “Стернберг”*

I. Автентичні оригінальні документи (XVIII–XX ст.)

1. Родовід і докази шляхетства роду Гурських з кольоровим зображенням герба “Стернберг” і родовідним деревом (1791 р.)
2. Формулярний шляхетський список роду Гурських (1803 р.)
3. Заповіт Антонія Гурського (1794 р.) № 622
4. Посвідка про шляхетство Гурських № 126 (1794 р.)
5. Посвідка про шляхетство Гурських № 155 (1795 р.)
6. Посвідка про шляхетство Гурських № 165 (1841 р.)
7. Посвідка № 3580, видана (тоді ще штабс-капітанові, пізнішому майору) Миколаю Гурському з докладним описом його військової кар’єри, головно під час Кримської війни (1862 р.) з додатком про його одруження (1863 р.)
8. Посвідка № 2411 Московського кадетського корпусу, видана синові майора Миколая Гурського, Сергієві (1884 р.)
9. Посвідка про виконання військової служби № 449 (1885 р.)
10. Посвідка від залізничної установи № 5431 (1894 р.)
11. Посвідка від залізничної установи № 278/7 (1909 р.)
12. Свідоцтво про народження Ольги Гурської (1902 р.)
13. Свідоцтво Ольги Гурської про закінчення Київського художнього інституту № 21 (1928 р.)
13. Лист-посвідка (німецькою мовою, для пред’явлення німецькому геральдичному товариству) від Державного архіву Чернігівської області № 1221 (1998 р.)

У перекладі свідомо вживано терміни шляхетство, шляхетський, а не “дворянство”. По-перше, рід – польського (slachta), а перед тим чеського (šlechta) походження. По-друге, в деяких словниках “дворянин” перекладається не лише як Adliger, nobleman, gentilhomme, а також як Höfling, що мав трохи деспективне забарвлення; натомість шляхта в усіх українсько-чужомовних словниках означає тільки Adel, nobility, nobilitá тощо.

Хоча Ольга Гурська на Заході в усіх своїх документах була Gurski і так само підписувала свої малярські твори, доводиться, на жаль, через різні причини¹ лишатися при російському написанні цього старого польського прізвища. Адже протягом майже трьох століть росіяни вимовляли його – правильно! – на Г, а українці на Г; а один наш знайомий (також з Чернігівщини і напевно з того ж таки роду, про що, однак, не мав жодної документації) навіть фігурував як Hursky, відійшовши таким чином далеко від Gyrscych herbu Sternberg.

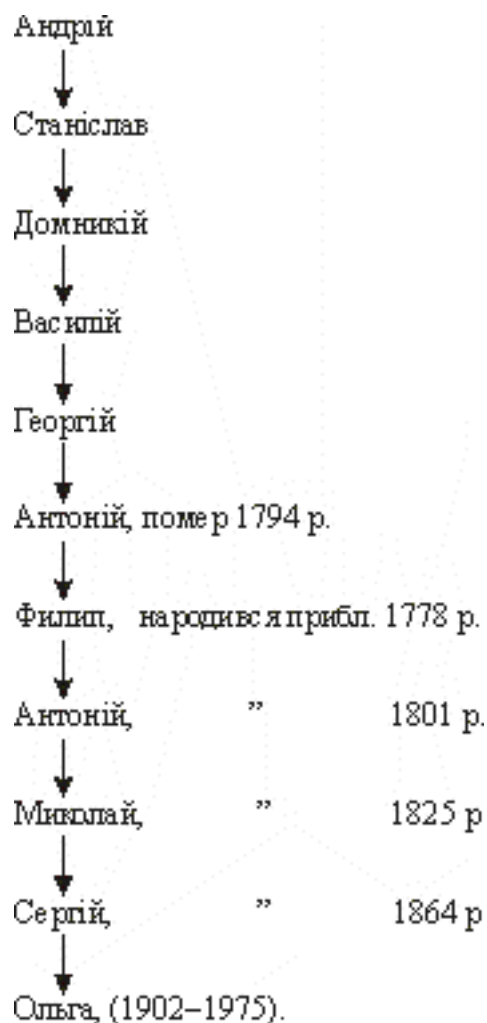
1. Родовід і докази шляхетства роду Гурських

Герб “Стернберг” (так у документі – Л.К.-К.) містить у собі на щиті золоту зірку восьмикутну на блакитному полі, а над короною павиний хвіст (*кол. іл. 10*).

* Текст поданий в авторській редакції. Ілюстрації надані автором.

¹ Невживання української літери Г в Російській імперії, як і в її нащадку – Советському союзу – через відсутність звуку та його відповідної літери в російській абетці. До речі, цього й досі дотримуються в незалежній, самостійній Україні, або ж вживають Г там, де не треба, напр. Й.Г. Гердер, хоч має бути якраз навпаки: Й.Г. Гердер (Joh. Gottfr. Herder); це – консеквентно-настирливо в кількох місцях “Української культури”, розкішному виданні київської “Наукової думки” (2001 р.) Або: хобі (hobby), Гете (Goethe), Гарсія (García) і т.п. – усе це за дивовижним ігнорантським – російським способом транслітерації західних імен і назв.

Українська лінія гербу “Стернберг”:

Рід Гурських є польський, шляхетський. Початок цього роду знайдено від Андрія Гурського, чий син Григорій Гурський під час нападів на Польщу ворогів був захоплений у полон; зазнавши великого лиха, врятувався втечею з полону і потрапив добровільно у Малоросію під захист всеросійського престолу. А коли саме це трапилося, нащадкам не відомо. Незадовго після його прибуття до міста Києва прийняв християнську (тобто православну – Л.К.-К.) віру і був висвячений на священника в селі Городище.

Предкам Гурських від давніх часів у Польщі присуджений вище зображений герб, яким вони і дотепер користуються і який існує за давнім польським гербовником. Спадковий шляхетський стан переходить таким чином від згаданого Григорія Гурського аж до теперішніх нащадків і нині перебуває у повному їхньому володінні, як це доведено доказами про їхню шляхетську гідність.

Усе це виведено з доданого при цьому в документальній копії свідоцтва, яке існує в актах шляхетської комісії. Попередня Чернігівська шляхетська комісія постановила 18-го липня 1786 р. внести рід Гурських через їхнє чужинське шляхетське походження до четвертої частини шляхетської родовідної книги і видати про це грамоту, яку 29-го жовтня 1791 р. і видано їм за № 39.

Підписи: священник Переписький Василь Гурський; священник Ваганицький Філіп Гурський; колезький реєстратор Яків Гурський; колезький реєстратор Григорій Гурський; син священника Переписького Іоанна Федір Гурський.

**2. Формулярний шляхетський список роду Гурських, складений 1803 року.
Гербовий папір.**

Сини нині померлих вже Гурських, що довели свою шляхетську гідність.

Священника Іоанна:

– Василій, 57 років, священник у с. Перепис Городницького повіту; одружений, має синів: Данила 21 року, що навчається в Чернігівській семінарії, та Матвія 9 років; 7 селян чоловічої статі;

– Федір, 49 років, посади не має; мешкає у с. Перепис; одружений, має синів: Олександра 5 років і Федора 3 років; 6 селян чоловічої статі.

Значкового товариша Гаврила:

– Григорій, 31 рік, колезький реєстратор, у відставці; мешкає у с. Ваганичі Городницького повіту; одружений, має сина Василя 3 років; 11 селян чоловічої статі.

Священника Антонія:

– Филип, 27 років (отож народився прибіл. 1778 р. – Л.К.-К.), священник; одружений, має сина Антонія 1 року;

– Яків, 25 років, колезький реєстратор, на посаді в Малоросійській Чернігівській казенній палаті; не одружений;

– Андрій, 11 років, навчається у Чернігівській семінарії; не одружений.

Всі троє мешкають у с. Ваганичі Городницького повіту, мають на всіх 8 селян чоловічої статі в тому-таки селі.

Священника Іоанна:

– Стефан, 10 років, навчається у Чернігівській семінарії; мешкає у с. Перепис Городницького повіту; 6 селян чоловічої статі, записаних за його батьком.

Священник Василь помер, не лишивши по собі синів.

3. Заповіт Антонія Гурського. 1794 рік.

Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа, амінь. 20-го числа вересня тисяча сімсот дев'ятдесят четвертого року.

Я, раб Божий священник Ваганицький Антоній Гурський, будучи дуже хворий і почуваючи себе ближче до смерті, ніж до життя, доручаю оцим моїм добровільним духовним тестаментом залишене по мені усе моє рухоме й нерухоме майно моїй дружині, дочці військового товариша Павла Товстоліса, Уляні Гурській; а це моє майно повинна вона, дружина моя Уляна, тримати під своєю повною опікою і володіти ним, як мною належно уповноважено, до дорослого віку лишившихся по мені моїх дітей: трьох синів – Филипа, Якова і Андрія Гурських, та дочок Евдокії, Евфросинії, Уляни і Агрипини. А коли оці мої діти дійдуть дорослого віку, повинна дружина моя Уляна розподілити усе таким способом: Допровадити синів до належної науки, а тоді розподілити між ними зі всього рухомого і нерухомого майна по рівній частині кожному, також і з людей, записаних як моя власність за ревізією [1]782-го року, і які ще живуть, розподілити кожному справедливо. А після забезпечення синів з майна, що під її опікою, матиме моя дружина право затримати частину для свого прожитку і на користь лишившихся при ній малолітніх дітей. Крім того, повинні сини мої Филип і Яків утримувати свою матір, коли вона була б занедужала, як дітям наказує обов'язок, запевняючи їй повний прожиток; а дочок виховувати порядним способом, а після виховання кожна видати заміж належним порядком, а при видачі заміж дати кожній на посаг по сто рублів грішми. Нарешті, усі мої названі тут діти не повинні заперечувати волю моєї дружини, а бути слухняними до своєї матері та виконувати в усьому її накази і розпорядження. А щоб цей мій духовний тестамент мав повну вартість і непорушність, потверджую його моїм власноручним підписом і печаткою, у присутності запрошених для

мого підпису свідків.

Підписи: священник Антоній Гурський.

Підписи свідків: священник Андріївський Михайло Страдомський, священник Переписький Іоанн Гурський.

Сліди трьох печаток.

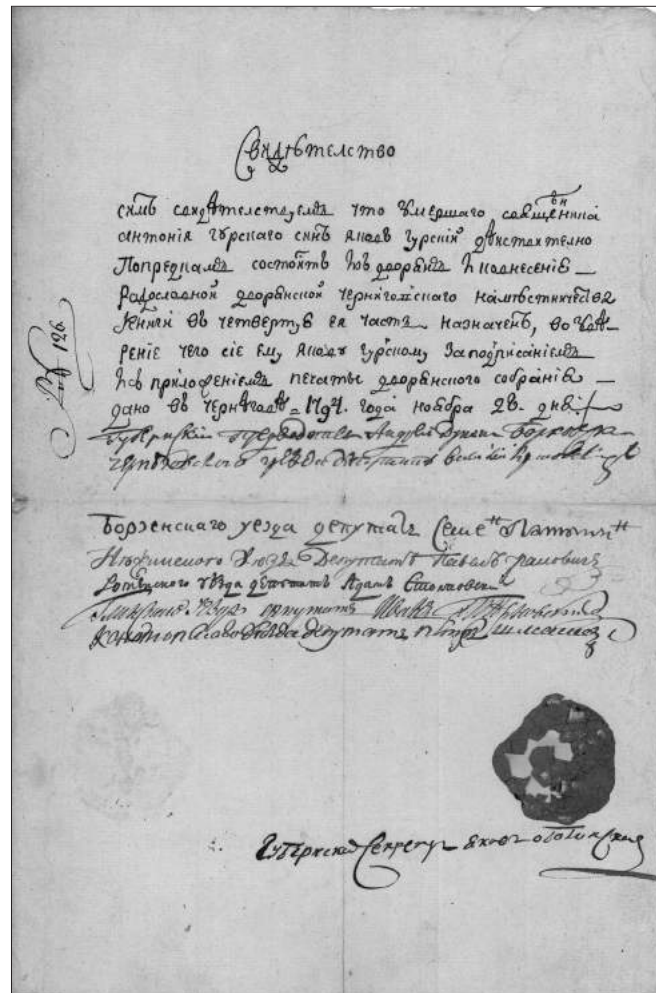
№ 622. 25 вересня 1795 року.

Цей духовний тестамент був поданий, на прохання дружини покійного шляхтича, священника Ваганицького Антонія Гурського, Уляни Гурської, до Городницького повітового суду 18-го числа вересня цього року, і за розпорядженням, винесеним при цьому повітовому суді цього ж 18-го вересня, дослівно вписаний до кріпосних актів цього суду за цей [1]795-й рік під № 24 на аркушах 68 і 69, і повернений тій самій (удові? – Л.К.-К.) священника, Уляні Гурській, що й засвідчується тут підписами присутніх з прикладанням службової печатки.

Підписи: суддя Василій Миткевич; лавник Іван Лашкевич; лавник Осип Холодович (?); секретар Андрій Глинський.

Сургуцева печатка: Городницького Повітового Суду.

4. Посвідка. № 126. 28 листопада 1794 року.

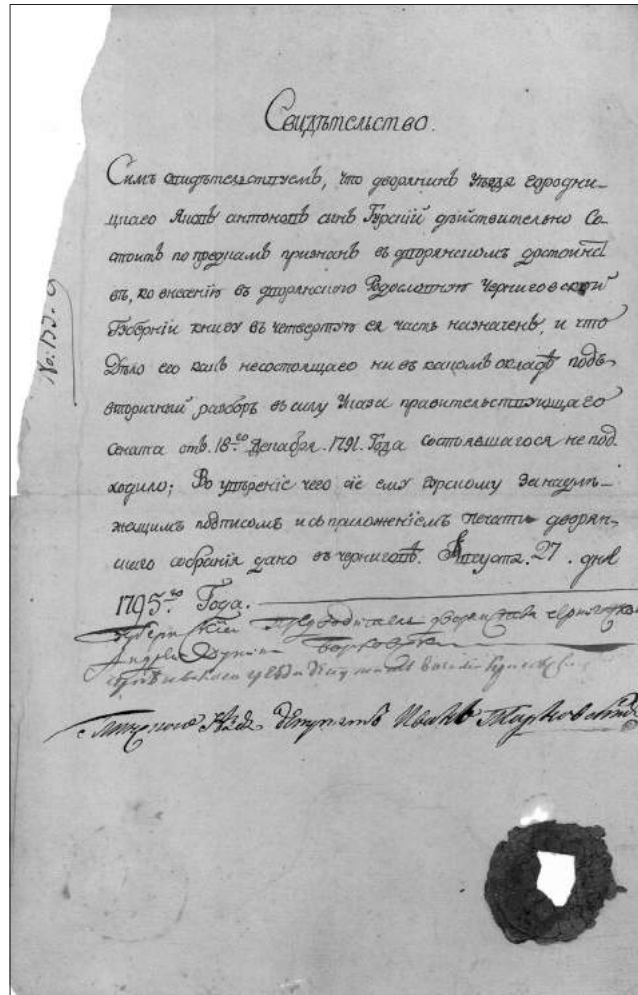

Оцим засвідчується, що син померлого священника Антонія Гурського, Яків Гурський, дійсно за предками належить до шляхти і затверджений як такий внесенням до четвертої частини родовідної шляхетської книги Чернігівського намісництва, на запевнення чого це йому, Якову Гурському, видано з підписами й прикладанням печатки Шляхетської ради у Чернігові, 1794-го року, листопада 28-го дня.

Підписи: губерніяльний маршал Андрій Дунін-Борковський; Чернігівського повіту депутат (...?); Борзенського повіту депутат Семен (...?); Ніженського повіту депутат Павло (...?); Роменського повіту депутат Адам Столпов...(?); Глинського повіту депутат Іван Тарновський; Конотопського повіту депутат Петро (...?); губерніяльний секретар Яків (...?)

Сургучева печатка.

5. Посвідка. № 155. 27 серпня 1795 року.

Оцим засвідчуємо, що шляхтич повіту Городницького Яків Антонів син Гурський дійсно належить за предками до шляхетської гідности, до внесення у шляхетську родовідну Чернігівської губернії книгу, у четверту її частину призначений, і що його справа не підлягає повторній ревізії, як неіснуюча в жоднім окладі, за постановою урядуючого сенату від 18-го грудня 1791 року; на посвідчення цього оце йому, Гурському, дається з належним підписом і прикладанням печатки шляхетської ради у Чернігові, серпня 27-го дня, 1795-го року.

Підписи: губерніяльний маршал шляхетства чернігівського Андрій Дунін-Борковський; Чернігівського повіту депутат Василій Красовський (?); Глинського повіту депутат Іван Тарновський.

Сургучева печатка.

6. Посвідка. № 3580. 8 січня 1841 року. Копія.

За постановою Його Імператорської Величності Чернігівська шляхетська депутатська рада прослухала подання командира Тарутинського егерського полку, від 3-го цього січня, № 17, до якого додано внесення старшого священника Антона Филиповича Гурського, де він, Гурський, пояснює, що рідний його дід, священник Антоній Георгійович Гурський,

походив зі шляхти, володів спадковим нерухомим маєтком з 17-ма кріпаками, і за цими правами записаний був разом з його сином Филипом, батьком прохача, до четвертої частини шляхетської родовідної книги 18-го червня 1786 року. Після смерти діда і батька він, прохач, володіє нерухомим майном та 6-ма селянами, записаними за останньої ревізії в селі Ваганичі Городницького повіту, і бажає бути вписаним до родовідної книги при своїх предках; подає для цього метричні свідоцтва Чернігівської духовної консисторії про народження свого батька, його самого, та його дітей Миколая, Володимира і Василя – від 29 лютого, за № 1367, 1368, 1369 та 21 липня 1840 р. за № 4804; також формулярний список про службу. Просить, розглянувши подані документи, вписати його з дітьми до четвертої частини родовідної книги, де вже вписаний його дід Антоній, також просить вислати йому копії того запису, на руки командира Тарутинським єгерським полком у місто Ростов Ярославської губернії.

Рішення: Після перевірки у цій Раді виявилось: 1) щодо роду Гурських, що священник Антоній Гурський за рішенням колишньої Чернігівської шляхетської комісії, що відбулося 18 червня 1786 року, визнаний як шляхтич і записаний до 4-ї частини родовідної книги.

2) Унаслідок прохання членів цього роду священників Матвія Васильовича і Данила Васильовича Гурських та поданих ними документів на доказ їхнього та їхніх дітей походження, ця Рада, за рішенням 15-го листопада 1839 року прирахувала їх, Гурських, з дітьми до їхнього роду, зі вписанням їх до тієї ж четвертої частини родовідної книги.

3) Копія цього розпорядження з копіями документів, причетних до нього, представлені урядуючим Сенатом до Судового уряду (...) 26-го листопада за № 219. (...) Посвідчується: а) чотирма метричними свідоцтвами Чернігівської духовної консисторії 24-го липня 1840 р., № 4804, що у священника Антонія Георгійовича Гурського і його дружини Юліяни (Уляни – док. 3, Л.К-К.) народився син Филип Гурський, а у Филипа Гурського, священника, та його дружини Варвари – Антоній, тобто нинішній прохач, 1801 року. Того ж 29 лютого 1840 посвідчується, що у священника Антонія Гурського і його дружини Олександри народилися сини Миколай, 20 жовтня 1825; Володимир, 26 серпня 1828 і Василь, 1-го січня 1832 р. б) Формулярним службовим записом Тарутинського єгерського полку, поданим старшим священником того полку Антоном Филиповичем Гурським, 22 грудня 1840 р. доведено, що він, Гурський, шляхетського роду, є власником 6 душ селян та 126 десятин землі у Чернігівській губернії Городницького повіту, що вчився в Чернігівській семінарії та після закінчення студій висвячений на священника церкви св. Миколая в селі Ваганичі Городницького повіту. Звідти, за наказом найсвітлішого урядуючого Синоду перейшов 12 серпня 1835 р. як старший священник до Тарутинського полку. У походах не був. Крім священницьких обов'язків був, від 1827 р. аж до вступу в Тарутинський єгерський полк, співробітником Кураторії і депутатом. 3-го липня 1834 р. був нагороджений від Чернігівського єписк. Володимира – набедреником, а 22-го квітня 1839 р. вшанований найсвітлішим урядуючим Сенатом за надзвичайні заслуги й високоморальну поведінку – оксамитовим фіялковим підкапком. З огляду на це, на основі законів ІХ тому, стаття 44, вирішено вписати прохача, священника Антонія Филиповича Гурського – нащадка свого діда, що довів свій шляхетський стан, священника Антонія Гурського – з його синами Миколаєм, Володимиром і Василієм до четвертої частини шляхетської родовідної книги, про що повідомлено Дочасному уряду герольдії (...)

(Далі – про оплату за різні витрати тощо – Л.К-К.).

Підписи: губерніяльний маршал шляхетства (...?); секретар шляхетства Білецький.

Сургучева печатка.

№ 29. 14 лютого 1841 року.

Дана ця копія з Чернігівської шляхетської ради старшому священнику Тарутинського єгерського полку Антонію Филиповичу Гурському про його шляхетський стан, згідно з

поданим ним проханням і відповідним рішенням від 8 січня 1841 р., про що повідомлено 14 лютого цього 1841 р., № 165.

Підписи: Чернігівський губерніяльний маршал шляхетства (...?); секретар шляхетства (...?); губерніяльний секретар Іван (...?)

7. Наказ імператора Олександра II. № 3580. 31 серпня 1862 року. Гербовий папір.

Штабс-капітан Миколай Антонович Гурський 1-й, лицар ордена св. Станіслава 3 ступеня з мечами і бантом, як виходить з його формулярного списку, має 37 років, шляхтич, син священника Чернігівської губернії, православний; у військову службу вступив 1843 р. до 2-го навчального карабінерного полку; унтер-офіцером 1846 р. переведений до Тарутинського полку (нині Великого герцога Ольденбурзького); 1852 р. – до Рязанського піхотного полку; 1854 р. – прапорщик; 1857 – підпоручник; 1858 р. – поручник; у походах і боях з ворогами був: 1854 р. проти монголів; у Тифлісі; 1855 р. проти турків; був при облозі фортеці Карс; при винищуванні ворожих запасів; у боях з турками; знову при облозі фортеці Карс ... (далі – докладні описи усіх дій і боїв, день-у-день, різні перемоги над турками і т.п. – Л.К-К.).

М.А. Гурський

За відмінність, виявлену у різних військових діях і за труди, перенесені продовж цієї експедиції, нагороджений орденом св. Станіслава третього ступеня з мечами й бантом; за упокорення Чечні і Дагестану 1858 і 1859 рр. отримав срібну медаль; а в пам'ять минулої війни 1853–1856 рр. (Кримська війна – Л.К-К.) – бронзову медаль на Георгіївській стрічці ...

Виховувався у приватному навчальному закладі і знає: Закон Божий, арифметику, граматику, загальну і російську історію, загальну і російську географію, лонгіметрію, частину планіметрії, польову фортифікацію, артилерію, історію малої війни і французьку мову.

Не одружений; за його батьком в Городницькому повіті Чернігівської губернії значиться 6 душ селян та 400 десятин землі в Чернігівському повіті.

Звільняється з армії через домашні справи 31 серпня 1862 р. з мундиром.

Підписи: командир 6-го армійського корпусу (...?), начальник штабу (...?).

Сургучева печатка.

Зазначений тут штабс-капітан Миколай Антонович І-й, 16-го січня 1863 р. одружився першим шлюбом ... з дочкою надвірного радника і шляхтича, Софією Семеновою Киндяковою

Підпис: протоієрей Мартин Ловцов.

Сажова печатка Неопалимівської церкви Москви.

8. Посвідка. № 2411. 23 серпня 1884 року.

Від Московського кадетського корпусу видана ця посвідка кадетові шостої кляси Сергію Миколайовичу Гурському, що народився 15-го листопада 1864 року, синові покійного майора, про те, що згаданий тут кадет, який успішно відбудув курс п'ятої кляси при виконанні

військової повинності за жеребом, на основі об’явленого в наказі військової адміністрації від 13-го липня 1876 р., № 194, “тимчасового списку” для навчальних закладів, поділених на секції щодо відбуття військової повинності – може скористатися зазначеними в п. 3, с. 56 уставу про цю повинність правами тих, які закінчили курс у закладах третього рангу. Про те й видано Сергію Гурському це посвідчення з належним підписом і прикладанням печатки закладу.

Москва, 23-го серпня 1884 р.

Підписи: директор корпусу (...?); секретар клясів (...?); секретар (...?).

Печатка 4-го Московського кадетського корпусу.

9. Посвідка про прибуття для виконання військової повинності (безстрокова). 1885–1893 роки. Бланк.

Гурський Сергій Миколайович, син майора, з’явився для виконання військової повинності на заклик 1885 р. і за витягнутим ним жеребом № 1491 зарахований до ополчення.

С.М. Гурський

Видано Московською міською установою для військової повинності 8-го листопада 1885 р., № 449.

Голова установи (підпис).

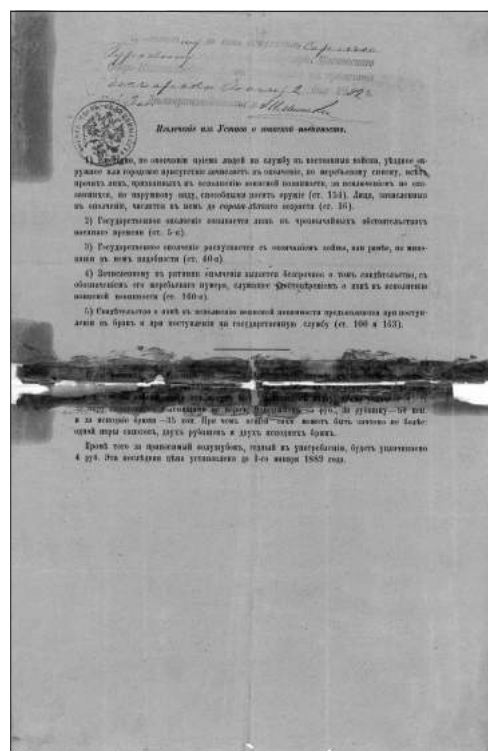
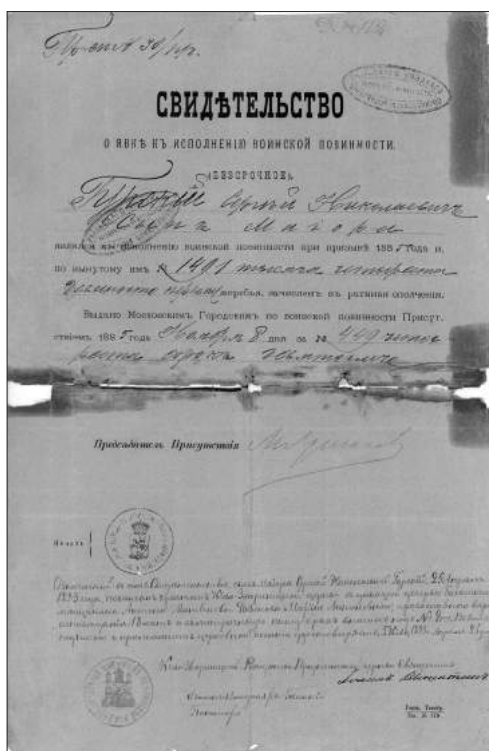
Печатка Московського міського з військової повинності присутствія.

Штампи Рильського повітового поліцейського управління.

Додано унизу на першій сторінці: Названий у цій посвідці син майора Сергій Миколайович Гурський повінчався 25-го квітня 1893 р. з дочкою балтівського міщанина Антона Матвійовича Розанова, Марією Антонівною, православною, 18 років. Це посвідчується підписом з прикладанням церковної печатки.

Місто Київ, 26-го квітня 1893 р.

Підписи: священник Іоанн Вишатін, диякон Володимир (...?), паламар.

Печатка Києво-Звіринської Різдво-Предтеченської церкви.

На звороті: друкований текст: “Витяг зі Статуту про воїнську повинність”.

Штамп канцелярії Московського оберполіц-мейстера: про надання Сергію Гурському 2 липня 1892 р. свідоцтва на право безстрокового проживання.

Підпис: діловод Ільїнський.

Печатка Московського оберполіцмейстера.

10. Посвідчення. № 1474. 3 жовтня 1894 року. Бланк.

Видане на основі циркуляру Залізничного департаменту 3-го жовтня 1892 року, № 1474 шляхтичу Сергію Миколайовичу Гурському, помічнику начальника станції Носівка про те, що він протягом вересня 1894 р. складав іспити перед комісією, що складалася з членів Служби сполучення і телеграфу, контролера сполучення п. Голубовського та контролера телеграфу п. Ульянова – зі знання телеграфічної справи ... Пан Гурський склав теоретичний і практичний іспит, про що видається ця посвідка з підписами і прикладанням службової печатки.

Начальник служби сполучення (*підпис*); начальник служби телеграфу (*підпис*).

11-го жовтня 1894 р., № 5431.

Печатка Києво-Воронізької залізниці.

11. Посвідка. № 278/7. 31 липня 1909 року. Бланк.

Пред'явник цієї посвідки, Сергій Миколайович Гурський, шляхтич Московської губернії, син майора, перебував на службі Московсько-Києво-Воронізької залізниці від 6-го травня 1886 р. до 26-го травня 1909 р. на посадах переписувача, конторника, докладного агента, помічника начальника станції та касирів багажного і товарового відділів, з перервою від 16.VIII.1889 до 16.I.1890. Звільнений через хворобу. На підтвердження цього видається п. Гурському ця посвідка з належними підписами і прикладанням печатки.

Гербовий збір не стягнуто.

За начальника руху (*підпис*); старший діловод (*підпис*).

Печатка М-К-В Управа сполучення.

Цікаво, що: 1) С. Гурського перетворено на “московського” шляхтича. 2) 1894 р. було “Товариство Києво-Воронізької залізниці”, а 1909 р. “Московсько-Києво-Воронізької”.

12. Виписка з метричної книги № 27. 31 березня 1902 року. Бланк.

Порядковий номер народжених жіночої статі: 40.

Місяць і день народження: 5 березня; *хрещення:* 24 березня.

Ім'я народженої: Ольга.

Стан, ім'я, по-батькові й прізвище батьків; їхнє віровизнання: шляхтич Сергій Миколайович Гурський та його дружина Марія Антонівна, обоє православні.

Стан, ім'я, по-батькові й прізвище хресних батьків, їхнє віровизнання: спадковий почесний громадянин Федір Костянтинович Плетенів і рильська купчиха Глафіра Парамонівна Секерина.

Хто виконав хрещення: священник Михаїл Іванов з причтом.

Дійсність цієї посвідки засвідчується підписом причту церкви Різдва Христового з прикладанням церковної печатки.

с. Коренево Рильського повіту, 31-го березня 1902 р.

О.С. Гурська

Підпис: Михаїл Іванов.

Печатка церкви, 6 гербових марок.

259

ВЫПИСЬ ИЗЪ МЕТРИЧЕСКОЙ КНИГИ, ЧАСТЬ ПЕРВАЯ, О РОДИВШИХСЯ, ЗА 1902 ГОДА.

Счетъ родившихся.	Мѣсяцъ и день	Имя родившаго.	Званіе, имя, отчество и фамилія родителей, и крестныя родители.	Званіе, имя, отчество и фамилія крестныхъ родителей.	Кто совершилъ таинство крещения.	Ръкоприкладство крестныхъ дѣтей зипни по ж. лѣтн.
40	5 24	Ольга	Обершмастеръ Сергей Нико- лаевичъ Гурскій, жена его Марія Антоновна, оба православные	Почетный почетный гражданинъ Осипъ Ива- новичъ Швабскій, а также Почетный гражданинъ Се- ргей Николаевичъ Ста- рковъ	Священникъ Михаилъ Шва- бскій	

Отъ отвищенности сего удостоверяется подлинною печатью
Ревущейшей герцога епархиальной церковной печати.
в Крестово Русского уѣзда Марта 24 дня 1902 года.

Михаилъ Швабскій

13. Довідка Державного архіву Чернігівської області № 1221. 14 вересня 1998 року. Бланк.

У фондах архіву зустрічається велика кількість документів, де згадується прізвище Гурських. Більшість, датованих рр. 1840–1857, стосується доказів про шляхетське походження і зберігається у фонді 133 Чернігівської губерніяльної шляхетської депутатської ради. У цих документах зазначено, що 18-го червня 1786 року затверджено у шляхетському стані та записано в IV частині родовідної книги військових товаришів Павла і Гавриїла, а також священників Івана і Василя (мешканців с. Перепис) та Антонія (мешканця с. Ваганичі) з їхніми дітьми.

Значкові товариші Павло і Гавриїл, священники Іван, Антон і Василій Гурські походять від польського шляхтича Домникія Гурського, а той, у свою чергу, від Андрія Гурського, що прибув свого часу з Польщі до Києва; мав двох синів – Станіслава (батька Домникія) та Григорія (ф. 133, оп. I, спр. 22, арк. 22зв; спр. 300, арк. 221).

Георгій Васильович Гурський був до 1758 р. священником Миколаївської церкви у с. Ваганичі (ф. 679, оп. I, спр. 756).

У 1764 році Гурські були власниками 41 душі чоловічої статі та 20 душ жіночої (ф. 133, оп. I, спр. 294, арк. 16).

Антон Георгійович Гурський, священник у с. Ваганичі, мав нерухомий маєток і 17 душ селян. Записаний у IV частині родовідної книги 18-го червня 1786 р. разом зі своїм сином Филипом (ф. 133, оп. I, спр. 285, арк. 824).

Филип Антонович Гурський, 1812 – священник у с. Ваганичі, мав разом зі своїм братом, колезьким секретарем Кролевецького повіту і скарбником Яковом Антоновичем Гурським нерухоме майно і 4 душі селян; одружений з Варварою (ф. 133, оп. I, спр. 190, арк. 235).

Антон Филипович Гурський, старший священник Тарутинського полку (1840), священник 18-ї Рязанської піхотної дивізії (1857), був власником нерухомого маєтку, 6 душ селян і 126 десятин землі в Городницькому повіті. Вчився в Чернігівській духовній семінарії, а закінчивши науку, 6-го квітня 1824 року висвячений на священника церкви св. Миколая с. Ваганичі. У серпні 1835 р. переведений як старший священник до Тарутинського єгерського полку. Від 1827 до 1835 був членом Кураторії і депутатом. 3-го липня 1834 р. нагороджений набедреником від архієпископа Чернігівського Володимира, а 22-го квітня 1839 р. – оксамитовим фіялковим підкапком за наказом найсвітлішого урядуючого Синоду. Діти: Миколай – народився 10 жовтня 1825 р., Володимир – 26 серпня 1828 р., Василій – 1 січня 1832 р. (ф. 133, оп. I, спр. 297, арк. 19–20).

Підпис: за директора Болва Л.П.

II. Герб Стернберг (Штернбек, Штемберг, Отеренберг)

1. Herbarz polski i imionopis zasłużonych w Polsce ludzi wszystkich stanów i czasów; ułożony porządkiem alfabetycznym na podstawie Herbarza Niesieckiego i manuskryptów. Tom I. Lwów, 1855.

Стернберг. Опис герба: на блакитному полі щита повинна бути золота зірка восьмикутна, а на шоломі в короні павиний хвіст. Ярослав, один з найвизначніших чеських воїнів, подолавши татарів під Оломуцом у Моравії 1241 року, дістав як нагороду за цей вчинок у дарунок від чеського короля Вацлава замок Стернберг, від якого прийняв назву свого роду і гербовий знак. У Польщі вживають його Гурські, Шеви, Темберські і Вольські.

2. Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S.J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rekopismy, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza. Tom IV. W Lipsku, nakładem i drukiem Breitkopfa i Haertela. 1839.

С. 215: (Гурські – Л.К.-К.) гербу Отернберг, в Мазовським воєвідстві ... підписали вибори польських королів.

3. Там само. Tom VIII. 1841.

Стернберг – герб. Зірка повинна бути на блакитному полі, золота, восьмикутна, в шоломі павиний хвіст; так його описують Бельський (Biel.fol.168) та Папроцький (Pap.g herb.fol.558. Okol.tom 3, f.136).

Але набутий той герб з такої okazji: як татари вторглися у глиб Польщі, і після нашої поразки під Легницею 1241 року посунули на Моравські землі, погани руйнували оселі і протягом місяця або й довше все нищили вогнем і мечем, не зазнавши жодного спротиву від Вацлава, короля чеського, якого страх перед переможними татарськими шаблями далеко запровадив і в глибині заховав. Один з головніших провідників того поганського війська, Пера на ім'я, побачивши переляк усіх мешканців моравських, зухвало підступив майже до самих мурів міста Оломуца. Це зауважив один з чеської кінноти і, зібравши для цієї справи завзяте товариство, щось небагато воїнів, так раптово і рішуче на нього наскочив, що, розгромивши його людей, його самого взяв у полон і припровадив до Оломуца. У нагороду за цей вчинок, Вацлав, король чеський, не тільки подарував йому замок Стернберг на віки вічні, але й призначив також йому та його нащадкам герб, що від подарованого замку

Стернберг називається. – Так за Длугошем Папроцьким; бо Бельський пише про це трохи інакше. Папроцький в *Oród*, f. 189 називає його Ярославом, гетьманом короля Вацлава ... Існує також зірка Гульденштернів, золота, але семикутна, а шолом там цілком відмінний. У нашій Польщі ще перед тією татарською навалою, у 1097 році, процвітав Ян Баптист, єпископ Крусьвицький (або Куявський), муж побожний і розсудливий (*Damalew. in Vitis Episcop. Cujavien.*).

Той мав у своїм гербі також зірку, але шестикутну. Ми переконані однак, що зірки Гульденштернів і того єпископа засяяли в їхніх гербах з іншої нагоди. Адже рід Стернбертів пізніше не лише в Чеському королівстві славним був, а з цього роду походив один бургграф празький, Зденко Стернберг, що був послом від чеської шляхти при дворі Казимира Ягельонського (за Бельським це було 1467 р.), отже також і в Польщі. Папроцький подає напис на гробниці одного з них, що в Краківській катедралі: *Nobilis Domini Magistri Olsnen de Sternberg sacrarum literarum Doctoris et Canonici Cracov. mortui 1527.*

Гербові: Гурські, Шеви, Стернберг, Темберські, Вольські².

4. *Herby rycerstwa polskiego. Nápiecioro Xiag rozdzieloné. Przez Bartosza Paprockiego zebráné u wydane: Roku Pańskiego, 1584. W Krákovie/W Drukárni Mácieiá Garwolczyka.* Перевидано: *Wydanie Kazimierza Jozefa Turowskiego. Nakladem Wydawnictwa Biblioteki Polskiej. Kraków, 1858.*

Тут епітафія – “на замку” в Кракові (а не в соборі); текст подано трохи відмінно. Є різні написання: Стемберг, Стемберк, Стернберг; але походження клейнодів – те саме.

“*Umbra et genere et virtute nobilis domini magistri olsnen. de Stemberg sacrarum litterarum doctoris, hujus ecclesiae canonici, vitam functi anno Domini 1527, prima Septembris*” (с. 713).

А на с. 712 герб Стернберг (далі він “Стемберк”), принесений з Чехії, за Длугошем описаний так: ... *cujus insigne stella aurea de octo cornibus in campo celestino in Bohemia mansionem et ex inde ortum habens ...* (На тій самій сторінці поруч із вище згаданим текстом є зображення: шестикутна (!) зірка, але над короною – чотири павині пера так, як на родовідній посвідці Гурських гербу Стернберг з Чернігівщини – Л.К.-К.)

На сторінці XXXI цього видання наведені Гурські гербу Стернберг.

У цьому ж виданні – опис походження гербу: “*In Moravia ingressu Tartarorum, cum rex Bohemiae Venceslaus se in castris et tutis locis continebat, Tartari per omnem Moraviam libere grassati uno et amplius mense, tam incendiis quam cedibus et variis cruciatibus nemine restitente, statua juxta Holomuniecz haben., dux unus Tartarorum apud suos tam genere quam a rmis vir magni praetii, cum paucis suis ad menia incautius progressus, a militibus Moraviae captus, suis eum deserentibus, captivatori ejus ob virtutis insigne Stella pro armis et castrum Sternberg vel Sternberg a Venceslao rege donata. Cujus captivitas dum in castris divulgata, magnus rumor et ejulatus de captivitate tanti ducis coortus, quod ab Olomuciis exaudiebatur, cujus captivitatem dum nec terroribus et aliorum captivorum relatione efficere valuissent, desertoribus e jus et sui corporis custodibus olomucen. traditis, ab Olomuniecz discedunt, et septimis castris in Hungariam perveniunt; illam flamtnis et incendiis pessundant, etc.”*”

5. *Slawomir Gorzynski, Jerzy Kochanowski: Herby szlachty polskiej. Rysował Adam Jonca. Warszawa, 1990.*

Sternberg (Sztembark): На блакитному полі восьмипроменева золота зірка. У гербі над шоломом у короні павиний хвіст... Вживали герб такі роди: Дембські, Голянські, Гурські, Колонтаї, Поморські, Шеви, Темберські, Вольські.

² Однаковий текст, з поданням джерела (Несецький) у: *Juliusz hr Ostrowski: Ksiega herbowa rodów polskich, Warsziawa 1897.*

6. Ottův Slovník Naučný. 24 díl. Praha, (1888–1943).

Штернберк. ... у лицарській залі є, серед інших зображень, зображення Ярослава, переможця татарів.

7. Zbigniew Leszczyński: Herby szlachty polskiej. Faksimile pierwodruku. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1995. (с. 303–304, табл. LXXIV).

Стернберг. На блакитному полі золота, восьмипроменева зірка, на шоломі павиний хвіст. Вживають його як печатку: Дембські ..., Голянські, Гурські.

8. Slovenský Náučny Slovník – príručná encyklopédia vedomostí v troch dieloch. Diel tretí. Bratislava-Praha, 1932.

Штернберк – замок з 1253 р., збудований Ярославом зі Штернберку на тому місці, де він подолав татарів.

9. Die Wappen des böhmischen Adels. J. Siebmachers großes Wappenbuch, Bd. /O. Neustadt a/d Aisch 1979. Reprografischer Nachdruck von Siebmacher's Wappenbuch. Nürnberg, IV Bd. 9. Abt. (1886).

Стернберг ... 1253 р. Здіслав, Пан Стернберзький, оборонець і визволитель Оломуца проти мадярів, заснував місто Отернберг у Моравії ...

10. Die Wappen des mährischen Adels. J. Siebmacher's großes Wappenbuch, Bd. 31. Neustadt an der Aisch 1979. Reprografischer Nachdruck von Siebmacher's Wappenbuch, Nürnberg, IV. Bd. 0. Abt. (1899).

Стернберг (табл. 107). Родова лінія цього роду починається від Здіслава, що жив ще 1220 р. Його син Ярослав був першим наказним гетьманом Моравії, подолав татарів 1241 або 1242 під Оломуцем і дістав за цю чудову перемогу більшу частину території, що її нині займають ... Штернбергові й Карльсбергові володіння. Відразу після цього дарування збудував замок Штернберг ... Герб: На синьому восьмикутна золота зірка...

11. Herbarz Polski, cześć I. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. Ułożył i wydał Adam Boniecki. Tom VI. Warszawa, 1903.

С. 288: Гурські гербу Стернберг ... за Папроцьким походять з-під Варшави.

12. Franz Gall: Osterreichische Wappenkunde. Handbuch der Wappenwissenschaft. 2. Aufl. Wien, Köln, Weimar, 1992.

Стернберг (Штернберг). Вони належать до прадавньої чеської шляхти, задокументовані уперше 1220 р. Приблизно з 1250 взяли назву від замку Шт[ернберг] в Моравії Ярослав (помер 1277 р.) подолав 1241 монголів і нібито дістав від короля Вацлава дозвіл носити герцогську шапку. Герб: на синьому золота зірка. Девіза: Nescit occasum.

13. Wappenrolle "Münchner Herald", 1997 (ч. 046/4516).

Тут родовий герб Гурських, намальований на документі XVIII ст. в тодішньому бароковому стилі, повернено, так би мовити, до його первісного середньовічного вигляду. Там же, після опису гербу, подано "Коротку родинну хроніку", де, між іншим, сказано: "У протилежність до західноєвропейської геральдики, давня польська геральдика являє самостійне утворення: різні роди вживають той самий герб, іноді з незначними відмінами на шоломі. Так, у Польщі, крім роду Гурських (góga – гора) гербом Штернберг послуговуються також і Шеви, Штернберги, Темберські та Вольські."

14. Topographia Bohemiae, Moraviae et Silesiae, das ist Beschreibung und eigentliche Abbildung der Vornehmsten und bekanttesten Städte und Plätze in dem Königreich Boheim und einverleibten Ländern Mähren und Schlesien. An dan tag gegeben und Verlegt durch Matthaem Merian. Zu Franckfurt, 1650. С. 104:

Оломуц /Olomutium. Близько року 1241 або 1242 татари обложили Оломуц; але

Ярослав зі Стернбергів завзято боронив місто, так що нарешті татарів жорстоко побито; таким чином лише їхній провідник Пета (sic) мусів залишитися, а решта – піти геть ні з чим, як це оповідає Бореґк (fol. 216 seq.)

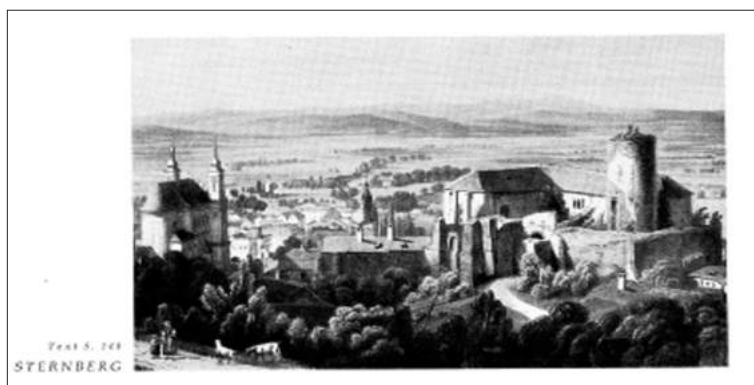
15. Erich Hubala: Burgen und Schlösser in Mähren. Frankfurt a.M., 1965.

Стернберг. Уперше замок задокументовано в 1269 році. Його околиця належала первісно до родинного маєтку маркграфа і ніби була подарована королем Вацлавом Ярославові зі Стернбергів у нагороду за його перемогу над монголами при Оломуці в 1246 (sic) році. Ярослав зі Стернбергів вважається за засновника замку, але тому, що головна вежа Стернбергу напевно походить ще з XII ст., треба це так тлумачити, що Ярослав дістав уже існуючий замок і пізніше його розбудовував. (С. 148).

16. Jan Svoboda: Die Tschechoslowakei. Stuttgart (W.Kohlhammer Verlag), 1967. С. 125.

У Стернбергу (або Штернберку) стоїть один з найстаріших замків Моравії. Рештки його укріплення, ядро мурів і округла вежа належать до первісної споруди.

17. Lexikon des Mittelalters. München, 1997. STERNBERG:

Найвища чеська шляхта, удокументована від початку XII ст.; здобула великий вплив і численні маєтки на службі у Пшемислідів; у XIII ст. розкололася на чеську та моравську лінію.

Mahlerisch-historisches Album von Mähren und Schlesien. Hrsg. v. Eduard Hölzl, mit 42 getönten u. kolorierten Lithographien. Olmütz, 1857/59.

Можна було б навести ще багато джерел про походження стернберзьких клейнодів. Але й вище названих вистачає для висновку:

– Ярослав, син Здіслава (1220), рятує Оломуц від татарів (1, 3, 6, 10, 14, 15) 1241 або 1242 р. і за це дістає від короля Вацлава замок Штернберк (1, 3). Пізніше, 1253 р., Здіслав “оборонець і визволитель Оломуца проти мадярів”, засновує місто Штернберк у Моравії (9). В іншому місці сказано, що Ярослав дістав “територію, на якій збудував замок” (10), або: Ярослав Штернберк дістав замок і дав йому ім’я свого роду (10, 15).

– Нащадки чеських Штернберків потрапляють до Польщі (3, 4, док. 1, 13).

– З Польщі потрапляють в Україну (док. 1, 13).

– Відомо, що герб Стернберг (Штернберк, Штемберк) вживають не лише Гурські, а й інші польські роди (3, 5, 7, 13). Можливо, сучасні нащадки тих родів також зберегли свої старі документи.

Чи існують сьогодні нащадки чернігівських Гурських гербу Стернберг, які змогли б пред’явити оригінальні документи, що незаперечно доводять пряму лінію родинного шляхетського походження від половини XVIII аж до XX ст.? Адже ще у 1901 році граф Григорій Олександрович Милорадович навів у другому томі “Родословной книги черниговского дворянства” лист Л.Г. Анучина, сенатора Департаменту герольдії урядуючого

Сенату: “З кожним днем дедалі більше переконуюсь у цілковитій байдужості “добрих росіян” до їхніх інтересів взагалі, а зокрема щодо збереження й упорядкування їхнього шляхетського прошарку. Водночас бачу, як добре провадять ці справи поляки: усі документи в них цілі, іноді за кілька століть ... Повірте, що (у нас) більше 40 відсотків прохань Сенат не може задовольнити через брак документів ... Є члени княжих родин, які не знають своєї рідні далі діда; серед них численні навіть не записані до шляхетських книг...”

Ольга Гурська успадкувала усі документи від свого батька, останнього визнаного шляхтича Сергія Гурського, а в 1918 році закопала їх у підвалі, загорнувши в церату. На відміну від своїх двох братів (один загинув під час I світової війни; другий, інженер-електрик, усім цим не цікавився, помер в Аргентині бездітним) Ольга була свідомо свого шляхетського походження і, коли вже не було небезпеки, 1941 р. викопала свої “родоводи й герби” і потім возила їх із собою – з Києва до Галичини, звідти до Кракова, до Австрії і, нарешті, до Аргентини, де й померла в Буенос-Айресі 1975 р.

Мати Ольги, Марія Антонівна з Розанових (док. № 8 додаток), удова Сергія Гурського (помер прибіл. 1910 р.) вийшла заміж за селянина, можливо через щире приязнь, а Ольга – за російського пролетаря (з яким однак незабаром розлучилася), щоб приховати своє шляхетське прізвище. Зі страху перед советськими “властями” навіть перебільшувала: наприклад, під час студій в Київському художньому інституті носила шкіряну куртку, чоботи і т.п., щоб не подумали, що якась “буржуйка” або, не дай Боже, “дворянка”.

Лідія Крюкова-Качуровська народилася 8 березня 1935 р. Батьки – Борис Іванович Крюков та Ольга Сергіївна Гурська – художники. Має два перекладацькі дипломи університету Буенос-Айресу: німецька та російська мови; володіє також, крім еспанської, англійською, італійською, українською, французькою. Займалася перекладацькою діяльністю в Аргентині (судові справи). З 1969 р. живе в Німеччині. Праця в “Товаристві сприяння українській науці” у Мюнхені: переклади з різних мов на німецьку більшої частини матеріалів для “Річників Дому Науки”; переклади книжок: “Українська ікона XII–XVIII ст.”, “Слово о полку Ігоревім” С. Гординського та “Українська релігійна музика” М. Антоновича; власні праці: розвідка про “Кодекс Гертруди” (Річник за 1988 р.) та інші³; дослідницька діяльність у царині здобуття джерельних та ілюстративних матеріалів для видавництва.

³ S. Hordynsky: Die ukrainische Ikone 12. bis 18. Jahrhundert. Mit 24 Farbtafeln und 195 Schwarzweiß-Reproduktionen. Aus dem Ukrainischen übersetzt von Lidia Kaczurowskyj-Kriukow. Ukrainische Freie Universität München. Reihe Kunstmonographien Nr. 3 In der Serie der Veröffentlichungen zum Millennium des Christentums in der Ukraine. München-Graz 1981. 204 S.m.Abb; Das Ichorlied. Heldenepos der Kyjiver Literatur des 12. Jahrhunderts. Bearbeitet von Sviatoslav Hordynsky / Aus dem Ukrainischen von Lidia Kaczurowskyj-Kriukow. Reihe: Monographien. 94 S. m. Abb. München 1985. 94 S.m.Abb. und Statnmtafel; Lidia Kaczurowskyj-Kriukow: Ukrainische Buchmalereien im Psalter Egberts von Trier. Der Codex Gertrudianus und seine Zeit. In: Jahrbuch der Ukrainekunde 1988, S.181 (m. Abb. und Zeittafel); Myrosław Antonowycz: Ukrainische geistliche Musik. Ein Beitrag zur Kirchenmusik Osteuropas. Sprachl. Red., teilw. Übertragung aus dem Ukrainischen von Lidia Kaczurowskyj-Kriukow. 374 S.m.Abb.u.Noten

ЛЕВИТСЬКА І.

Велика любов ткалі Катерини із села Дігтярі на Чернігівщині

Восени 1980 р. я приїхала в село Дігтярі на ткацьку фабрику з картоном килима для музею декоративного мистецтва Чернігова. Музей декоративного мистецтва разом з архітектором Юрієм Кисличенком створювали ми в церкві святої Катерини, що зіркою сяє сьогодні при в'їзді у місто. Сама церква, білосніжна, побудована на гроші Якова Лизогуба на початку XVIII ст., нагадує квітку ромену.

І сьогодні ця красуня хоче злетіти птахом у небо, але Чернігівська земля міцно її тримає. Так, у пориві злету, церква залишилась між небом і землею.

В Дігтярях на ткацькій фабриці мій майбутній килим було взято в роботу. На раму натягнули основу і на лавочку сіли три ткалі. Старшу з них звали Віра Петрівна, вона і заходила дівчат, які почали роботу, заспівати якусь пісню. Трохи врзнобій дівчата почали витягувати одну за одною мелодії. Щось у них не ладилося. “Так, – сказала Віра Петрівна, – хіба ж так співають. Ось прийде на другу зміну Катерина, тоді і буде пісня”, – це вже до мене. “А ви чули коли-небудь, якою може бути любов?” – продовжувала головна ткаля. “Ось уже більше 40 років співаємо ми з Катериною разом про таке. Та що там, ось прийде Катерина, сама розкаже”. І Віра Петрівна, приказуючи весь час: “Тут дряпоніть, потім тут і тут”, заволоділа дівчатами. Мій малюнок переклався на мову вовни. Надворі була осінь, а на стіні висів червоний транспарант з написом “Хай живе Перше травня”. До залу, або бараку увійшли дівчата – це була друга зміна.

Катерину я відчула одразу. Взута в чоловічі черевики (топанки) і грубезні жовті панчохи, в синє штапельне платтячко, з-під якого провисала сіра сорочка. На плечі накинуто в'язана кофтина з обідраними кишенями, а з-під картатої бронзової хустини, місцями висмикувалось сиве волосся. На тонкім і довгуватім носі ледве тримались окуляри в грубезній оправі, мотузкою прив'язані за вухо, з вуха звисало пасмо ниток. Тихенько присівши на ослінчик, Катерина почала ткати. Дівчата, як за командою, повернулися до мене, підморгуючи одна одній. Далі попросили подругу розказати, як вона до війни їздила до самого Києва, і щоб не забула і за Степана Андрійовича.

Катря, яка давно звикла до цих балачок, вкотре почала повторювати свою історію, мабуть у присутності нової людини щоразу шліфувався текст, тому розповідь жінки здалася мені бездоганною. Катерина раптом виструнчилась, перун пронизав все її іство і оживив, очі під скельцями окулярів стали фіалковими. За товстезною оправою, обвішаною нитками, засвітилися зорі, чудо-краса, яка не має віку.

“От, коли б Степан Андрійович увійшов сюди, я б на цьому ж місці і померла”. Сотні раз Катерина повторювала ці самі слова і мабуть ніколи б від них не відмовилась. Далі вона продовжувала: “А в Києві я була так... мабуть більше сорока років тому. Нас, дівчат з Дігтярів, запросили у столицю, бо там цікавилися народним мистецтвом, тобто промислом і майстрами. Жили ми всі разом на Хрещатицькому завулку. Так разом виходили і повертались до кімнати. Було і таке: я одного разу загубилась, бо побачила на площі, що перед завулком, міліціонера. Сам у білому, як святий, весь час щось руками показував, а в руках у нього полосатий дрючок. То розведе руки, то убік, то вгору, а далі і сам повертається. Ну і ловко ж у нього це виходило.

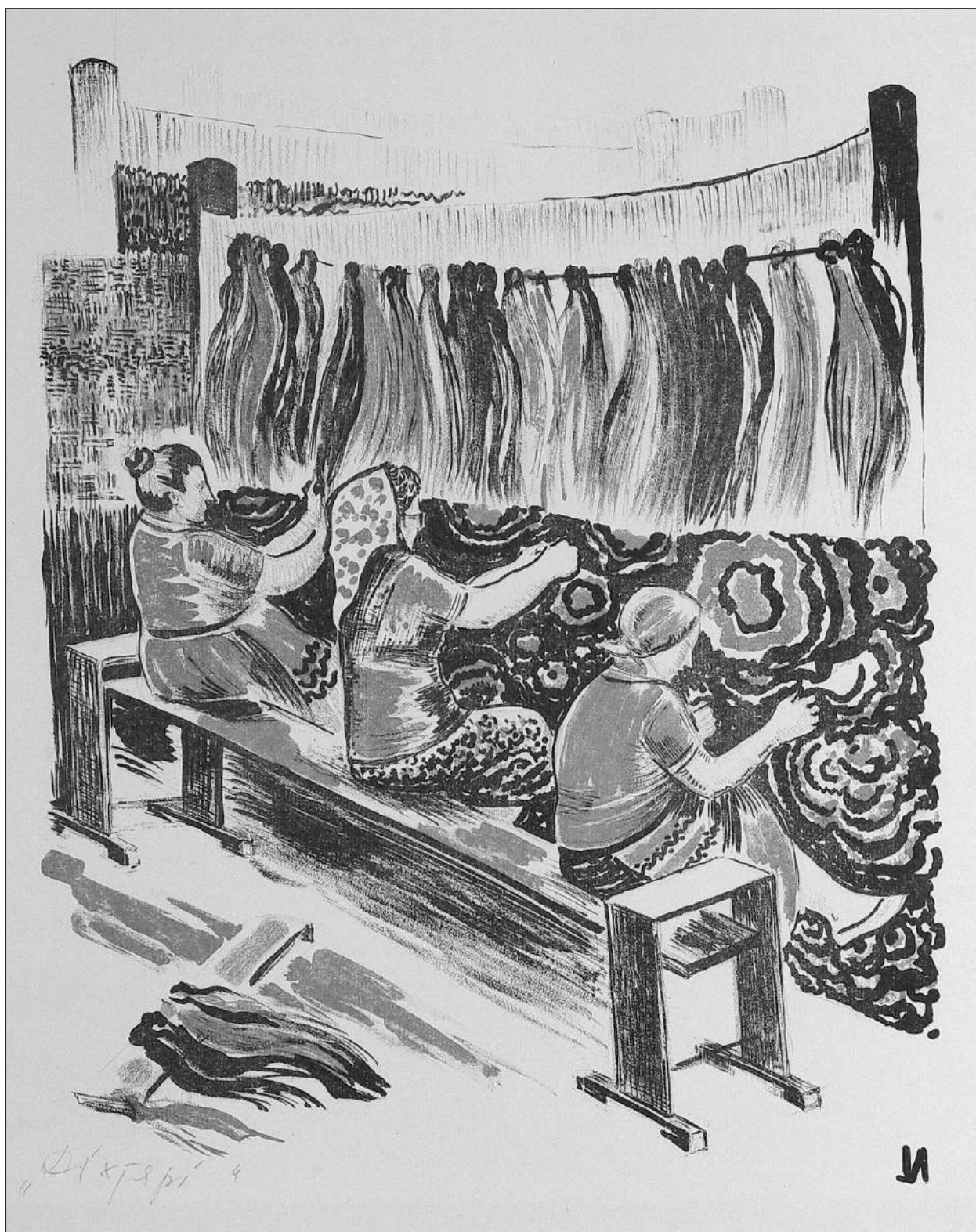
Я закам'яніла, як стовп, не ворухусь. Стояла може з годину, а може і більше. Хто зна? Час мене обійшов. Міліціонер примітив мене і, як стемніло, підійшов... Тут я і отямилась і

як дремену провулком у нашу кімнату, ледве біля дівчат подих перевела. Серце виривалось, а вони так нічого і не второпали.

От саме у цю кімнату і прийшов Степан Андрійович. Всім цікавився, розпитував і звідки ми, і що ми вміємо. В руках тримав він сковорідку, промовляючи по-хазяйськи: “Це вам, дівчата, дарунок на кухню. Всім разом”.

Раптом запримітив мене і одразу запросив у кіно, а я ж не знаю, що воно таке; але, не питаючи, мовчки пішла за ним. Очей не підвожу з його ніг, ніби рахую кроки. Все дивлюся, як ловко переставляє він їх, так трохи всередину (показала Катерина). Підходимо ми до великого будинку, де народу наче на ярмарку. Бере він мене за руку, щоб не боялась, і підводить до віконечка, де написано “каса”. Тут він випустив мою руку і встромив у кишеню, звідки вийняв десятку. Простягає її жінці, що сидить за віконечком. Це він такі великі гроші за вхід у кіно віддав, а ще купив у баби яблука в газеті і почав пригощати мене. Горло мое наче хтось передавив, як заплющила очі і вхопила його за руку не відпускаючи, доки він, втягнувши в залу, не посадив мене на стілець. Раптом стало темно, в очах у мене затемніло, а з голови не виходить ота десятка. Нічого не бачу. Так я і не випускала його руки, доки він не повернув мене додому.

А далі і не таке було: приходить Степан Андрійович до нас і каже: “Збирайся, Катре, поїдеш зі мною до опери, дивитись “Запорожець за Дунаєм”, де співають. Пішли ми з ним у той будинок, як він казав “театр, де співають”, а він такий великий, що я зроду не бачила, мабуть, що такого немає у світі. Наблизились до віконечка, куди стояли люди вервечкою, а як підійшла наша черга, то Степан Андрійович одразу вийняв з кишені аж 25 рублів. Кричу йому, щоб не давав такі гроші, а рота розтулити не можу. Та він і не глянув на мене. Пішла я за ним сходами вгору. А як піднялись, моторошно стало мені від світла в залі, а як вниз глянула – люди, самі люди... і де їх стільки взялося? Навколо золото на золоті. Посадив мене Степан Андрійович на стілець, і одразу в залі стемніло. Заграли музики. Слухаю, гарно грають. Піднялася завіса і артисти почали співати, ой як гарно ж це було. А найтовстіший звався Карасем. Він співає, а до нього якесь мале чортеня занявкало. Тут я як почала сміятись!.. Сміюся і не можу зупинитись, аж поки Степан Андрійович не витяг мене з зали за рукав на вулицю. На вулиці він все повторював і повторював; “Катре, закрій рота, – і знову, – закрій рота”. А коли я отямилась, повів мене вниз на Хрещатик у високий будинок. Піднімалися ми сходами на горище: “Це, каже, майстерня художників”. Заходимо... Сидять за столом бородаті пани з вусами і про щось дуже руками сперечаються. Раптом замовкли і витріщились на мене. От тут Степан Андрійович втрутився в розмову і, показуючи на мене, каже: “Вона немовля!” А далі все, все про мене розповів і ще додав: “Ви нічому не дивуйтесь!” Я ж дивлюся на стіл, а там все в бляшаночках і все дуже дороге панське їство. Хтось сказав, щоб я пригощалась, але я ні пари з вуст і міцно тримаюсь за рукав Степана Андрійовича. Він розказує і розказує, а пани радять та радять. Нічого я не зрозуміла, тільки почула: “Хай поспробується вона (про мене) в хорі співати, оце сьогодні туди добирають ще голоси”. “Зараз же і відведу її”, – почула я голос Степана Андрійовича, і він, тримаючи мене, швидко побіг вниз ходами. А я йому: “Тільки з Галею, бо вона в Дігтярях моя сусідка”. “Добре, захопим і її”. Забігли ми в нашу кімнату за Галею і втрюх побігли, Галя запинаялась вже в дорозі. Добігли до того будинку, де слухали спів, бо він знаходився майже поруч. Завів нас Степан Андрійович до залу, а сам пішов нас записувати. Дивлюсь, в залі сидять розряджені пани, важні такі, а жінки? Куди мені??? Стою я і тулюся до Галі. Виходить чоловік весь у чорному і викликає того, кому йти наперед співати. Викликали й Галю. Заспівала вона, а пани дякують і дякують їй, і чого б так дякувати? Викликали мене. Спитали, чи є у мене ноти. Стою і мовчу. Далі питають: “Може так заспіваете?” Тут

І.Г. Левитська. Дігтярі.

я одразу прокинулась і заспівала: “Реве та стогне Дніпр широкий...” Одразу якась жіночка сіла на стільчик до піаніно та й стала мені підгравати. Боже, як гарно мені стало. Ніколи ж не співала разом з музикою... лечу кудись, лечу... Скінчила, ніхто мені не подякував, і я побігла без тям додому, в нашу кімнату, завалилася на ліжку та ще й вкрилася подушкою, все, думаю, мабуть я найгірша. Забула, що покинула Галю і Степана Андрійовича.

До нас прийшов він лише на другий день. Такий серйозний і дивиться тільки на мене. “Ну, Катерино, тебе взяли до найголовнішого українського хору. Будеш співати, вчитись, може колись і солісткою станеш”. “А Галю як?” “Галю – ні”, – каже він.

Того вечора не пішла я з ним, хоч і чекав він на мене довго. Дівчата готувались до від'їзду. Нічого не кажучи, зав'язала свої речі в хустку та з Галею повернулася до Дігтярів”.

“А що було далі?” – питаю я, стежачи за вправними пальцями Катерини, яка не припиняла забивати нитки. “Та нічого”, – продовжувала вправна ткаля. “Вийшла заміж, народила сина, працюю на фабриці, пораюсь вдома по господарству. Син вже виріс, служить на флоті аж у самому Мурманську. Одного разу їздила до нього в гості. От місто – краса, самі вогні, ніч, а все видно. І невістка у мене гарна. Водила мене туди, де волосся накручують. Мені накрутили так, що зовсім хустки з голови не могла зняти. Все боялась, що сміятись будуть. І раптом до мене: “Приїздіть до мого сина в гості. У нього є ванна і там тече гаряча вода”. Катерина світилась. Щастя її просто розпирало. На хвилинку вона перестала ткати і я побачила вогник в її фіалкових очах, який то спалахував, то згасав.

“А тепер заспіваємо”, – це вже голос Віри Петрівни. І тут у клубі-бараці під стягом “Хай живе Перше травня”, коли про весну давно забули, раптом щось сталося. Міцне контральто Катерини розсунуло блаженські стіни бараку, сріблом розсипались звуки і бились об стелю. Задріботили шибки. Ми опинились у храмі. Дівчата як заведено, підхопили пісню на голоси. “Цвіте терен...”. В гармонію вплелися нитки, гобелен ткався сам. Вузлик – нотка, пісня малювалася кольором. Це була любов, що вузликами впліталась в гобелен. Любов, любов, любов. Я подумала про людську долю. Катерина, солістка “Думки”, мандрує світами, чаруючи своїм голосом далекі країни, прославляючи рідні Дігтярі. Вона не стала співачкою, а просто живе щохвилини своєю єдиною глибокою любов'ю.

“А який він тепер, Степан Андрійович?” – до мене. “Ну, він відомий художник, голова секції, його шанують. Може і до вас приїхати та дати виткати килим”. “Ні, ні не треба, вмру я тоді, не схочу більше жити”. З тим і замовкла. “Не судилось”, – подумала я. Свої килими Степан Андрійович виконував завжди на Полтавщині, в Решетилівці. Дігтярі просто випали з його пам'яті.

Помер Степан Андрійович Кириченко 30 травня 1988 р., ховали його колеги та учні, які відродили в Україні в 60-х роках монументальне мистецтво.

Найвищим даром Божим для Катерини був не її голос, а та велика та рідкісна любов, що стала змістом її життя.

P.S. Степан Андрійович Кириченко (1911–1988), засновник монументальної секції Національної спілки художників України та її незмінний голова.

СИТИЙ І., ЄМЕЦЬ О.

Металеві матриці печаток, штампів та штемпелів II–XX століть

Сучасний стан розвитку української сфрагістики характеризується двома головними тенденціями. Це – продовження накопичення архівних, музейних, бібліотечних сфрагістичних збірок¹, їхнє наукове опрацювання та введення до наукового обігу відповідними фахівцями, а також активне нагромадження сфрагістичних пам'яток у приватних колекціонерів. Вивчення останніх далеке від ідеалу внаслідок зрозумілих причин. Публікацією збірки О. Ємця автори намагаються внести свою децицію у розв'язання цього питання.

Актуальність теми полягає також у тім, що, вивчаючи лише відбитки печаток, ми, на жаль, не можемо повною мірою уявити, який вигляд мала та чи інша матриця. Матриці, що дожили до нашого часу, дозволяють побачити такі деталі зображень, які відсутні на пошкодженому відбитку.

Нечіткий відбиток може бути наслідком слабого притиснення матриці або тривалого її використання, що призводить до спрацювання зображення. Відбиток могли зробити на крихких (сургуч, віск тощо) або нестійких до дії світла, водянистих матеріалах. Так, з кінця XVIII ст. невпинно зростає кількість відбитків, виконаних сажею, фарбою, чорнилом, спеціальною мастикою. Матриці з рельєфним зображенням дають на цих матеріалах лише контури малюнка. Наприклад: відбиток печатки Златопільського костельу з публікації В. Перкуна зроблений сажею або чорнилом зі втратою багатьох деталей зображення та напису, а матриця цієї печатки, описана нижче, дозволяє заповнити ці прогалини.

Матриці складаються з робочої частини, на яку наносяться малюнок та напис, і ручки.

За типом зображення матриці поділяються на рельєфні та поверхневі.

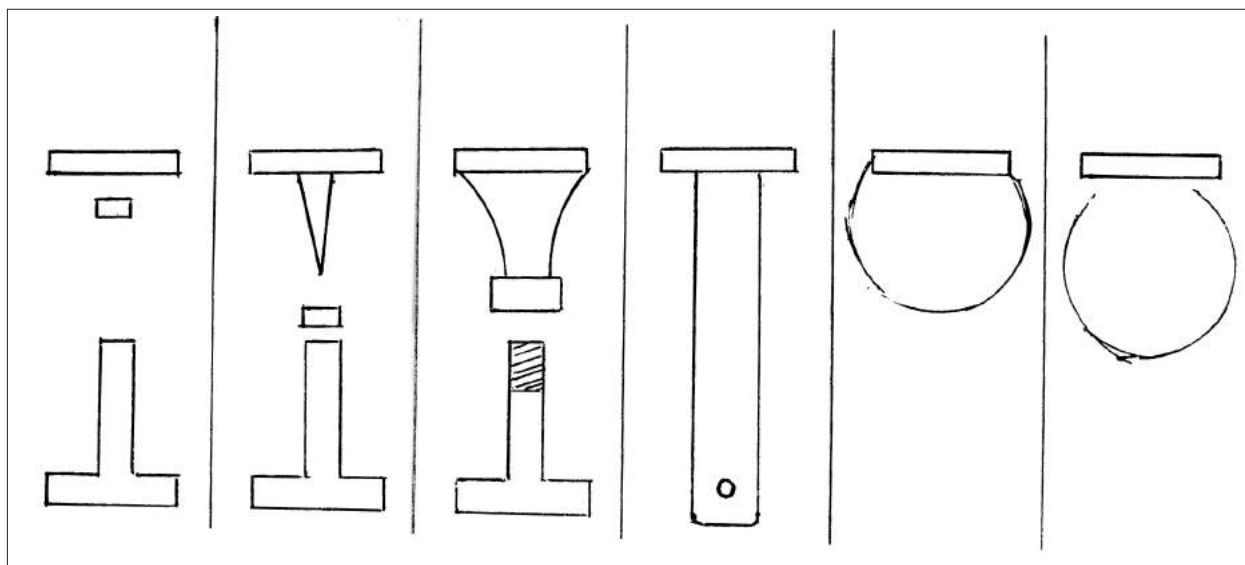
На перших (відбитки на сургучі, восковій мастиці, смолі тощо) для зображення використовується вся поверхня робочої частини. Малюнок заглиблюють так, щоб на відбитку він мав рельєфне зображення: при тисненні воскова або сургучева маса заповнює порожнини і з'являється малюнок. Використання інших матеріалів (чорнило, штемпельна мастика, сажа) дає неякісний відбиток.

На других (відбитки за допомогою сажі, фарби, мастики, чорнила) для зображення використовуються лише деталі, що виступають над поверхнею. Малюнок залишається на верхній площині, а тло вибирається вглиб, з таким розрахунком, щоб при використанні відбивалася лише верхня площина робочої поверхні, вкрита шаром рідини. До речі, звідси і термін – “мокра печатка”.

Малюнок виготовляли вручну техніками гравірування, карбування. Останню техніку у добу середньовіччя та Нового часу використовували, головним чином, для нанесення лінійного, кулькового або крапкового обідка. З другої половини XIX ст. її широко застосовують і для нанесення малюнка або виготовлення текстових матриць. В останньому випадку використовували літери-матриці. Ручне виготовлення матриць протрималось до кінця 30-х рр. XX ст., коли було замінене машинами.

Для виготовлення чіткого відбитка потрібна ручка, бо вона забезпечує необхідний тиск. Ми розрізняємо шість способів її кріплення до робочої частини.

1. На звороті робочої частини припаювали мідне кільце, в яке вставляли ручку.
2. Матрицю відливали зі штирем на звороті робочої частини, на який одягали

дерев'яну ручку з ущільнювальним кільцем.

3. Матрицю відливали з короткою ручкою, на торці якої нарізали внутрішню різьбу, потім пригвинчували додаткову ручку.

4. Матрицю відливали з готовою ручкою, іноді з отвором для шнура або ланцюга для носіння на шії. Додатково ручку могли обробити на токарному станку².

5. Персневу печатку (сигнет) відливали з готовим кільцем для пальця.

6. Для персневої печатки окремо виготовляли робочу частину, до якої потім припаювали кільце.

Для забезпечення зручності верхня частина ручки часто-густо має вигляд шапки гриба або форму груші, інколи для естетичної привабливості ручкам надавали різноманітних форм, прикрашали орнаментом. У горизонтальному перетині ручки бувають круглі, квадратні, прямокутні, овальні, багатогранні.

Опис матриць зроблений за такою схемою: назва, датування, матеріали, техніка, форма, розмір, зображення, походження, необхідні коментарі. Матриці поділені на дві групи – особисті печатки та печатки установ, посадових осіб і розміщені за хронологією.

1. Матриці особистих печаток

1. Сигнет невідомого, II–III ст. Бронза, лиття, гравіювання. Шестикутний, 16 × 15 мм. Діаметр отвору для пальця 19 мм. Кільце гладке. Зображення: богиня, що в одній руці тримає спис, а в другій – лавровий вінок³. Походження: Крим, придбана на зльоті колекціонерів у м. Києві в липні 2006 р.

2. Сигнет невідомого, II–III ст. Бронза, лиття, гравіювання. Овальний, 13 × 9 мм. Діаметр отвору для пальця 20 мм. Кільце гладке, біля робочої частини прикрашене насічкою у вигляді 4 вертикальних рисок, що замкнуті 2 горизонтальними рисками. Зображення: людина сидить у кріслі і грає на арфі⁴. Походження: Крим, придбана на зльоті колекціонерів у м. Києві в липні 2006 р.

3. Печатка невідомого, середина XVI – початок XVII ст. Бронза, лиття, гравіювання, свердління. Кругла, діаметр 14 мм, товщина диска 1 мм, на гурті 2 петлі діаметром 4 мм, з отворами діаметром 2 мм. Зображення: з одного боку – звір (лев), що крокує вліво, обабіч його голови – 2 кульки, під ним та над його хвостом – по семипроменевій зірці⁵; з другого боку – вершник, що сидить на звірі (леві) і однією рукою тримається за обернену до нього голову звіра, а в іншій тримає квітку, обабіч голови вершника та звіра – по 2 кульки. Походження: придбана в липні 2008 р. у приватного колекціонера в Чернігові. Подібна печатка була

знайдена при розкопках містечка Самарь⁶. Печатки мають ідентичне зображення вершника на звірі. Різняться вони розмірами, відсутністю кульок над головою вершника, а також тим, що самарська печатка складається з двох дисків. Другий диск містить напис: “ПЕЧАТЬ ДОБРА ЧЕЛОВЕКА”. На думку упорядників каталогу петлі на матрицях призначалися для кріплення ручок–щипців. О. Ємець вважає, що вони потрібні для правильного притиснення обох боків дисків.

4. Сигнет невідомого, XVIII ст. Білий метал, лиття, гравіювання. Овальний, 24 × 22 мм. Діаметр отвору для пальця 23 мм. Кільце гладке. На робочій частині вигравіювані: восьмипроменева зірка, під нею – півмісяць, над зіркою – дві стріли вістрям униз, покладені навхрест на тлі квітки (?), над стрілами – корона; всю композицію обіймають дві пальмові гілки. Малюнок нагадує зображення на печатці ніжинського полковника Федора Уманця⁷. Походження: Менський район Чернігівської області, придбана в магазині “Раритет” в м. Чернігові в лютому 2007 р.

5. Сигнет невідомого, XVIII ст. Бронза, лиття, гравіювання. Овальний, 19 × 14 мм. Діаметр отвору для пальця 20 мм. Кільце гладке. На робочій частині вигравіювані: три півмісяці (зуби, лемеші, роги?) – один рогами догори, над ним два інші, повернуті рогами один від одного; над півмісяцями – корона⁸; все зображення обіймають дві пальмові гілки. Походження: Менський район Чернігівської області, придбана в магазині “Раритет” в м. Чернігові у жовтні 2006 р.

6. Сигнет невідомого, XVIII ст. Срібло, лиття, гравіювання. Овальний, 19 × 16 мм. Діаметр отвору для пальця 20 мм. Кільце (на 2/3 втрачене) по боках прикрашене гравіюваним рослинним орнаментом. На робочій частині вигравіювані: вензель–плетінка у картуші, над картушем – тризубцева корона, від верхніх кутів картуша відходять стилізовані квітки. Походження: м. Козелець Чернігівської області, придбана у приватного колекціонера в м. Чернігові у квітні 2008 р.

7. Сигнет невідомого, XVIII ст. Бронза, лиття, гравіювання. Восьмикутний, 19 × 16 мм. Діаметр отвору для пальця 20 мм. Кільце по боках прикрашене гравіюваним лінійно-геометричним орнаментом, має напливи по боках та унизу. На робочій частині вигравіюваний стилізований рослинний орнамент у вигляді вази з 2 квітками. Походження: Уманський район Черкаської області, придбана на зльоті колекціонерів у м. Києві в листопаді 2008 р.

8. Печатка невідомого, XVIII ст. Бронза, лиття, гравіювання. Восьмикутна, 17 × 15 мм, товщина 1 мм. Ручка втрачена. Зображення: у щиті між двома півмісяцями, з яких один рогами догори, а другий – униз, поставлений хрест (герб “Круневич”⁹); над щитом – коронований шолом з 3 страусовими пір’їнами; обабіч шолома – намет та літери “S”, “P”. Походження: придбана в магазині “Раритет” у м. Чернігові в листопаді 2006 р.

9. Печатка невідомого, XVIII ст. Бронза, лиття, гравіювання. Восьмикутна, 21 × 25 мм, товщина 4 мм. Ручка втрачена, залишилися сліди від патрона діаметром 12 мм. Зображення: у блакитному щиті лев, обернений вправо; над ним – три стовпи, увінчані коронами; над щитом – коронований шолом з 3 страусовими пір’їнами та намет; по кутах літери “П.”, “В.”, “М.”, “Г.”. Походження: знайдена в м. Чернігові при виконанні земляних робіт біля пам’ятника воїнам-афганцям у квітні 2005 р.

10. Сигнет невідомого, XIX ст. Мідь, кування, паяння, гравіювання. Восьмикутний, 18 × 17 мм, товщина бл. 1 мм. Діаметр отвору для пальця 20 мм. Кільце гладке. На робочій частині вигравіювані: корона з птахом у картуші, по краю – насічки. Походження: придбана у магазині “Раритет” у м. Чернігові у квітні 2008 р.

11. Печатка графська, XIX ст. Бронза, лиття, гравіювання. Овальна, 27 × 24 мм,

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

Печатка Н.Г. Казака

Печатка Н. Гусева

товщина 5 мм, висота металевого штиря для дерев'яної ручки у формі 4-гранної піраміди з насічками – 30 мм. Зображення: у червоному щиті 2 хоругви¹⁰, над щитом – графська корона. Походження: придбана на зльоті колекціонерів у м. Києві в липні 2007 р.

12. Печатка священика М.М. Селезньова, XIX ст. Бронза, лиття, токарна робота, гравіювання. Восьмикутна, 18 × 18 мм, товщина 13 мм, висота грушоподібної ручки 65 мм. Зображення: напис – **“СВЯЩЕННИКЪ М М СЕЛЕЗНЕВЪ”**. Походження: придбана на зльоті колекціонерів у м. Києві в березні 2007 р.

13. Печатка священика Розмовського, XIX ст. Бронза, дерево, лиття, токарна робота, гравіювання. Овальна, 22 × 28 мм, товщина 4 мм, висота фігурної ручки 70 мм. Зображення: у сьйві хрест-якір зі скрижальями та Євангелієм; над хрестом – Всевидюче Око; під хрестом, у блакитному овалі літери **“В.МР.”** (або **“Ө.МР.”**); від овалу відходять дубова та лаврова гілки, які обіймають хрест-якір; по колу напис: **“На Тя Уповаю** (угорі) **/СВЯЩЕННИКЪ РОЗМОВСКІЙ** (унизу)”. Композиція подібна печатці жандарма Гусєва. Походження: придбана на зльоті колекціонерів у м. Києві у вересні 2006 р.

14. Сигнет невідомого, XIX ст. Бронза, лиття, паяння, гравіювання. Має вигляд щита складної форми, 15 × 14 мм. Діаметр отвору для пальця 20 мм. Кільце гладке, біля робочої частини з обох боків прикрашене трьома вертикальними рисками. Зображення: стилізована квітка, по боках по дві вертикальні риси. Походження: придбана у приватного колекціонера з м. Чернігова.

15. Печатка невідомого, XIX ст. Бронза, лиття, гравіювання. Овальна, 14 × 13 мм, товщина 1 мм, висота фігурної ручки у вигляді стилізованого глечика 20 мм. Зображення: напис арабськими літерами **“ФИКРИ МУСТАФА”**, орнаментований квітками. Походження: Крим, придбана в магазині “Мистецтво” у м. Чернігові в липні 2006 р.

16. Печатка невідомого, XIX ст. Бронза, лиття, гравіювання. Овальна, 20 × 17 мм, товщина 2 мм, висота фігурної ручки 24 мм. Зображення: літери **“РО”** в дубовому вінку. Походження: придбана на зльоті колекціонерів у м. Києві в липні 2006 р.

17. Печатка невідомого, XIX ст. Бронза, лиття, токарна робота, гравіювання. Овальна, 24 × 18 мм, товщина 4 мм, висота фігурної ручки 40 мм. Зображення: літери **“АК”**¹¹. Походження: придбана у приватного колекціонера в м. Чернігові в лютому 2006 р.

18. Печатка Х. Ковальзона, XIX ст. Бронза, лиття, токарна робота, гравіювання. Кругла, діаметр 21 мм, товщина 6 мм, висота фігурної ручки 25 мм, діаметр 15. Зображення: напис: **“Х. А. КОВАЛЬЗОНЪ”**, над ініціалами – птах з розгорнутими крилами, від якого відходять 2 гілки. Походження: придбана на зльоті колекціонерів у м. Києві у квітні 2006 р.

19. Печатка А. Бучковської, XIX ст. Бронза, дерево, лиття, токарна робота, гравіювання. Восьмикутна, 17 × 16 мм, товщина 4 мм, висота фігурної ручки 65 мм. Зображення: напис: **“А. Н. Бучковская”**. Походження: придбана в магазині “Колекціонер” у м. Чернігові на початку 2006 р.

II. Матриці печаток, штампів, штемпелів установ та посадових осіб

20. Печатка Шолівенського костьола, 1826 р. Бронза, лиття, гравіювання. Овальна, 28 × 26 мм, товщина 3 мм, висота прямокутної ручки, що має отвір діаметром 4 мм по центру – 62 мм. Зображення: Богоматір та Немовля, що сидять; одну руку Немовля простягає до Богородиці, а в іншій тримає кулю, увінчана хрестом; по колу напис: **“*SIGILLUM ECCLESIAE SZOLYVENSIS 1826”**. Походження: Тернопільська область, придбана на зльоті колекціонерів у м. Києві у квітні 2006 р.

21. Печатка Златопільського костьола, Могилівської архідієцезії, Умансько-Звенигородського деканату Київської губернії, 1847 р. Бронза, лиття, гравіювання. Овальна, 36 × 31 мм, товщина 3 мм, діаметр ручки 16 мм (ручка втрачена). Зображене Непорочне

зачаття: Богоматір стоїть на півмісяці, ліва рука на грудях, а правицею тримає лілію, над головою Богоматері 12 шести- та семипроменевих зірок. По колу напис: “**:SIGILLUM ECCLESIAE ZLOTOPOLIENSIS:**”. Походження: придбана на зльоті колекціонерів у м. Києві у вересні 2008 р. Відбиток цієї матриці опублікований В. Перкуном¹².

22. Поштовий штемпель Риги, перша половина XIX ст. Бронза, лиття, гравіювання. Круглий, діаметр 22 мм, товщина 6 мм, патрон для ручки відламаний, діаметр 13 мм. Зображення: напис: “**G. L. RIGA**”. Походження: придбана у приватного колекціонера в м. Чернігові на початку 2007 р.

23. Печатка Новоселицького ключа, XIX ст. Бронза, лиття, гравіювання. Овальна, 39 × 34 мм, товщина 4 мм. Ручка втрачена. Зображення: двоголовий орел під 2 коронами, по колу напис: “**PIECZENC KLUCZ NOWOSIEL**”. Походження: Західна Україна, придбана у приватного колекціонера в м. Чернігові у травні 2005 р.

24. Печатка Бережецького народного училища Кременецького повіту, XIX ст. Бронза, лиття, гравіювання. Кругла, діаметр 24 мм, товщина 8 мм, висота металевого штиря для дерев'яної ручки у формі 4-гранної піраміди 26 мм. Зображення: у червоному щиті хрест, над щитом – корона; по колу напис: “**БЕРЕЖЕЦКОЕ НАРОДН. УЧИЛИЩЕ КРЕМЕН. УЇЗ.**”. Походження: придбана на зльоті колекціонерів у м. Києві у квітні 2006 р.

25. Печатка Миколаївської церкви с. Чепелів Сосницького повіту, XIX ст. Бронза, лиття, токарна робота, гравіювання. Кругла, діаметр 29 мм, товщина 5 мм, висота металевого патрона для дерев'яної ручки 18 мм, діаметр 11 мм. Зображення: мурований храм з 3 банями; по колу напис: “**УЇЗД. СОСНИЦ. с. ЧЕПЕЛЕВА Ц.НИКОЛАЕВС**”. На гурті – стрілка >, що вказує на верхню частину зображення. Походження: придбана на зльоті колекціонерів у м. Києві в листопаді 2006 р.

26. Печатка сільського старости громади козаків та селян-власників с. Кривоносівка Новгород-Сіверського повіту, кінець XIX – початок XX ст. Бронза, лиття, гравіювання. Кругла, діаметр 27 мм, товщина 8 мм, висота металевого штиря для дерев'яної ручки у формі 4-гранної піраміди 23 мм. Зображення: напис у 6 рядків: “**ПЕЧАТЬ /СЕЛЬ СТАРОСТЫ /ОБЩ КАЗ И КРЕСТЬ /СОБСТ С КРИВОНОС /НОВГОРОД СЇВЕР /УЇЗДА**”. На гурті – літера Т, яка вказує на верхню частину тексту. Походження: придбана на зльоті колекціонерів у м. Києві в листопаді 2006 р.

27. Печатка попечительської ради Новгород-Сіверської жіночої гімназії, кінець XIX – початок XX ст. Бронза, лиття, гравіювання. Кругла, діаметр 32 мм, товщина 6 мм, висота металевого патрона для дерев'яної ручки 18 мм, діаметр 14 мм. Зображення: герб Російської імперії, по колу напис: “**+ ПЕЧ. ПОПЕЧ. СОВЇТА НОВГОРОДСЇВЕРСКОЙ ЖЕН. ГИМНАЗИИ**”. Походження: придбана на зльоті колекціонерів у м. Києві у грудні 2006 р.

28. Печатка засідателя с. Довжика Пулинської волості Житомирського повіту, кінець XIX – початок XX ст. Бронза, лиття, токарна робота, гравіювання. Кругла, діаметр 28 мм, товщина 7 мм, висота патрона для ручки 12 мм, діаметр 18 мм. Зображення: по центру напис: “**ПЕЧАТЬ ЗАСЇДАТЕЛЯ с. ДОЛЖИКА**”, по колу: “**ПУЛИНСКОЙ ВОЛ. ЖИТОМИРСК. УЇЗ.***” На гурті – зірка, яка вказує на верхню частину тексту. Походження: придбана у магазині “Раритет” у м. Чернігові на початку 2006 р.

29. Печатка Позникського початкового народного училища, кінець XIX – початок XX ст. Бронза, лиття, токарна робота, гравіювання. Кругла, діаметр 34 мм, товщина 9 мм, висота патрона для ручки 27 мм, діаметр 21 мм. Зображення: по центру напис: “**М.Н.П.**”, по колу: “***ПОЗНИКСКОЕ НАЧАЛЬНОЕ НАРОДНОЕ УЧИЛИЩЕ**”. На гурті: “**МОШИНСКИЙ /МЕН**”. Походження: придбана на зльоті колекціонерів у м. Києві у травні 2006 р.

30. Печатка Продовольчого пункту управління гуртової худоби, 1914–1918 рр. Бронза, лиття, гравіювання. Кругла, діаметр 34 мм, товщина 7 мм, гранчастий штир для кріплення дерев'яної ручки втрачений. Зображення: герб Російської імперії, по колу напис: **“УПР. ЗАВ. ПОД. РЕЗ. ГУРТ. СКОТА * ЗАВЪД. № 47 ПИТ. ПРОД. ПУНКТ.”** Походження: Росія, придбана на зльоті колекціонерів у м. Києві у квітні 2007 р.

31. Печатка кам'янець-подільського фінансового агента Н. Губарева, початок ХХ ст. Бронза, лиття, токарна робота, гравіювання. Кругла, діаметр 30 мм, товщина 9 мм, висота фігурної ручки 18 мм. Зображення: напис по центру: **“Н.И.”**, під ним стилізований рослинний орнамент; по колу напис: **“*КАМ. ПОД. ФИНАГЕНТ * ГУБАРЕВ”**. Походження: Кам'янець-Подільський, придбана на зльоті колекціонерів у м. Києві в липні 2007 р. Виготовлена з вагової гирі у 1/5 фунта зразка кінця ХІХ – початку ХХ ст.

32. Печатка Конкурсного управління у справах боржників Коромислівського позичково-ощадного товариства, початок ХХ ст. Бронза, лиття, токарна робота, гравіювання. Кругла, діаметр 33 мм, товщина 9 мм, висота фігурної ручки 30 мм, діаметр 17 мм. Зображення: напис: **“КОНКУРСНОЕ УПРАВЛ. ПО ДЪЛ. НЕСОСТОЯТ. ДОЛЖ. КОРОМЫСЛОВСК. ССУДНО-СБЕРЕГАТ. ТОВАРИЩЕСТВА”**. Походження: Росія, придбана на зльоті колекціонерів у м. Києві в березні 2006 р.

33. Печатка жандармського поста Цариброда, 1920-ті рр. Бронза, штампування. Кругла, діаметр 36 мм, товщина 4 мм, ручка втрачена. Зображення: герб Королівства сербів, хорватів і словенців; по колу напис: **“ЖАНДАРМЕРИСКА СТАНИЦА * ЦАРИБРОД*”**, на звороті напис: **“...СОКО” ЛЕСКОВАЦ**. Походження: Югославія, придбана на зльоті колекціонерів у м. Києві в 2005 р.

34. Печатка Білоусівського сільського виконкому Лісної волості, Новгород-Сіверського повіту, 1920-ті рр. Бронза, лиття, токарна робота, гравіювання. Кругла, діаметр 34 мм, товщина 6 мм, висота фігурної ручки 24 мм, діаметр 17 мм. Зображення: по центру серед двох снопів – серп і молот, під ними напис: **“ПРОЛЕТ. ВСЕХ СТР. СОЕДИ.”**, по колу напис у 2 рядки: **“*БЕЛОУСОВСКИЙ СЕЛЬСКИЙ ИСПОЛКОМ ЛЕСНОЙ ВОЛ. /НОВГОРОДСЕВЕРСКАГО УЕЗ.”** Походження: придбана на зльоті колекціонерів у м. Києві у серпні 2008 р.

35. Печатка крамниці № 3 Березнянського споживчого товариства Березнянського району, 1920–1940-і рр. Бронза, лиття, гравіювання. Кругла, діаметр 29 мм, товщина 5 мм, висота гранчастого штиря для дерев'яної ручки 20 мм. Зображення: напис у три рядки: **“* БЕРЕЗЕНСЬКЕ СПОЖИВЧЕ Т-ВО БЕРЕЗЕНСЬК. Р-НУ /КРАМНИЦЯ /№ 3”**. Походження: придбана в магазині “Колекціонер” в м. Чернігові у вересні 2008 р.

36. Штамп довіреного контролера “Союзхліба” на Київщині, 1930–1940-і рр. Бронза, дерево, гравіювання. Трикутна, 43 × 43 × 43 мм, товщина 9 мм, висота грушоподібної ручки 55 мм. Зображення: напис по центру: **“СОЮЗХЛІБ”**, по периметру: **“ДОВІРЕНИЙ КОНТРОЛЬОР Ч. 2 НА КИЇВЩИНІ”**. Походження: придбана на зльоті колекціонерів у м. Києві в березні 2006 р.

37. Печатка Блистівської сільради Понорницького району Чернігівської області, 1930-ті рр. Бронза, лиття, гравіювання. Кругла, діаметр 40 мм, товщина 9 мм, висота гранчастого штиря для дерев'яної ручки 33 мм. Зображення: по центру герб Української СРР, зразка 1929–1937 рр., по колу напис: **“*БЛИСТОВСЬКА СІЛЬРАДА ПОНОРНИЦЬК. Р-НУ ЧЕРНІГ. ОБЛ.”**. Походження: придбана на зльоті колекціонерів у м. Києві в березні 2006 р.

38. Штамп ошадної каси № 3258 /06 с. Рудьківка Бобровицького району Чернігівської області, друга половина ХХ ст. Бронза, дерево, гравіювання, токарна робота. Трикутна,

48 × 48 × 48 мм, товщина 6 мм, висота фігурної ручки 45 мм. Зображення: напис по центру: “№ 3258 / 06”, по периметру: “ДЕРЖТРУДОЩАДКАССА П Р с. РУДЬКІВКА БОБРОВИЦ. Р. ЧЕРНІГІВСЬК. ОБЛ.”. Походження: придбана на зльоті колекціонерів у м. Києві в 2006 р.

39. Форма для виготовлення з гуми матриці печатки чернігівського клубу колекціонерів “Колекціонер”, 1987 р. Алюміній, токарна робота, гравіювання. Кругла, діаметр 48 мм, товщина 9 мм. Зображення: по центру історичний герб Чернігова – одноголовий орел з хрестом у лапі, під ним напис: “КОЛЛЕКЦИОНЕР”, нижче герб Чернігова зразка 1969 р. – гармата, колос, колба, деснянські хвилі; по колу напис: “ЧЕРНИГОВСКИЙ КЛУБ КОЛЛЕКЦИОНЕРОВ ·1987·”. Походження: Чернігівський клуб колекціонерів.

¹ У 2008 р. до Коропського регіонального історико-археологічного музею надійшла печатка жандарма Н.Є. Гусева: бронзова матриця, восьмикутної форми, 20 × 22 мм, товщиною 5 мм; від ручки залишився циліндричний патрон діаметром 12 мм та висотою 17 мм. На печатці зображений хрест на тлі якоря, праворуч від хреста – серце, обабіч хреста – літери “Н”, “Е”. Хрест стоїть на горизонтальній лінії, під якою напис: “ГУСЕВЪ”, над лінією напис, який поділяється хрестом: “ЖАН/ДАРМЪ”. Над хрестом зображення Всевидючого Ока та напис курсивом: “Богъ моя надежда”. Літери написів вирізані у зворотний бік. Цю матрицю можна датувати другою половиною XIX – початком XX ст. До цього ж типу належить і бронзова печатка Н.Г. Казака, фото якої показав нам чернігівський історик О. Кухарук: овальна, по центру у блакитному щиті літери “Н Г”, під ним на тлі трапеції прізвище – “КАЗАКЪ”; на щиті сидить птах, який у дзьобі тримає конверт; ліворуч від щита – трищогловий вітрильник; праворуч – серце на тлі перехрещених якоря та хреста. Усю композицію обіймає гірлянда.

² Токарний станок винайдений Г. Модслеєм у 1797 р.

³ Подібне зображення можна побачити на монетах Ольвії того часу (див. Карышковский П. Монеты Ольвии. – К.: Наукова думка, 1988).

⁴ Те саме.

⁵ Подібне зображення звіра ми бачимо на новгородській печатці XIII–XV ст. (див.: Драчук В. Рассказывает геральдика. – М.: Наука, 1977. – С. 196) або на печатці 1228 р. князя Мстислава-Федора Смоленського (див.: Халецький О. Герб князя А. Курбського у польській і російській геральдиці // Друга наукова геральдична конференція: Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів: УГТ, 1992. – С. 81).

⁶ Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородичної фортеці / Упор. Ковальова І., Шалобудов В., Векленко В. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет, 2007. – С. 18.

⁷ Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. – К.: Либідь, 1993. – С. 190.

⁸ О. Ємець вважає, що це – стилізована чаша з 3 поперечними балками.

⁹ Лакиер А. Русская геральдика. – М.: Книга, 1990. – С. 276.

¹⁰ Подвійний “Радван” (див.: Лакиер А. Русская геральдика. – С. 288).

¹¹ О. Ємець вважає, що це ЮК.

¹² Перкун В. “І печаткою стверджую”. З історії католицької церкви на Правобережній Україні (кінець XVIII – XX ст.). – К.: МБФ “Східноєвропейський екуменічний культурно-просвітницький центр”, ПМБА “Тріумф серця”, 2002. – С. 94.

ЯСНОВСЬКА Л.

Дмитро Якович Самоквасов та XIV Археологічний з’їзд

Яскравою сторінкою в житті та діяльності наукової громадськості Чернігова став період підготовки і проведення XIV Всеросійського археологічного з’їзду. Напередодні наукового форуму в Катеринославі (1905) вже планувалося організувати наступний у Чернігові. Тому гласний П.М. Добровольський звернувся до Чернігівської міської думи з проханням підтвердити згоду про проведення з’їзду в місті. Але чернігівські делегати виїхали до Катеринослава без офіційної відповіді міської думи, оскільки скликати збори до 21 серпня через відсутність голови управи та його заступника було неможливо. Враховуючи те, що губернська управа дала позитивну відповідь, на ім’я графині була надіслана телеграма: “Признавая очень желательным устройство следующего съезда в г. Чернигове Управа о сем докладывает Думе 24-го августа”. І хоча збори відбулися лише у вересні¹, це дозволило голові чернігівської делегації на XIII, Катеринославському, з’їзді П.М. Добровольському разом з А.П. Шелухіним гаряче підтримати проведення чергового форуму науковців у стольному граді літописних сіверян².

Серед тих, хто ініціював і доклав чималих зусиль для проведення з’їзду в Чернігові був відомий археолог, історик права, директор Московського архіву міністерства юстиції Дмитро Якович Самоквасов (1843–1911). Він народився поблизу с. Стахорщина Новгород-Сіверського повіту, закінчив Новгород-Сіверську гімназію, Московський університет. Юрист за фахом, Д.Я. Самоквасов захопився археологією. Саме він поклав початок систематичним археологічним розкопкам на Чернігово-Сіверщині.

Організація нового з’їзду відбувалася в умовах першої російської революції. У розпал грудневого збройного повстання, коли війська та поліція штурмували на Прісні барикади терористів-бойовиків, голова Московського археологічного товариства графиня П.С. Уварова писала Д.Я. Самоквасову, що в такий неспокійний час “приходиться пока не собирать Предварительного комитета по Черниговскому съезду. От министра получено разрешение собраться, когда найдём то более удобным”³. Загалом, процес наукового розвитку, що розгорнувся в перші роки ХХ ст., було призупинено, паралізовано⁴.

Перше засідання Московського підготовчого комітету з проведення XIV Археологічного з’їзду відбулося 6 лютого 1906 р. На ньому питання про місце проведення знову постало на порядок денний: обговорювався лист М.П. Кондакова та А.І. Соболевського до П.С. Уварової, в якому зазначалось, що “Чернигов, находящийся в том же районе, подобно Харькову и Екатеринославу [тобто в Україні – Л.Я.], не представляет никакого интереса в археологическом отношении, мы позволяем себе покорнейше просить... обратить внимание... на необходимость созвать новый съезд в городе, более богатом в археологическом отношении и представляющем значительный интерес для ученых” і пропонувалися Самарканд або Севастополь⁵. У листі-відповіді графиня не погодилась з їхніми висновками, а під час обговорення її думку підтримали більшість (крім С.К. Богоявленського та І.А. Лінниченка) членів Підготовчого комітету. Відкритим голосуванням (58 проти 5) залишили рішення ради XIII Археологічного з’їзду без змін⁶. Ця конфліктна ситуація надалі відбивалася на результатах діяльності підготовчих комітетів.

До складу Московського підготовчого комітету входили найвідоміші вчені того часу – Д.М. Анучин, М.В. Довнар-Запольський, В.О. Ключевський, Ю.О. Кулаковський, І.А. Лінниченко, В.Г. Ляскоронський, Д.Я. Самоквасов, Є.К. Редін, Е.Р. фон-Штерн. На

жаль, злагодженій роботі заважали традиційні суперечки Московського та Петербурзького наукових центрів. Хоча слід зазначити, що на XIV Археологічному з'їзді вперше за останні 10 років археологи двох столиць працювали разом.

XIV Археологічний з'їзд планувався на батьківщині Д.Я. Самоквасова, тож вчений віддавав усі сили ретельній його підготовці. За дорученням Московського підготовчого комітету він склав “План археологических работ по собиранию и систематизации древностей Черниговщины для XIV Археологического съезда”⁷.

Планом передбачалося оприлюднити зображення золотих і срібних речей з Чернігівських (1883, 1889) та Львівського (1879) скарбів, що зберігалися у фондах Імператорської археологічної комісії, срібних зливків-гривень, знайдених біля с. Горбове Новгород-Сіверського повіту, а також продовжити збирання відомостей про речові скарби та інші старожитності Чернігівської губернії, які зберігаються в Імператорській археологічній комісії, Московському історичному музеї, музеях університету св. Володимира, Київської духовної семінарії та Харківського університету⁸. Не все вдалося виконати із запланованого. Лише остання пропозиція метра була втілена в життя, та й то неповно, виданням у Працях Московського підготовчого комітету, в розділі “Материалы по археологии Черниговской губ.”, зведеної інформації про всі проведені розкопки і випадкові знахідки старожитностей Чернігівської та Полтавської губерній з 1860 по 1905 рр.⁹

Підготовка “рідного” з'їзду повернула професора до польової археології. З 1892 р. він не виїжджав на розкопки – в міністерстві юстиції не надавалися такі тривалі відпустки, як в університеті. Улітку 1906 р. він повернувся до археологічної практики, але, на жаль, не встиг провести розкопки на своїй батьківщині. Протягом 1907 р. Д.Я. Самоквасов хворів і розроблена ним програма з організації кількох експедицій молодших колег та учнів виконувалася без нього.

Для визначення північної межі поширення курганів роменського, або аксютинського типу Д.Я. Самоквасов виділив 1000 рублів. На кошти вченого та Імператорського російського археологічного товариства (100 руб.)¹⁰ земський вчитель Мглинського повіту, член Чернігівської губернської вченої архівної комісії С.А. Гатцук за дорученням Імператорської археологічної комісії в 1907 р. провів розкопки маловідомих курганів у Новгород-Сіверському Поліссі. О.А. Спіцин, аналізуючи звіт археолога-аматора, що зберігається у рукописному відділі наукового архіву Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук у Санкт-Петербурзі, зауважив, що проведені роботи були незначними “вследствии неблагоприятной погоды и тревожного настроения в местном населении”. На жаль, результати робіт С.А. Гатцука не були оголошені на з'їзді й лише пізніше з'явилися в публікації О.А. Спіцина¹¹.

Намічав Д.Я. Самоквасов і дослідження курганного могильника в Ніжинському повіті біля с. Козари, курганів біля Чернігова, незабудованої частини чернігівського городища, городищ та курганів біля с. Гушин та с. Козел (нині – Михайло-Коцюбинське)¹². На превеликий жаль, заплановані роботи не були здійснені. Загалом, під час підготовчих робіт археологічні розкопки пам'яток IX–XIII ст. на території сучасної Чернігівщини членами Московського археологічного товариства не проводились.

Д.Я. Самоквасов активно допомагав землякам у підготовчий період. Так, у 1906 р. він брав участь у засіданнях Чернігівської архівної комісії, на яких обговорювалися питання вивчення пам'яток IX–XIII ст., і визначив конкретно, де потрібно планувати проведення систематичних археологічних робіт: по р. Стрижень від Ялівщини до Звеничева; дослідження городищ по Дніпру; по р. Свишня до Редьківки; територію басейна р. Остер, Сосницького та Новгород-Сіверського повітів¹³. Крім того, Д.Я. Самоквасов оглянув кургани

на Болдиній горі та на лівому березі р. Стрижень, де побачив сліди невмілих розкопок: кургани були спотворені ямами, у відвалах знаходили залишки кострищ¹⁴. Звіт про ці роботи, які ймовірно за все проводили місцеві аматори, не було представлено жодному органу, що опікувався археологічними дослідженнями. Тому Московське археологічне товариство передбачало, що розвідки від гирла Десни по Дніпру до Любеча будуть проведені не місцевими силами, а В.В. Хвойкою, якому нададуть для цього 300 руб.¹⁵ Одразу відзначимо, що ці роботи не відбулися через хворобу Д.Я. Самоквасова.

У червні 1907 р. Дмитро Якович перебував у Чернігові і знайомився з роботою Чернігівського відділення підготовчого комітету. Про свої враження він писав П.С. Уваровій: “...черниговцы много обещали, а до сих пор ничего не сделали для XIV съезда, да и не могут ничего сделать, потому что в Чернигове нет подходящих работников, даже исполнительных”¹⁶.

Протилежної думки був професор М.І. Петров, який восени того ж року відвідав Чернігів. Оглянуті музеї та матеріали, зібрані під час експедицій по Чернігівській губернії, викликали у нього здивування існуванням “здесь того богатства старины”. М.І. Петров визнав, що “рабочие руки в Чернигове есть”¹⁷, позитивно відгукнувся про роботу В.Г. Дроздова та П.М. Добровольського, активних членів Чернігівського відділення підготовчого комітету¹⁸.

Найголовнішим завданням Чернігівського відділення підготовчого комітету було створення виставки при з’їзді. За усталеною традицією вона повинна була дати уявлення про місцеві старожитності, можливість вивчення матеріалів з різних регіонів та ілюструвати запропоновані реферати¹⁹. Для цього комітет розробив програму збиральницьких експедицій та звернувся до громадськості з проханням надсилати на виставку пам’ятки старовини. На жаль, експонати збирались повільно, а на експедиції не вистачило коштів²⁰.

Доречно згадати, що каталог виставки був виданий напередодні з’їзду коштом Д.Я. Самоквасова²¹. Його публікація ускладнювалась тим, що окремі особи (як висловились П.С. Уварова, “по природной нашей русской беспечности”) надіслали колекції в останній тиждень, а дехто навіть у день відкриття виставки. Описи цих матеріалів довелося друкувати на додаткових сторінках вже під час роботи з’їзду²².

Найголовнішою подією у підготовці до з’їзду стала обробка та видання щоденників розкопок Д.Я. Самоквасова, проведених протягом 1871–1891 рр. Московський підготовчий комітет виділив для цього 1200 рублів. Професор особисто стежив за друком, робив коректуру, додатково доплачував за виконані роботи, постійно повідомляв про хід робіт голову комітету П.С. Уварову: “Набирается 17-й лист моих “Дневников”, надеюсь кончить к 1-му августа. Прилагаю 7 начисто отбитых листов. Воронов представил дополнительный счет на 60 руб., который я тотчас заплатил”²³. До липня 1908 р. великий за обсягом том “Могилы русской земли. Описание археологических раскопок и собрания древностей профессора Д.Я. Самоквасова” був готовий. На обкладинці розмістили малюнки Чорної могили – розріз розкопу та речовий комплекс з кострища пам’ятки. Як додаток до книги планувалося видати атлас з малюнками, але зробити його до з’їзду не встигли. Натомість Д.Я. Самоквасову вдалося надрукувати і роздати делегатам історико-археологічне дослідження “Северянская земля и северяне по городищам и могилам”.

А Чернігівський з’їзд ледь не зірвався – по Україні ширилися селянські хвилювання. Навіть в археологічних експедиціях страйкували грабарі, які вимагали збільшення поденної платні. Однак улаштувачам з’їзду вдалося перебороти всі труднощі. Д.Я. Самоквасов писав П.С. Уваровій: “Губернатор сообщил мне, что южные уезды совершенно спокойны, и обещал со своей стороны содействие целям съезда по мере возможности”²⁴. Д.Я. Самоквасову на тому з’їзді була уготована царствена роль. У Чернігові

він, за прикладом минулих форумів, керував відділенням первісних старожитностей.

5 серпня 1908 р. на урочистому засіданні з'їзду, присвяченому 1000-літтю міста, Д.Я. Самоквасов виголосив промову “Про самобутнє зародження на південно-заході Росії російської державності”.

Якщо не вдалося провести археологічні та архітектурні дослідження в підготовчий період, то зусиллями П.М. Добровольського та щирим бажанням Д.Я. Самоквасова (він писав графині П.С. Уваровій: “... я постараюсь его [третій великий курган у Троїцькій групі – Л.Я.] раскопать во время съезда”²⁵) відбулися показові археологічні розкопки на Болдиній горі, старому кладовищі в Берізках та огляд фрескового живопису в Успенському соборі²⁶.

Спеціально для демонстрації методики розкопок на території могильника на Болдиній горі були досліджені 12 насипів за обрядом інгумації, серед яких: 2 великі кургани поряд з уже вивченими Гульбищем та Безіменним та 10 малих. Знахідки, особливо з малих, не пограбованих скарбошукачами курганів, виявилися цікаві і доповнювали результати 1870-х рр. Серед них виділялися: “серебряные кольца, из которых одно редчайшей формы; перламутровая привеска, доселе не встречавшаяся”; золота монета – денарій англійського короля Етельреда II, карбований на рубежі X–XI ст.; орнаментований фрагмент реберної кістки барана, на якій Д.Я. Самоквасов доглянув нібито “те именно черты и резы, коими славяне, по свидетельству черноризца Храбра, читали и писали” до прийняття кириличного алфавіту. Курган № 12 не був у 1908 р. досліджений до кінця. Вже у 1965 р. Чернігівський загін Придніпровської експедиції Інституту археології Академії наук СРСР під керівництвом С.С. Ширинського з'ясував, що курган пограбували ще в давнину і що, можливо, в ямі був похований дружинник з конем та жінкою²⁷.

На кургані Гульбище у північній частині насипу було зроблено розріз до материка, щоб учасники з'їзду могли побачити обпалену підшву кострища і залишки попелу, вугілля та перепалених кісток²⁸.

Під час роботи з'їзду Д.Я. Самоквасовим вперше проведені археологічні дослідження могильника на старому кладовищі в урочищі Берізки, розташованому на північній околиці Чернігова, на лівому березі р. Стрижень. Могильник на той час налічував понад 50 курганів різного розміру. З північно-західного боку до старого кладовища примикало піщане підвищення з красномовною назвою “Курганьє”, де збереглися “следы многих курганов без дерновой обкладки, засыпанных песком и частью поросших лозою”²⁹. Вчений розкопав 7 курганів: 4 на кладовищі – два великі і два малі і 3 в урочищі Курганне – один великий та два малі. В останніх двох виявлені поховання у ґрунтових могилах – кістки небіжчиків лежали на спині головою на захід, зафіксовані залишки труни. В одному похованні знайдені залізний ніж, кресало, залізний предмет, який, на думку Д.І. Бліфельда, можна вважати сулицею³⁰. У другому – лише сліди залізного окису³¹. В інших 5 курганах виявлені трупоспалення на місці. Кострища дуже погано збереглися. Заслуговує на увагу лише один із курганів (№ 2), в якому досліднику вдалося зафіксувати парне трупоспалення з конем і простежити деякі характерні деталі поховального обряду. На кострищі кургану № 2 П.С. Уварова серед попелу та перегорілого хмизу помітила рештки схрещених деревищ товщиною до 7 см, які збереглися в “угловых частях кострища, в расстоянии около пяти аршин (3,5 м – Л.Я.) друг от друга. Следовательно костёр, сложенный из тонких дров и хвороста, занимал место около пяти аршин в квадрате”³². Згодом, проаналізувавши цю інформацію, Б.О. Рибаків дійшов висновку, що поховальне кострище своїми розмірами та формою було дуже близьке до зрубних гробниць³³. Ретельне розбирання кострища дозволило Д.Я. Самоквасову зафіксувати незначні рештки шкіряної

сумки, представлені різними видами бронзових бляшок³⁴.

На думку Д.Я. Самоквасова, продовженням цієї групи курганів могли бути 20 насипів, розташованих на захід від урочища Курганне по обидва боки дороги на Халявин у вигляді ледь помітних “возвышений на пахоте”³⁵. Частина курганів могильника, в тому числі два великі на старому кладовищі і всі по Халявинській дорозі до 1908 р. були вже розкопані. Д.Я. Самоквасов, оглянувши їх, визнав, що дослідники не володіли методикою розкопок курганних насипів³⁶.

*Д.Я. Самоквасов на розкопках в урочищі Берізки.
Фото з особистого архіву Т.Г. Новик*

Під час проведення показових розкопок навколо Д.Я. Самоквасова групувалися не тільки маститі археологи, а й ті, хто тільки ледь був знайомий з цією наукою – “учащиеся, юноши, девушки, жадно слушавшие объяснения профессора”. Є.О. Корноухов зазначав, що вже на археологічному з’їзді сформувався гурток “самоквасовцев”³⁷. Вірогідно, серед них були майбутні відомі археологи, дослідники Чернігівщини – В.А. Шугаєвський, П.І. Смолічев, С.Г. Баран-Бутович.

Виступаючи у грудні 1908 р. на засіданні відділу слов’янської і російської археології Імператорського російського археологічного товариства з доповіддю про результати останніх досліджень, Д.Я. Самоквасов висловив думку про необхідність об’єднання здобутих матеріалів в “особом археологическом музее Северянской земли, который предполагается устроить в Киеве”³⁸. Хоча, за спогадами Є.О. Корноухова та А.В. Верзилова³⁹, такий музей планувався в Чернігові. В будь-якому випадку це означало б повернення всіх речей, знайдених у курганних некрополях Північного Лівобережжя на батьківщину, але і до сьогоднішнього дня колекції розпорошені. Більшість знахідок перебуває в експозиції та фондах Державного історичного музею в Москві та петербурзького Ермітажу⁴⁰, незначна кількість – в музеях Києва і Чернігова⁴¹.

Під час роботи з’їзду П.С. Уварова отримала повідомлення від викладача Чернігівської чоловічої гімназії О. Бурова про знайдений у липні 1908 р. біля с. Низківка скарб срібних прикрас: “...серебряное ожерелье, кольца, серьги и браслеты найдены в зарытом в земле сосуде около месяца тому назад”⁴². Відправник листа сповістив і адресу Євгена Локтева, який міг детально розповісти про скарб та показати знайдені речі. Ще в дні роботи з’їзду

скарб був викуплений, а згодом описаний та опублікований Д.Я. Самоквасовим⁴³. Нині він експонується в Державному історичному музеї в Москві⁴⁴.

Д.Я. Самоквасов разом з Ф.Ф. Горностаєвим повинен був очолити також архітектурно-археологічні дослідження чернігівських пам'яток домонгольського періоду, які, на жаль, провести не вдалося.

Потрібно згадати, що на XIV Археологічному з'їзді Московське археологічне товариство порушило питання розробки інструкції для проведення розкопок не лише курганів, а всіх типів пам'яток. Для цього була сформована комісія, до складу якої увійшли: Е.Р. фон-Штерн, А.В. Селіванов і Д.Я. Самоквасов. Після закінчення з'їзду роботу продовжив О.А. Спіцин⁴⁵.

Найвищою оцінкою Чернігівського археологічного з'їзду та напрямку, який він отримав завдяки діяльності Самоквасова, можна вважати слова М.П. Кондакова, адресовані П.С. Уваровій по закінченні форуму: "...настоящий черниговский съезд уже использует новейшие материалы Киевской Руси, хотя, к сожалению, не носит специально киевской археологией"⁴⁶. На думку Г.І. Вздорнова, якби не Московське археологічне товариство та започатковані за його ініціативи археологічні з'їзди, ми сьогодні "не досчитались бы множества памятников, которые вошли затем в историю отечественной и мировой культуры"⁴⁷. Це стосується і старожитностей Чернігівщини IX–XIII ст., які отримали життя в науці, завдячуючи діяльності Дмитра Яковича Самоквасова.

¹ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 1515. – Арк. 321.

² ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 1515. – Арк. 321; Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV Археологического съезда. – М., 1916. – С. 1.

³ Відділ письмових джерел Державного історичного музею Російської Федерації (далі – ВПД ДІМ). – Ф. 104 – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 109.

⁴ Лебедев Г.С. История отечественной археологии. 1700–1971 гг. – СПб., 1992. – С. 355.

⁵ ВПД ДІМ. – Ф. 17. – Спр. 635. – Арк. 75.

⁶ ВПД ДІМ. – Ф. 17. – Спр. 635. – Арк. 76; Правила Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове в 1908 г. и протоколы заседаний Предварительного комитета 7–9 февраля 1906 г. – М., 1906. – С. 17–18.

⁷ Труды Московского предварительного комитета по устройству Четырнадцатого археологического съезда. – М., 1906. – Вып. 1. – С. 3–21.

⁸ ВПД ДІМ. – Ф. 17. – Спр. 635. – Арк. 52–56.

⁹ Д.Я. Самоквасов, П.С. Уварова. Выписки из дел Императорской археологической комиссии 1860–1905 гг. и Черниговского статистического комитета 1901 г., пополненные сведениями из архива графини П.С. Уваровой – О находках денежных кладов и других древностей //Труды Московского предварительного комитета ... – Вып. 1. – С. 41–69.

¹⁰ Рукописный відділ наукового архіву Інституту історії матеріальної культури Російської Академії наук (далі – РВ НА ПМК РАН) – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 414. – Арк. 6–63в.

¹¹ А.С. Отчёт о раскопках, произведенных в 1907 г. в Черниговской губ. С.А. Гатцуком //Известия Императорской Археологической комиссии. – СПб., 1909. – Вып. 29. – С. 164.

¹² Правила Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове... – С. 39–40.

¹³ Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1906–1908. – Чернигов, 1909. – Вып. 7. – Приложения. – С. 55.

¹⁴ Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов... – С. III.

¹⁵ РВ НА ПМК РАН – Ф. 4. – Спр. 53. – Арк. 37.

¹⁶ ВПД ДІМ. – Ф. 17. – Оп. 1. – Спр. 635. – Арк. 154.

¹⁷ ВПД ДІМ. – Ф. 17. – Оп. 1. – Спр. 635. – Арк. 184, 245.

¹⁸ ВПД ДІМ. – Ф. 17. – Оп. 1. – Спр. 635. – Арк. 201; Коваленко О., Ясновська Л. Нові матеріали з історії чернігівських музеїв //Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2005. – Вип. 5. – С. 104.

¹⁹ Труды X Археологического съезда в Риге 1896 года. – М., 1900. – Т. III. – Протоколы. – С. 30.

²⁰ Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов... – С. V–VI.

²¹ Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – М., 1911. – Т. III. – Протоколы. – С. 133.

²² Там само. – С. 132–133.

²³ ВПД ДІМ. – Ф. 17. – Оп. 1. – Спр. 635. – Арк. 297.

²⁴ ВПД ДІМ. – Ф. 17. – Оп. 1. – Спр. 568. – Арк. 101зв.

²⁵ ВПД ДІМ – Ф. 17. – Спр. 635. – Арк. 297.

²⁶ Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов... – С. 5; Рудаков В.Е. Четырнадцатый археологический

съезд и тысячелетие города Чернигова. – СПб., 1908. – С. 37.

²⁷ Ширинский С.С. Отчёт о раскопках Черниговского отряда Приднепровской экспедиции в 1965 г. //Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1965/31. – С. 1–3.

²⁸ Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов... – С. 23.

²⁹ Самоквасов Д.Я. Могильные древности Северянской Черниговщины. – М., 1916. – С. 1.

³⁰ Бліфельд Д.І. Древньоруський могильник в Чернігові //Археологія. – 1965. – Т. 18. – С. 135.

³¹ Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов... – С. 5.

³² Там само. – С. 8–9.

³³ Рыбаков Б.А. Древности Чернигова //Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1949. – № 11:

Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. – Т. 1. – С. 23.

³⁴ Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов... – Рис. 4.

³⁵ Самоквасов Д.Я. Могильные древности Северянской Черниговщины. – С. 1.

³⁶ Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов... – С. II.

³⁷ Корноухов Є. Памяти профессора Д.Я. Самоквасова //Черниговское слово. – 1911. – 13 августа. – С. 2.

³⁸ РВ НА ИМК РАН. – Ф. 3. – Спр. 415. – Арк. 2.

³⁹ Корноухов Є. Памяти профессора Д.Я. Самоквасова; Верзилов А.В. Мої спогади про чернігівських археологів //Український історик. – 1991. – № 1–2 (108–109). – С. 162.

⁴⁰ Українські культурні цінності в Росії. Археологічні колекції України. – Вип. 2: Повернення культурного надбання України: Документи свідчать. – К., 1997. – С. 141. – № 517; С. 144. – № 532; С. 149. – № 558, 559; С. 150. – № 556; С. 152. – № 573; С. 154. – № 584, 585; С. 156. – № 595; С. 158. – № 601–605.

⁴¹ Черненко О.Є. Матеріали з розкопок Д.Я. Самоквасова 1908 р. на Болдиних горах у фондах Чернігівського історичного музею //Некрополі Чернігівщини: Тези доповідей наукової конференції. – Чернігів, 2000. – С. 10–12.

⁴² ВПД ДІМ. – Ф. 17. – Спр. 635. – Арк. 405зв.

⁴³ Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов... – Табл. 4, 7–14.

⁴⁴ Українські культурні цінності в Росії. – С. 154. – № 584.

⁴⁵ Спицын А.А. Археологические раскопки. – СПб., 1910. – 125 с.

⁴⁶ ВПД ДІМ. – Ф. 17. – Спр. 638. – Арк. 324.

⁴⁷ Вздорнов Г.И. История открытия и изучения русской средневековой живописи XIX века. – М., 1986. – С. 140.

ІСАЄНКО О., ТАРАСЕНКО О.

“Українські голосіння над померлими”, або Чому М.С. Грушевський не брав участі в XIV Археологічному з’їзді

Історія Всеросійських археологічних з’їздів – наукових форумів другої половини XIX – початку XX ст. – докладно не вивчена. Принаймні, ті з них, що відбулися на теренах України (Київ – 1874 і 1899, Одеса – 1884, Харків – 1902, Катеринослав – 1905, Чернігів – 1908), безумовно, потребують більш ретельного дослідження. Археологічні з’їзди, як відомо, виходили далеко за рамки археологічної дисципліни в сучасному її розумінні. Доповіді, публікації, які мали регіональний характер, тобто стосувалися української історії, нині можуть розглядатись у контексті розвитку національної історіографії. Безпосередньо матеріали XIV Археологічного з’їзду, якій відбувся у Чернігові 1908 р., в цьому аспекті не вивчалися, що й актуалізує пропоновану розвідку. В ній ставиться за мету з’ясувати причини відмови декількох українських істориків на чолі з М.С. Грушевським брати участь у науковому форумі.

Для даного дослідження використані “Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове”, які містять протоколи засідань Московського підготовчого комітету, а також звіти і матеріали роботи з’їзду. Втім, цілком зрозуміло, що така дразлива проблема, як бойкот українських істориків, майже не відобразилася у “Трудах”. Тому були залучені інші джерела, насамперед, тогочасна публіцистика: загальноукраїнські “Літературно-науковий вісник” і “Рада” та регіональне “Черниговское слово”, які надали додаткову інформацію. Крім того, причини бойкоту розкриваються в листуванні, насамперед, головного його організатора М.С. Грушевського.

Наукові заходи в Росії останньої чверті XIX – початку XX ст. часто мали ідеологічне забарвлення, супроводжувалися великодержавним антуражем. Не були винятком і Всеросійські археологічні з’їзди, що відбувалися в “українських” губерніях. Тут зіткнулися, зрозуміло, дві тенденції, чи ідеологічні сили під науковими прапорами: імперська великоросійська і національна українська. Це виявилось ще на першому Київському археологічному з’їзді 1874 р., повторювалося пізніше і чи не свого апогею досягло під час організації та проведення форуму в Чернігові. Одразу зауважимо, що давнє місто над Десною в цьому не винне. Причина – в історичному моменті, бо з’їзд проводився, коли конфлікт між ідеологіями загострився до краю, охопив усі сфери суспільно-політичного життя. Науковий майданчик мало не перетворився на ідеологічну глadiatorську арену, де віч-на-віч під науковими прапорами зустрілися б великодержавний російський шовінізм і український націоналізм. Безпосередньо на з’їзді цього не сталося. Обидві сторони постфактум видали свої коментарі. Рупор великодержавників “Черниговское слово” прокоментував нездійснене зіткнення так: “Понятно равнодушие к черниговским торжествам наших либералов и еврействующей части нашей печати. Черниговский съезд археологов, а с ним и весь праздник Чернигова попал под бойкот “прогрессистов” за то, что съезд не допустил чтение докладов на смехотворном украинском литературном языке, измышленным профессором Грушевским и К°. Украинофилы так обиделись, что им не было позволено прочесть “о самостийной Украине” на изобретённом ими жаргоне, из которого, как курьез известна, кажется, в России всего лишь одна фраза: “голодранці у всіх стран сбигайтесь до купы”, что они решили воздержаться от участия в черниговских торжествах”¹. Професор М.С. Грушевський, зі свого боку, пояснив конфлікт у статті “Не пора”², до якої ми ще будемо звертатися.

Утім, даний інцидент слід розглядати не як випадкове технічне непорозуміння, а в контексті становлення й розвитку української історичної науки. Адже Європі XIX – початку XX ст. притаманне творення національного історіографічного нарративу як питомої частки процесу формування модерних націй³. Українці дещо відставали від загального руху, але не набагато. Наприкінці “довгого XIX ст.” (І. Лисяк-Рудницький), тобто після “Історії Русів”, ґрунтовних праць Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, М. Костомарова, П. Куліша, М. Грушевського, витвореного О. Лазаревським монументального образу Старої України, насадженої В. Антоновичем у Києві й у регіонах так званої документальної школи, після появи масиву “Киевской старины”, зрештою, вже після скасування обмежень на українське друковане слово, українська історична наука все ще виборювала право на існування.

Як же розгорталася подія, які призвели до бойкоту українських істориків на чолі з М. Грушевським XIV Археологічного з’їзду. Генезу конфліктної ситуації, як зазначалося вище, почасти розкривають протоколи Московського підготовчого комітету. Засідання комітету розпочалися в лютому 1906 р. Крім представників Московського археологічного товариства, в них брали участь делегати від регіонів, в тому числі чернігівці – майбутні господарі з’їзду⁴. Вони, а саме Андрій Шелухін (директор Чернігівського музею українських старожитностей В.В. Тарновського), уже на першому засіданні 7 лютого висловили думку про необхідність створення на з’їзді окремої секції – “Украинские древности”. Хто був безпосереднім автором ідеї, невідомо, але для багатьох учасників засідання підготовчого комітету вона, вочевидь, стала несподіваною і викликала палкі дискусії. Справа дійшла до голосування, яке засвідчило: 18 голосів – за дану пропозицію, а 45 – проти. Підсолоджувальною пігулкою стала резолюція з цього питання: “...в случае необходимости и интереса (!) образования такого Отделения, оно может быть организовано на самом Съезде, как это было сделано на XIII Съезде, дополнением X Отделения – “Древности Запорожья”⁵.

Наступного дня чернігівські делегати П.М. Добровольський, О.О. Муханов, А.В. Верзилов внесли на розгляд ще одну, не менш несподівану, пропозицію: створити підготовчий комітет у Львові і залучити до роботи Наукове товариство імені Т. Шевченка. Тут ініціативу в свої руки взяла голова товариства П.С. Уварова, пояснивши, що “вопрос об устройстве во Львове особого Предварительного Комитета не может входить в обязанность настоящего собрания”. Натомість було запропоновано звернутися до професора Соколовського у Кракові, який мав досвід обстеження руських пам’яток у Галичині, а також до НТШ “с просьбой оказать содействие подготовительным работам к Съезду”⁶. Проте, як саме, завдяки яким механізмам мало відбуватися дане “содействие”, невідомо. Гадаємо, що причина відмови створити комітет у Львові (за кордоном) була формальною. Московське археологічне товариство – державна наукова інституція – існувала тривалий час, мала неабиякий організаційний досвід і прагнула проводити свої форуми зі слов’янським розмахом. А відтак, дане питання при бажанні навіть через державні (дипломатичні) канали можна було б вирішити, принаймні, спробувати це зробити.

На засіданнях у Москві обговорювалось також мовне питання, яке знайшло відображення в “Правилах”: “Все рассуждения и прения в заседаниях Съезда, как общих, так и частных по Отделениям, происходят на русском языке, но Учёный Комитет может назначить заседание или допускать чтение докладов на французском и немецком языках, равно как и на всех славянских наречиях (курсив наш. – Авт.)”⁷. Звучало обнадійливо для бажаючих виступити на з’їзді українською мовою. Намітився функціональний мовний прорив у живому науковому спілкуванні на високому, можна сказати, загальноімперському

рівні. Пригадаємо, що саме українська мова стала каменем спотикання під час проведення археологічного з'їзду в Києві 1899 р. Тоді організатор – Московське археологічне товариство – заборонив галицьким науковцям виголошувати доповіді українською мовою. На Катеринославський археологічний з'їзд 1905 р. представників НТШ уже не запрошували. “Наддніпрянци” заявили протест і почасти відмовилися брати участь у роботі з'їзду. Ті, хто залишився, виголошували доповіді російською мовою. На час проведення Чернігівського археологічного з'їзду після відомих академічних і урядових постанов щодо української мови можна було проблем не очікувати, але, як виявилось, зрештою, ідеологічний конфлікт виявився назовні саме через мовне питання.

Отже, жодна з пропозицій чернігівської делегації, які вона, напевно, готувала задалегідь, не були підтримані. Чи узгоджувалися вони з українськими істориками, для яких мали принциповий характер? Вважаємо, що так. Про це свідчить, зокрема, лист М.С. Грушевського до І.Л. Шрага, написаний зі Львова 18 лютого (!) 1906 р. Знаменитий історик засвідчив повну обізнаність у московських засіданнях: “Нині дістав звістку з Москви, що проект чернігівських відпоручників на предварительный комитет археологічного з'їзду в справі заснування осібної секції старинностей України-Русі і утворення одного предварительного комитета при Товаристві ім. Шевченка у Львові відкинені московським археологічним Товариством. І кореспондент мій додає, що чернігівські відпоручники дуже слабо боронили своїх внесків. Се шкода, ... в сій справі такі штукації і повинні ставитися і надалі енергійно в інтересах характеру з'їзду”⁸. Щодо організаторів, то вони до чернігівських ініціатив поставились, вочевидь, з підозрою, вважаючи, що їхня реалізація спровокувала би політизацію наукового заходу. Адже не випадково пролунали слова-побажання голови Московського археологічного товариства П.С. Уварової під час відкриття з'їзду: “Чтобы уродливые проявления того психоза, который обуял нас за последнее время, не коснулся мирных, скромных, учёных занятий изучения памятников старины, которым единственно должно быть посвящены наши Археологические Съезды”⁹.

Незважаючи на труднощі з “українським питанням” на стадії підготовки з'їзду, в цілому справа не виглядала безпорадною. Очікувався значний масив українських студій. Так, професор Д.І. Багалій у своїй програмі підготовчих робіт Чернігівського з'їзду приділив найбільшу увагу козацькій добі, запропонувавши практичні кроки для її здійснення: “Древности казацкого периода Черниговщины и Полтавщины, т.е. Левобережной Малороссии, – зауважив він, – могут быть изучены, как при посредстве архивных документов, хранящихся в архивах Чернигова, Нежина, Полтавы, Харькова, Москвы, Петербурга, так и вещественных памятников казацкой малороссийской старины, хранящихся в различных музеях и древлехранилищах. Потому весьма желательно устройство специальных экскурсий для изучения архивов и указанных древностей, ... желательно составление альбома или собрания к специальной выставке планов малороссийских городов казацкого периода и коллекций карт Левобережной Украины в XVI–XVIII вв.”¹⁰. Запропонований план мав цілком реалістичний вигляд. Судячи з тематики доповідей, заявлених імовірними учасниками з'їзду, українська старовина мала бути досить різноманітно опрацьована. Наприклад, сам Д. Багалій заявив чотири доповіді: “Цехи в Левобережной Малороссии”, “Магдебургское право в Малороссии”, “Город Нежин по Румянцевской описи Малороссии”, “К истории колонизации Левобережной Малороссии”¹¹. Історики і мистецтвознавці з Києва, Одеси запропонували доповіді також з українською тематикою: Г. Павлуцький – “О происхождении форм украинского зодчества”, В. Перетц – “Что читали Межигорские монахи в XVIII в.”, О. Новицький – “Черты самобытности в украинском зодчестве”, С. Шелухін – “О названии Украина” тощо. Предметом дослідження вченими розглядалась і сама

українська мова. Наприклад, М. Сумцов мав виступити з темою: “О старинном культурном общении украинцев с немцами по данным украинского языка”¹². Професор Д. Іловайський під час засідань відділення “Памятники языка и письма” пропонував: “Определить, хотя бы приблизительно, древность настоящего малорусского языка и его отношения к великорусскому, а следовательно и взаимное отношение двух русских народностей. Есть ли малорусский язык только наречием или самостоятельный славянский язык”¹³.

22. ЧЕРНИГОВЪ.

Дворянское собрание.

*Будинок Дворянського зібрання, в якому відбувалися засідання
XIV Археологічного з’їзду*

Але повернемося до формування персонального складу учасників з’їзду. Листування з установами і окремими науковцями, в тому числі за межами Росії, постійно велося упродовж роботи Московського підготовчого комітету, про що свідчить звіт П. Уварової. Дещо скептично з цього приводу вона зауважила: “Остается пока открытым разрешение вопроса о том, что принесет русской науке то общение с ближайшими нашими славянскими соседями, о котором так давно мечтают наши южно-русские учёные (курсив наш. – Авт.), и те старания, которые были приложены Московским Подготовительным Комитетом к привлечению к нашим работам по археологии как учёных Славянских Обществ, так и отдельных личностей, известных своими научными археологическими трудами”¹⁴.

Зрештою, у 1907 р. Московське археологічне товариство надіслало запрошення НТШ взяти участь у роботі Чернігівського з’їзду. Запрошення було прийняте, але водночас НТШ офіційно рекомендувало організаторам запросити і представників Українського наукового товариства в Києві¹⁵. Таким чином, напрошується думка, що галицькі й київські дослідники планували виступити єдиним науковим фронтом. На жаль, листування наукових установ затягнулося і навіть набуло негативного відтінку. Спочатку організатори ставили під сумнів наукову компетенцію УНТ, потім висловлювали побоювання, що доповіді українською мовою можуть перетворитися на “обсуждение политических вопросов”. Залишається відкритим питання, чи переговори навмисно затягувалися, аби психологічно дотиснути і змусити “киян”

відмовитися від поїздки до Чернігова, чи організатори справді плекали надії переконати запрошених не виголошувати доповіді українською мовою. Варто також відзначити, що саме у 1907–1908 рр. в середовищі української інтелігенції вирувала чергова дискусія щодо української літературної мови, її лексики, правопису тощо. Проблема обговорювалася у пресі, зокрема на шпальтах газети “Рада”, на засіданнях наукових товариств, у тому числі УНТ (до речі, М. Грушевський займав непримиренну позицію, дарма, що опонентів у нього було чимало). І, як засвідчують розвідки сучасних українських дослідників, до згоди було далеко¹⁶.

УНТ було таки запрошене на Чернігівський з’їзд. М.С. Грушевський висловив думку, що від рішення членів УНТ “брати чи не брати участі” залежала позиція НТШ¹⁷. Вирішальним став аргумент, що під час роботи з’їзду можливі провокації проти українських доповідачів з боку шовіністичних елементів. Звідки взялися такі побоювання, сказати зараз важко. Грушевський посилається на нехіль, з якою організатори запрошували киян і львів’ян на форум. Думаємо, йому були відомі ще деякі обставини організаційного характеру, адже чорносотенці таки проявили себе в Чернігові у дні роботи з’їзду. Отже, на зібранні УНТ у травні 1908 р. було вирішено не їхати до Чернігова, що автоматично означало відмову і НТШ.

Але НТШ отримала запрошення також від Чернігівської міської управи взяти участь у святкуванні ювілею міста, який мав відбутися у ці ж серпневі дні. Вже прийнявши рішення не брати участі в роботі з’їзду, М.С. Грушевський у листі до М.М. Коцюбинського наприкінці липня (напередодні з’їзду) запитував: “...чи Ви взяли б на себе обов’язок бути нашим депутатом на ювілею? чи сей юбилей не буде мати якогось неприличного чорносотенного характеру”¹⁸. 30 липня 1908 р. М.М. Коцюбинський відповів М.С. Грушевському: “Мені дуже хотілось би стати у пригоді товариству і Вам, як голові його, і сердечно дякую за довір’я та честь. Але справу ставлю так: Коли Ви, зваживши подані факти, уважатимете за конче потрібне мати на ювілеї свого депутата і нікого іншого зараз не можете вислати, то я мусив би згодитись. Але се було б для мене особисто дуже тяжко, та й навіть гидко брати участь у такому святі державно-поліцейського характеру”¹⁹. Серед наведених у листі письменника фактів згадувалося, що Чернігівська міська дума запросила на свято жандармського полковника, але не запросила чернігівську “Просвіту”, яка на тоді була “в немилості” губернської власті, а дехто з просвітян, як І.Л. Шраг, перебував у в’язниці²⁰. Уже після з’їзду М. Грушевський знову запитував: “...як держить себе Чернігівська городська управа в ювілейні свята, чи не скомпрометувала себе? ... ми хочемо вислати їй привіт *ex post*, замість привіту на юбилей”. М. Коцюбинський інформував: “Ювілейне свято, як і археологічний з’їзд, вийшло цілком чорносотенне. Городська управа (не зовсім чорна, а так собі сіра) могла б, однак, передбачити, що в теперішні часи може вийти з ювілею, тим більш, що ініціаторами сього свята були один союзник, а другий просто “мерзавец”. Але такого яскравого чорносотенного характеру свята навіть управа не сподівалась”²¹. Тож письменник не радив надсилати привітання Чернігівській управі. Отже, члени УНТ (за деяким винятком) і НТШ бойкотували Чернігівський з’їзд. Теми доповідей, які планували оприлюднити Грушевський і його однодумці, зазначалися в місцевій пресі, зокрема, “Про памятники старорусские (Киевского искусства) в Галиции, пережитки и аналогии Киевского искусства в артистическом промысле гуцулов” і “Байда-Вишневецкий и начало Сечи, спорные вопросы по происхождению казачества” (М. Грушевський), “Из истории украинской литературы XVII–XVIII вв.” (І. Стешенко), “Из современной украинской диалектологии” (Є. Тимченко), “До истории внутренних отношений гетманщины первой половины XVIII в.” (О. Грушевський), “Администрация Гетманщины первой половины

XVIII в.” (І. Джиджора)²².

Таким чином, можна дійти наступних висновків: М.С. Грушевський повсякчас тримав у полі зору справу підготовки Чернігівського археологічного з’їзду, не виключаючи своєї участі в цьому науковому форумі до останнього моменту (либонь, до травня 1908 р.). Зрештою, було прийняте рішення бойкотувати з’їзд. Дослідники, які безпосередньо й організаційно були пов’язані з істориком (члени НТШ, УНТ), безумовно орієнтувались на його авторитет. Що стосується неприбуття на з’їзд інших відомих (“незалежних”) істориків, таких, як Д.І. Багалій і Д.І. Яворницький, то чіткої відповіді поки що не маємо. Офіційна причина – хвороба – видається занадто банальною в цій ситуації²³. М.С. Грушевський висловив дві причини бойкоту українськими істориками XIV Археологічного з’їзду. Перша з них полягала, як ми зазначали, в побоюванні провокації з боку шовіністичних елементів²⁴. А друга – в тому, що “знову невеличка купка “українських фанатиків”, які хотіли читати реферати по-українськи, коли тим часом поруч них далеко більше число благородних українців, і то не якихось перевертнів, а самих “поштенних”, патентованих – читали б свої реферати по-російськи. І що б було се – чи маніфестація українських національних сил, чи українського національного безсилля”²⁵. Вважаємо, для розуміння ситуації важлива відповідь на інше питання, а саме: чи були зацікавлені від початку обидві сторони – московські організатори і українські історики в зустрічі на чернігівській землі? На нашу думку, жодна зі сторін не докладала особливих зусиль, щоб подолати непорозуміння. Тогочасні політичні мотивації та ідеологічна доцільність переважили над науковою користю. Але доповіді **українською** мовою “благоразумних українців”, як-от: “Народная медицина в освещении современной науки” І. Луценка, “Украинские заговоры от уроков” Х. Ящуржинського, “Украинские причитания над умершими” С. Шелухіна все-таки лунали на з’їзді²⁶.

¹ Черниговское слово. – 1908. – № 515. – 15 августа.

² Літературно-науковий вісник. – 1908. – Т. XLIII. – Кн. VII. – С. 130–140.

³ Цінні спостереження й узагальнення маркуючих елементів історичної думки України “довгого XIX ст.” див.: Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Україна і Росія в історичній ретроспективі: українські проекти в російській імперії. – К., 2004. – Т. 1. – С. 250–266.

⁴ Керівний склад Чернігівського відділення підготовчого комітету XIV Археологічного з’їзду виглядав так: голова – Михайло Данилович Карвольський-Гриневський, товариш голови – Володимир Йосифович Круковський, секретарі – Петро Михайлович Добровольський, Григорій Миколайович Соколовський, Андрій Павлович Шелухін (Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове. – М., 1911. – Т. III. – Протоколы. – С. 20).

⁵ Труды... – Т. III. – Протоколы. – С. 5.

⁶ Там же. – С. 8.

⁷ Там же. – С. 6. Але в той же час “Правила” предписували, що “председателям Отделений [на з’їзді. – Авт.] вменяется в обязанность допускать к докладу только те из рефератов, которые будут предварительно одобрены Учёным комитетом Съезда” (Там само. – С. 23).

⁸ Зеленська Л. Листи М. Грушевського до І. Шрага // Літературний Чернігів. – 2001. – № 17. – С. 83–84.

⁹ Труды... – Т. III. – Протоколы. – С. 11.

¹⁰ Там же. – С. 14.

¹¹ Там же. – С. 25.

¹² Там же.

¹³ Там же. – С. 29.

¹⁴ Там же. – С. 49.

¹⁵ Грушевський М. Твори у 50 томах. – Львів, 2005. – Т. 2. – С. 77.

¹⁶ Див. напр.: Зайцева З. Науково-видавнича діяльність українського наукового товариства (1907–1921 рр.) // Історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 34–44; Євген Чикаленко. Щоденник. Т. 1 (1907–1917). – К., 2004. – С. 6–34.

¹⁷ Грушевський М. Твори у 50 томах. – Львів, 2005. – Т. 2. – С. 77.

¹⁸ Листи до Михайла Коцюбинського / Упор. та коментарі В. Мазного. – Ніжин, 2002. – Т. II. – С. 86.

¹⁹ Там само. – С. 86–87.

²⁰ І.Л. Шраг у червні–серпні відбував “термін” у чернігівській тюрмі за підпис під “Виборзькою відозвою”. Див.: Демченко Т.П. Батько Шраг. – Чернігів, 2008. – С. 127–132.

²¹ Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. II. – С. 87–88. Згодом письменник у листі до Володимира Гнатюка

висловився категоричніше: “Ви не були свідком усього того свинства, усього того брудного патріотичного шумовиння, яке замість науки викинув з себе той наполовину хуліганський з’їзд” (Михайло Коцюбинський. Твори. – К., 1975. – Т. 6: Листи 1905–1909. – С. 107).

²² Черниговское слово. – 1908. – № 441. – 14 мая.

²³ Що стосується Д.І. Яворницького, то протокольно було відзначено його “излечение в одной из Екатеринославских лечебниц” (Труды... – Т. III. – Протоколы. – С. 35). З приводу відсутності Д.І. Багалія П.С. Уварова повідомила: “...не приехал на съезд по неизвестным нам причинам” (Труды... – Т. III. – Протоколы. – С. 134).

²⁴ Грушевський М. Твори у 50 томах. – Львів, 2005. – Т. 2. – С. 78.

²⁵ Там само. – С. 80.

²⁶ Черниговское слово. – 1908. – № 508.

СТАРОВОЙТЕНКО І.

Українська газета “Рада” й археологічний з’їзд 1908 року в Чернігові

XIV Археологічний з’їзд, що відбувся у Чернігові в серпні 1908 р., запам’ятався українцям не стільки науковими здобутками, скільки тими суперечливими колізіями, що склалися між українськими науковими товариствами та організаторами з’їзду і, безумовно, наклали свій відбиток на роботу останнього. До того ж, непорозуміння вийшло за межі двох зазначених сторін і згодом спровокувало конфлікт й серед самих українців. Причиною останнього стала участь у роботі з’їзду представників Одеси, незважаючи на його бойкот науковими інституціями Києва та Львова, які за свій вчинок зазнали всебічної критики від своїх же однодумців. Вона пролунала на сторінках щоденної української газети “Рада”, яка виходила у Києві в 1906–1914 рр. Але перш ніж перейти до цієї критики та її наслідків, зробимо невеликий історичний екскурс.

Зазначимо, що кожного разу, як тільки в Україні проводився археологічний з’їзд, виринало й набирало різної сили гостроти українське питання, а тому його продовження і на Чернігівському з’їзді стало вже закономірним явищем. Так, на Київському археологічному з’їзді 1899 р. організатори заборонили вживати українську мову, дозволивши читати нею лише реферати на окремих, або таємних засіданнях з кількістю учасників не більше 25. Але українські вчені з Галичини не прийняли зазначених умов і відмовилися від участі в роботі з’їзду. Їхні реферати були опубліковані в “Записках НТШ”. На Харківський археологічний з’їзд 1902 р. взагалі не запросили Наукове Товариство імені Шевченка (далі – НТШ) як інституцію, запрошення отримали лише троє вчених з Галичини, але на знак протесту вони відмовилися від участі у з’їзді.

Ще гостріших форм українське питання набрало на Катеринославському археологічному з’їзді 1905 р. Тоді 290 його учасників покинули засідання, склавши письмовий протест проти нехтування правами української мови. У результаті цього на з’їзді залишилося лише 106 вчених, 40 з яких також опротестували ставлення організаторів з’їзду до української науки.

Проте перераховані прикрі факти, що стали вже традиційними у вирішенні українського питання на подібних зібраннях, не послуговували доброю наукою для організаторів Чернігівського з’їзду – Московського імператорського археологічного товариства та графині П. Уварової. Цього разу вони запросили НТШ, але проігнорували ще одну інституцію – Українське наукове товариство у Києві (далі – УНТ). НТШ висловило пропозицію запросити на з’їзд і зазначене товариство, але отримало категоричну відповідь: “При этом ещё раз просим общество Шевченко иметь в виду, что Черниговский съезд, как и все археологические съезды России, займется исключительно учёными трудами по археологии и обсуждения никаких политических вопросов на съезде не будет допущено. [...] Что касается до приглашения Украинского Общества в Киеве, о котором пишет председательствующий, то оно будет приглашено на съезд только тогда, когда будут собраны сведения об его правоспособности к работе по археологическим вопросам”¹. Українців образили як тон відповіді, так і те, що УНТ не було названо науковим, а організатори з’їзду не знали про його склад і діяльність.

НТШ на знак протесту також відмовилося від участі у з’їзді “з огляду на те, що для українських представників нема гарантії, що на з’їзді наукові питання обмірковуюватимуться спокійно і безсторонно”². До того ж неясно було, чи дозволять українським вченим читати

реферати рідною мовою. Українців образило й те, що оргкомітет не погодився на утворення подібного комітету для підготовчих заходів у Львові та не прийняв пропозиції А. Шелухіна запровадити на з’їзді відділ “Українські старожитності”.

На бойкот українців одразу прореагували чорносотенні видання. Так, газета “Киевлянин” писала про початок роботи з’їзду в Чернігові наступне: “Хохломаны демонстративно и очень дружно отсутствуют. Нет ни Грушевского, ни Багалеев, ни Сумцовых, ни Левицких. Они объявили всероссийские археологические съезды “кацапскими”, хотя сами же преобладали на двух предыдущих съездах и задавали им тон, нередко превращая учёный съезд в политический митинг”. А бойкот українцями з’їзду пояснювала такими причинами: “Хохломаны упорно проводят свои тенденции, доказывая, что древние русские славяне – это были украинцы и, считая летопись Нестора и слово о полку Игореве произведениями украинской литературы. Убедившись, наконец, что им никого не удастся обморочить, а тем более, – сделать орудием своей пропаганды, они теперь совершили своего рода “исход”, решив в пику “кацапам” создать свои “самостийные съезды”³.

5 серпня тим же “Киевлянином” була опублікована і телеграма з повідомленням, що українцям таки дозволили читати доповіді і проводити навіть цілі засідання українською мовою. Але газета “Рада” назвала таку тактику запізнілою, відповідною прислів’ю: “Мудрий лях по шкоді, як коні вкрали, то він і стайню запер”⁴. Зіткнувшись із непорозуміннями, образами, зверхністю, продемонстрованими організаторами з’їзду щодо української науки, представники останньої вирішили розвивати свою справу самотужки, а для вирішення багатьох проблем, які в ній накопичилися, зібрати власний з’їзд. Бо впевнилися й цього разу, що вони не можуть “надіятися на те, що наша наука може розвиватися і процвітати під захистом і з ласки всяких московських наукових інституцій. Нам треба дбати про організування своїх наукових сил”⁵.

Найбільше бентежило українців те, що російська наука не бажала визнавати української науки та її представників рівними собі, проте залюбки привласнювала здобутки українських вчених для звеличення власної науки⁶. До того ж ставлення до українців залишалося незмінним, незважаючи на нові віяння в суспільних настроях щодо українства, відродження газетно-книжкового видавництва, існування українських наукових інституцій. Проте згадані вище події засвідчили, що ані російські політики, ані російська наука не бажали рахуватися з українцями, а тим більше визнавати їхні культурно-освітні права.

Як же поставилася до Чернігівського з’їзду українська газета “Рада”? Вона тримала читачів у курсі всіх подій: повідомляла про початок його роботи, приїзд графині П. Уварової, підготовку Московським археологічним товариством археологічної карти Чернігівської губернії, відкриття археологічної та етнографічної виставок⁷; у великій статті інформувала читачів про попередні археологічні з’їзди в Україні в розрізі українського питання⁸. В останній цитувалися важливі документи: зокрема, фрагменти листа оргкомітету з’їзду до НТШ від 12 грудня 1907 р., який автор вважав образливим для українців, відповіді НТШ на цей лист та листа оргкомітету від 31 березня 1908 р. У “Раді” друкувалася і резолюція загальних зборів УНТ, в якій відобразилося ставлення членів товариства до з’їзду: “На зібранні вияснилося, що для українських представників науки не має гарантії того, що на з’їзді наукові питання обмірковуюватимуться спокійно і безсторонне; зважаючи на це, загальне зібрання порішило од участі в чернігівському археологічному з’їзді ухилитись”⁹.

Звичайно, газета підтримала бойкот українськими вченими з’їзду, сповна розділила образу останніх¹⁰. Її позиція відобразилася ще напередодні з’їзду спростовуваннями інсинуацій газети “Новое время” (№ 11631), які пролунали у нарисі “Археологический съезд и украинофилы”. Українців звинувачували в політиканстві, використанні подібних

з’їздів для демонстрації певних політичних тенденцій. Про відкриття ж з’їзду “Рада” писала: “Науковий з’їзд учасників середній. Видатних наукових сил нема. Також нема і українських учених, яких хоч і запрошено було на з’їзд, але вони відмовилися від всякої участі”¹¹.

Газета засудила участь у роботі з’їзду українців – серед яких були С. Шелухін, Х. Яшуржинський, Ю. Биховський, бо останні поїхали у Чернігів, проігнорували бойкот українських наукових інституцій. Цьому епізоду були присвячені алегоричний фейлетон та передова стаття. Обидві публікації образили одного з постійних і кращих авторів “Ради” – С. Шелухіна. Свої враження від матеріалів, опублікованих у газеті, він виклав у емоційних листах до видавця “Ради” – Є. Чикаленка, що подаються далі.

Обидві статті настільки гостро зачепили С. Шелухіна, що фактично призвели до дворічного розриву співробітництва дописувача з українською газетою. У фейлетоні “Археологічний з’їзд (З доклада по начальству дійсного члена активної боротьби з українофільством Микити Шпигуна)”¹², що був відповіддю на публікацію в газеті “Киевлянин”, образи учасників з’їзду подавалися в алегоричній формі. Так, підкреслювалося, що серед останніх вирізнявся українофоб А. Савенко, “жидівські професори” і мала кількість “мазепинців”: “Приїхав один з Одеси од якогось товариства “Просвет” та й то псіхіатр. Сидить тихо і не рипається. Злість бере. Савенко шукав, шукав, на кому б показати свою удаль молодецьку, та таки й не знайшов. Другий хохломан Шелухов і признаватись боїться до мазепинців. Бо їх Гетман Грушевський розіслав універсал, щоб ніхто в Чернігів з них і носа не смів показувати. Дуже вредний чоловік він? Чи не можна б його по 129 потягти? Де ж то видано!” Явно, що у фейлетоні був натяк на С. Шелухіна і його образ у такому висвітленні викликав глибоке обурення.

Далі “Рада” опублікувала з приводу участі українців у з’їзді передову статтю “Наша нез’організованість”¹³. Вона також мала критичний зміст і засуджувала поведінку українців. Зокрема, звинувачувала їх у розпорошеності: “Політичний розум, такт й почуття національного достоїнства вимагали од всього українського громадянства скоритися ухваленій нашими авторитетами постанові і виступити в цій справі солідарно”. У статті відзначалося й те, що солідних виступів від наукових українських сил на з’їзді не пролунало, а були прочитані кілька рефератів неспеціалістами, “доклади котрих не могли присутнім дати поняття про сучасне становище української науки”. Українські ж засідання з’їзду газета назвала невдалими, бо на них учасники не змогли гідно репрезентувати українську науку. Вчинок же групи українців газета оцінила як прояв “давнього гуртківства, автономності, дезорганізованості”, які в усі часи служили добру послугу ворогам українства. Автор зазначав, що для власного самоствердження українці не повинні були розпорошувати свої незначні сили, а виступати згуртовано і спільно в усіх подібних заходах. Безумовно, С. Шелухіна вкололи і зауваження останньої статті, де його фактично зарахували до неспеціалістів, які не змогли гідно представити українську справу на з’їзді. Усі свої почуття з приводу критики “Ради” С. Шелухін зафіксував у листах до Є. Чикаленка, що розкривають нам і окремі утаємничені епізоди цієї історії. Зазначимо, що епістолярні джерела виявлені нами у фонді І (“Літературні матеріали”) Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Написані вони чорним чорнилом і мають добрий стан збереженості. Усі особливості авторського написання текстів у публікації збережені.

Листи Сергія Шелухіна до Євгена Чикаленка

№ 1

Одеса
Херсонська 36, кв. 7

19 4/IX 08

Високоповажаний Євгеніє Харлампієвичу!

Сідаю за листа до Вас з тяжким болем душі. Коли б Ви були в Києві та не покладались на “лідахторів”, то й, напевне, того, що скоїлось, не було б. Тепер “Рада” для нас, одесьців, стала “зрадою” цілком. Річ зрозуміла, що при тих силах, яким Ви попустили часопись, можна сподіватися і ще гіршого. Що до мене, то тут вийшло щось занадто гидке. Найпоганіший бульварний листок і той не вилле помії на свого співробітника, не розпитавшись у його, як і що було. А “Рада” вилила помії на мене, на свого ідейного співробітника, який для неї не шкодував ні свого здоров’я, ні часу, ні праці, ні втрати. І за що ж вона так поступила, або через що? Ті, що в редакції, не мавши кебети однестися критично до справ, а слухаючи особам та інтриганам, дожившись до того, що завели часопись в кампанію з “Нов[ым] Вр[еменем]”¹⁴, “Кієвл[янином]”¹⁵, “К[иевскими] в[естями]”¹⁶. Співробітник “К[иевских] в[естей]” мені накоїв брехнями лиха, а “Рада” в союзі з ним! Нововременські та Кієвл[янські] співробітники брехали, але ж невинно, хоч і гидко, а співробітник “К[иевских] В[естей]” набрехав ядовито, з доносом політичного характеру. Сим доносом уже скористувалися, його в вирізках розіслали по моєму начальству і я не знаю, а ще може доведеться кидати службу. І от “Рада” в К^о з донощиком, що доніс на її співробітника, який “Раді” тільки додав, а нічого од неї не брав і нічим їй необів’язаний. Спасибі!

Подаю Вам вирізку з “Од[есских] Нов[остей]”¹⁷ – передрук з “К[иевских] В[естей]”, звідки я й дознався про що на мене донесено, бо не міг роздобути “Кі[евских] В[естей]” – сий часописі в Одесі ніхто не продає, і моє спростування. Мусів прихилитися до ворога, коли в рідній хаті немає захисту й оборони. Не знаю, де доведеться друкувати далі той великий матеріал, який я зібрав, щоб вивести на чисту воду бойкотувців Київської парахвії і їх нових товаришів з “Нов[ого] Вр[емени]”, “Кієвл[янина]”, “Рус[ской] Речи”¹⁸ і т.д.

Може доведеться друкувати окремою брошурою. Деякі спростування подам в “Раду”, хоч не думаю, щоб там надрукували. Для того треба бути щирішим в літературній етиці і більш шанувати правду, а у “Ради” сього якраз не стало.

Наше укр[аїнське] засідання на арх[еологічному] з’їзді мало великий успіх¹⁹. Док-лади були остільки добрі, що се завважено і в резюме з’їзду. Що робилося на з’їзді – Ви не знаєте, бо “Рада” бойкотувала науку, хоч там $\frac{3}{4}$ докладів було присвячено Україні і її людності, проте вона ніякої уваги на се не звернула. Певно, якби се був з’їзд якихось жидів, то уваги було б повно. Се “Рада” вже не раз доводила. Вона не поминула ні одного жидівського з’їзду. Зате вона не знає, що в Одес[ькій] “Просвіті” є наукова секція, яка існує вже два роки, в якій прочитано звиш 60 докладів і в якій членами професори, учителі, юристи, лікарі, хоч і мала дописи і одержувала одчити. Вона не знає, що ся секція два роки тому назад порішила не відокремлюватися в наукове товариство, бо не в гучнім імені справа і одокремлення було не на часі.

Через се куди ж її знать, що у нас немає таких свистунів, як Перетц²⁰, а там ніхто не виступить так, щоб оскандалить товариство. Через те у неї і виходить, що одесити оскандалили, тоді як се брехня, а Перетц, що справді оскандалив київську парахвію, се та твердиня, на якій можна строїти обвинувачування. Більшого лакейства, більшої несправедливості не можна ждати.

З Перетцем у мене вийшла справа така. Приїхав він у Чернігів і заїхав у семінарію, але ж довідався, що там живуть люди праці – вчителі то що, взяв та й подався зараз же туди, де жили Флорінський²¹, Соболевський²² і К^о. Мені про се розказали, бо я жив у свого брата²³. Поселився він в одній кімнаті з Соболевським. Таким чином, вийшло: 1) Перетць – член Київ[ського] Наук[ового] Тов[ариства]²⁴, що бойкотує з’їзд (правдивіше – науку), прибув читати доклади; 2) Перетць – член укр[аїнського] гурту, приїхав до ворогів українства і поселився з ними, а українців, що жили в семінарії, залишив. Нема чого дивного, що як мені сказали, що Пер[етц] хоче зо мною познакомитися, то я сказав, що не хочу з ним знайомитись. На обіді у город[ського] голови, коли мені вдруге про се сказали, то я голосно заявив те ж саме і мотивував. Мене переконали Ящур[жинський]²⁵ та Синявськ[ий]²⁶ познакомитись і я мусів познакомитись, хоч зараз дуже шкодую в тім. Він зробив на мене вражіння свистуна, що шукає популярності і кар’єри, а ніяк не солідного вченого. Се підтвердилося, коли він прочитав свій скандальний доклад, з якого виявилось, що в Чернігові є особисті злодії: крадуть не тільки рукописи, а разом і професорське звання у професорів. Ось яким богам кланяються в Києві ті, що засіли в редакції “Ради”. Скільки з того шкоди для України – се гаразд розумієте. Невже так таки “Ради” не вирвуться з рук свистунів та пістолетів! Міркую, що Ви розігнали вже двічі редакцію, розженете її і втретє, коли вона сама не загубить вкрай часопису і не розжене сама себе, почавши їсти прямо себе.

Рецензії на укр[аїнські] засідання з’їзду писалися авансом ще до засідання. На се у мене є тверді фактичні дані, які я опублікую. І от “Рада” здалася на сі рецензії, на балаканину всяких інтриганів та свистунів. Мені соромно, що я був співробітником у такому гурті.

В своїм докладі я не суддя. А доклади Ящурж[инського]²⁷ та Тіхов[ського]²⁸ я чув своїми ушима і знаю, що вони, хоч не блискучі, але солідні, добрі, наукові. За свої доклади я чув компліменти од учених. Наші доклади були остільки солідними, що бойкотовці завидували, а вороги не знали, що сплести і сплели, що то, мовляв, жиди похвалювали їх. За сі доклади, через їх солідність, нас запрошено і на далі прибути в майбутні з’їзди з докладом. Такі запросини я, окрім того, маю од гр[афині] Уварової²⁹. Що доклади не були плохими, се підтверджується й тим, що мене і Ящурж[инського] прохали Черніг[івські] просвітяни повторити їх і “Просвіті”³⁰, бо “просвітяне” не були на засіданні, окрім кількох чоловік. Свої доклади перед тим я читав в Одес[ькій] “Просвіті” перед ученим зібранням (в середу), і мав за те подяку. Зараз сі ж доклади я читатиму в істор[ико]-філол[огічному] обществі при Новоросійському університеті. Ось факти, які повинні б і найскромнішу людину запевнити, що вона не робить і не зробила своєю працею нічого скандального.

Найгірше нам на з’їзді було через “бойкотовців” (українських), які нам шкодили більше, ніж всякі союзники. Нарешті союзники, побачивши, що бойкотовці їх справу ведуть краще, покинули нас в покої. Навіть по фамілії і називали одного бойкотовця, який ніби то підстроїв так, що кобзарі програвши 4 дні, на 5-й у нас не були, а на 6-й грали в “Просвіті”, щоб підкреслить. Ну що ж! Ми не політикани і прибули в Чернігів не ради політики та інтриганства, а ради науки і наукових зв’язків. Се все факти великої громадської ваги, та редакції “Ради” до них не дойти. “Рада” пішла в ногу з бойкотовцями і збочила од правди й науки. Через те хоч на з’їзді було $\frac{3}{4}$ докладів на українські теми, а читачі “Ради” не знають ні один з таких докладів. З’їзд бундовців, сіоністів то що цікавіше! Але ж нехай не забувають, що ще не перевелися люде, яких нудить од всякої інтриги, яким інтереси науки і рідної справи дорогші за все.

Ви розумієте, що далі я не можу бути співробітником часопису в такій К^о. Певен, що Ви вже розігнали двічі редакцію, розженете її і втретє. Ви муситимете зробити се, бо вони

втоплять часопись у ту багнюку, в якій самі загрузли. А сього історія нікому не простить.

Подаю марки і прошу Вас прислати мені мої дві статті, що zostалися не надрукованими. Мабуть, тим не надруковані, що в них гаряче бороняться українські інтереси, а в часописі треба місця для оборони чийсь інших інтересів.

Бувайте здоровенькі. Помози Вам Боже знайти кращих співробітників – сього дуже й дуже вимагає рідна справа часопису.

З повним поважанням до Вас застаюся С. Шелухин.

Зараз іде обговорення з поводу доносу, надрукованого на мене в “К[иевских] В[естях]”, в статті про з’їзд і встановлюється: “кому ведать надлежит”. Напевне, якийсь українець землячок, а може і з “насіх”, а може і сам “внук раввіна” – чорт його зна хто, а з кореспондентами разом постаралися склепати брехню так, що вийшов донос політичного характеру.

Добудьте у кого-небудь “Изв[естия] XIV арх[еологического] съезда”³¹, прочитайте і сами побачите, як “Рада” вклепалася і поступила нечемно.

Я і Ящурж[инський] свої доклади друкуємо і подамо Вам. З листів до Луценка бачу, що й Ви повірили брехунам, наклепникам, бойкотовцям науки і їх прислужникам. Така справа зіб’є хоч кого, але правда все таки завше буває зверху.

Бувайте здоровенькі. С. Шелухин.

Захожуємося видавати часопись в Одесі. Не можна зостатися без часопису, бо “Ради” швидко ніхто не виписуватиме з одесьців. Доволі з нас того, що нас лають в “Рус[ской] речи”³².

ІР НБУВ. – Ф. І. – № 35839.

№ 2

19 5/IX 08

Високоповажаний Євгеніє Харлампієвичу!

Зібрався нести листа на пошту, як приносять Вашого листа од Луценка про календар і т.и. Сумно. Трудно знайти більших інтриганів ніж кияне. Вони нічого не здатні зробити без того, щоб не посварить людей і не облили когось поміями. Колись Грінченко набрехав на мене, перекрутивши мої слова і подавши фальшиві вказівки. Оплювали Хоткевича, Єфименкову, Драгоманова, Куліша, Марка Вовчка, Аркаса і самих себе – бо оплювали один одного. Грінченко, Грушевський, Єфремов, Коваленко і т.д. і т.д., кінчаючи Левіцьким, Петлюрою, Садовським... Нікого не пошкодували і нічого не пошкодували. Яка ж праця може бути з таких людей! Не дивно, що й часопис вони довели до загуби. А в чім були не дураки – так се в тім, що грошики лупили – бо куди ж се ділося 20000 руб., що “Рада” має їх дефіцитом? Та всю “Раду” без одного передплатника можна видавати за 20000 руб. Невже ж так од оголошеннів та передплати немає ніякого зиску! За 3 роки убухать 60000 карб.! І в результаті? Пускайся, куме, на дно! Своїх українців з людей ідейних “Рада” розігнала, оплювала; капіталісти, що асигнували дефіцити, зрікаються; жиди, яких “Рада” боронила більше, ніж українців, не допоможуть. Справа ясна: треба все поставити заново, а на минуле махнути рукою. Почати ж треба з того, що розігнати ту частину редакції, яку цікавить більше 2 коп. за строку, і яка слугує не укр[аїнській] справі, а особам, інтриганам, гуртам.

Що до Вашої уваги про союзників, то Ви дуже помиляєтесь. “Рада” своїм бойкотом з’їзду і виступом проти одесьців та харківців іменно й прислужилася союзникам. Правди боятися нема чого, а “Рада” боїться правди, бо тим, хто брехав з редакції од того не поздоровилося б. “Рада” стала такою, що я не знаю, хто з одесьців буде її виписувати. Я на

той рік випишу “Діло”³³, а не “Раду”. Знаю, що я не один. На що мені себе розстроювати – буде з нас і “Рус[скої] речі”. А “Рада” зараз що до одесьців, то з “Рус[скої] р[ечью]” в одній компанії. Сужу не по словах, а по вчинках і наслідках. Пам’ятайте, що й чорти вірять в Бога і бояться його – так каже Св. Письмо, а через се не в словах діло, а діло в ділі.

Ваш С. Шелух[ин].

ІР НБУВ. – Ф. І. – № 35840.

№ 3

19 17/IX 08

Високоповажаний Євгеніє Харлампієвичу!

Давно вже подав я Вам великого листа, в якому вилив увесь біль моєї душі. Відповіді я й не сподівався, але ж рукописів своїх ждав і жду, а їх немає. Дуже прошу Вас виконати мою просьбу і повернути мої дві не надруковані статті – я чернеток не пишу і не маю. Коли для “Ради” вони нічого не варті, то се ще нічого не значить.

Зараз прочитав дурне і рабське переконання Піснячевського³⁴ в “Літ[ературно] Н[ауковому] в[існику]” про археол[огічний] з’їзд³⁵. Для свого базікання він немає ні одного факту, а базікає. Коли хто й був українським “Пилипом” з конопель, так се Київ[ське] наук[ове] укр[аїнське] тов[ариство], яке ще нічого не зробило, а вже мов та синиця, що збиралася запалити море, устами своїх репрезентантів репетує на всю Україну. От уже правда, що дурному – дурка й молиться. Соболевський, думку про якого (мою) Ви знаєте, бо я висловлювався в писаннях куди чемніше, ніж д[обродій] Піснячевський, що на з’їзді в Празі³⁶ дозволив собі самозванство і викликав проти себе обурення молоді – се казав мені д[обродій] Ніковський³⁷, а зараз, не знаючи й не подаючи фактів, а гадаючи в чужих серцях і думках, пише на людей нісенітницю. Щоб Ви знали, через що поїхав Соболевський, який був чемніше і Перетця, то я Вам скажу. Союзники, надумавши впорядити своє свято у Чернігові (нехай не дума Пісн[ячевський], що се свято мало якісь зязки з з’їздом) вимагали, щоб Соболевський виступив з промовою. Соболевський, не хотівши виступати з промовою, не мав громадянського мужества прямо про се сказати у вічі і виїхав з Чернігова, аби не виступати у союзників.

Нехай би Піснячевський краще подав звістку: які се “солідні” учені з киян зреклися брати участь у з’їзді, хто вони, які реферати вони мали читати і хто з них міг читати українською мовою? Такі “солідні” учені, як Хведір Вовк³⁸, Павлуцький³⁹ тощо – сі були й читали свої реферати, і я дуже шкодую, що згодився з пропозицією не читати ще 12 українських рефератів, писаних укр[аїнською] мовою петербуржцями, харків[цями] та полтавцями, а залишити українські читати на інший раз, обмежившись тільки констатуванням факту можливості читати доклади наукові по українські.

Взагалі багато нісенітниць роблять кияне, і я зараз пишу з сього приводу і надрукую в кінці своєї книжки, де будуть мої реферати.

Ліннич[енко]⁴⁰, бачивши, що кияни напосілися, і думаючи про ректорство, вигадав добру штуку: і мене обляяти і “патріотизм” показати і очиститися од того, що він мав щось спільне з українцями. Бачив у його листа од Перетця – мені показував Лінниченко. Певно, не обійшлося без інспірації з Києва. Що ж – од киянських інтриганів усього можна ждати. Подаю Вам свою отповідь Лінниченкові⁴¹. Коли свої не шанують правди, то, спасибі, хоч чужі дають змогу захиститися і боронити правду.

Дуже прошу Вас повернути мої статті.

Добре робите, що почали друкувати про жидівські односини до українства⁴². На жаль, стаття написана людиною, що цілком не знає фактичного боку історії. З такого писання

доброго нічого не вийде, а хіба лише приниження українства перед жидами. В статті багато фактичних помилок, а ніщо так не шкодить, як незнання або замовчування фактів. Чесне діло треба ставити просто, а не обхідцями.

З щирим поважанням до Вас зістаюся С. Шелух[ин].

Херсонская 36, кв. 7

Ви шукаєте пайщиків на “Раду”. Ми шукаємо пайщиків на “Вісник”, який хочемо видавати в Одесі – се буде щоденна українська часопись, така ж розміром, як і “Рада”.

IP НБУВ. – Ф. I. – № 35841.

¹ Цит. за ст.: Археологічний з’їзд в Чернігові і українська справа // Діло. – 1908. – 22 серпня. – Ч. 188. – С. 1

² Там само.

³ XIV всеросійській археологічний съезд в Чернигове (От нашего корреспондента) // Киевлянин. – 1908. – 4 августа. – № 214. – С. 2.

⁴ “Мудрий лях по шкоді...” // Рада. – 1908. – 6 серпня. – № 180. – С. 1.

⁵ Там само.

⁶ Археологічний з’їзд в Чернігові і українська справа // Діло. – 1908. – 22 серпня. – Ч. 188. – С. 1.

⁷ Рада. – 1908. – 27 липня. – № 172. – С. 2.

⁸ Сторонній. Російські археологічні з’їзди й українські вчені // Рада. – 1908. – 12 червня. – № 134. – С. 2–3.

⁹ До археологічного з’їзду у Чернігові // Рада. – 1908. – 22 травня. – № 118. – С. 3.

¹⁰ До археологічного з’їзду в Чернігові // Рада. – 1908. – 3 серпня. – № 178. – С. 1.

¹¹ Там само. – Рубрика “Останні вісти”. – С. 3.

¹² Рада. – 1908. – 6 серпня. – № 180. – С. 2

¹³ Рада. – 1908. – 12 серпня. – № 184. – С. 1.

¹⁴ “Новое время” – щоденна політична й літературна газета, виходила в С.-Петербурзі в 1901–1916 рр. Редактори в різний час – Ф. Булгаков, М. Суворін, Б. Суворін, М. Мазасев. Видавці – О. Суворін, а потім – Товариство О. Суворіна “Новое время”.

¹⁵ “Киевлянин” – щоденна літературна й політична російська монархічна газета. Виходила у Києві у 1864–1919 рр. Засновник і редактор – В.Я. Шульгін (1864–1878), його наступники – Д.І. Піхно (1878–1911), В.В. Шульгін (1911–1919).

¹⁶ “Киевские вести” – щоденна літературно-політична, економічна й громадська газета ліберально-демократичного напрямку, що виходила у Києві у 1907–1911 рр.

¹⁷ “Одесские новости” – політична, наукова, літературна, громадська і комерційна газета. Виходила в Одесі з 1901 р. Редактори – О. Ерманс, Є. Васьковський, О. Балабан, Я. Давидов та ін. Видавці – Я. Натансон, акціонерне товариство “Одесские новости” та ін.

¹⁸ “Русская речь” – щоденна газета зі щотижневим ілюстрованим додатком. Виходила в Одесі у 1905–1916 рр. Редактори – В. Дашкевич-Чайковський, М. Лебедев, П. Слюсаревський та ін. Видавці – І. Микулін, М. Азаров, Товариство “Русская речь”.

¹⁹ Йдеться про участь українців у XIV Археологічному з’їзді, що відбувся 1–12 серпня 1908 р. у Чернігові. Проходив він під патронатом Московського імператорського археологічного товариства. С. Шелухін виступав на ньому з двома доповідями: “Про стародавність та державно-правове значення назви “Україна” (російською мовою) та “Похоронні голосіння і похоронні звичаї і обряди” (українською мовою). Всупереч намаганням заборонити виступ українською мовою, він все ж виголосив його рідною мовою. Напередодні з’їзду Українське наукове товариство (УНТ) за ініціативи М. Грушевського вирішило бойкотувати з’їзд і заборонило своїм членам брати у ньому участь. С. Шелухін був делегований у Чернігів Одеською “Просвітою” та Історико-філологічним товариством при Новоросійському університеті. До Чернігова прибули й окремі члени УНТ – не українці родом і виступили на ньому з доповідями. На це звернула увагу київська преса, зокрема, згадані у листі видання.

²⁰ Перетц Володимир Миколайович (1870–1935) – літературознавець, історик літератури, з 1914 р. – академік Петербурзької АН, з 1918 – ВУАН. Досліджував російську драму, історію українського і російського театрів. Автор праць з джерелознавства, бібліографії, текстології, палеографії.

²¹ Флоринський Тимофій Дмитрович (1854–1919) – російський вчений-славист, візантолог. З 1888 р. – професор, згодом – декан історично-філологічного факультету Київського університету. Один з теоретиків українофобства.

²² Соболевський Олексій Іванович (1856–1929) – вчений, філолог, професор Київського і Петербурзького університетів, з 1900 р. – академік, знавець стародавньої писемності і палеографії. Здійснив систематизований опис української та білоруської мов. Дослідження в галузі топоніміки, етнографії, історії й усної народної поезії. Делегований на з’їзд Імператорською Академією наук.

²³ Брат С. Шелухіна – Андрій Павлович Шелухін, у 1902–1911 р. працював хранителем Чернігівського музею українських старожитностей імені В.В. Тарновського.

²⁴ Українське наукове товариство у Києві – засноване 1907 р. за ініціативи М. Грушевського на зразок НТШ у Львові. Мало секції: історичну, філологічну, природничо-технічну, медичну і статистичну. Видавало “Записки

УНТ” (1908–1918, 18 томів), тримісячник “Україна” (1914 і 1917 рр.).

²⁵ Ящуржинський Хрисанф Петрович (1852–?) – фольклорист і етнограф, археолог, один із фундаторів Таврійської ученої архівної комісії, постійний автор її “Трудов...”, дописувач газети “Екатеринославские губернские ведомости”, кримських видань, упорядник збірки “Крим у російській поезії” (1885), автор журналу “Кіевская старина”. З 1893 р. проживав в Одесі, працював учителем мови у кількох навчальних закладах. Член Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, Одеської “Просвіти”.

²⁶ Синявський Антон Степанович (1866–1951) – громадський і педагогічний діяч, вчений-історик, фахівець з історичної географії та економіки. Учень В. Антоновича. З 1901 р. – директор Катеринославського комерційного училища й одночасно з 1903 р. – заступник голови Катеринославської ученої архівної комісії. Член Одеської Громади, ТУП, УРДП. На з’їзді був секретарем секції “Древности историко-географические и этнографические” і виступив із доповіддю “Бытовые песни Екатеринославской губернии во 2-ой половине XIX в.”.

²⁷ Ящуржинський Х. читав на з’їзді доповідь про вшанування в Україні криниць і джерел та “Украинские заговоры от уроков”.

²⁸ Тіховський Ювеланій Іванович – делегат з’їзду із с. Дергачі, виступав 7 серпня з доповіддю “Про кобзарів”.

²⁹ Уварова Парасковія Сергіївна (1840–1924) – з 1885 р. голова Московського археологічного товариства, організатор десяти археологічних з’їздів. Проводила розкопки на Кавказі. Допомогала В. Хвойці в організації його досліджень.

³⁰ “Просвіта” діяла у Чернігові з кінця 1906 до 1911 р. Створена заходами І. Шрага та М. Коцюбинського. Мала власну бібліотеку, організувала вистави, концерти, Шевченківські вечори.

³¹ Зазначене видання вийшло у Чернігові в 1908 р. у друкарні губернського земства, подавало щоденну хроніку з’їзду.

³² З публікації у “Раді” “Листа з Одеси” (автор – А. Ніковський, псевд. Василько) довідуємося, що ця газета вела похід проти українського руху в Одесі (“Рада”, 1908, ч. 51, 1 березня).

³³ “Діло” – найстаріша галицька газета, багато років була єдиним українським щоденним виданням. Виходила у Львові у 1880–1939 рр.

³⁴ Піснячевський Віктор Онуфрійович (1883–1933) – журналіст, громадський діяч, лікар за фахом. Активний учасник Петербурзької української Громади.

³⁵ Йдеться про замітку зазначеного автора у рубриці “З російського життя” (ЛНВ, 1908, Кн. IX, Вересень, С. 579–580). В. Піснячевський назвав виступи українських делегатів на Чернігівському з’їзді виступом “скільки українських Пилипів” та досить критично оцінив зміст тих виступів.

³⁶ Йдеться про з’їзд слов’янських студентів, що відбувався 24–30 червня 1908 р. у Празі. В. Піснячевський їздив на з’їзд і присвятив йому серію статей у “Раді” у рубриці “З подорожі”.

³⁷ Ніковський Андрій Васильович (1885–1942) – літературознавець, публіцист, редактор, громадсько-політичний діяч.

³⁸ Ф. Вовк прочитав реферат “Палеолитическая стоянка близ с. Мезина, Черниговской губернии”.

³⁹ Йдеться про професора Київського університету Григорія Григоровича Павлуцького, який виступив на з’їзді з кількома доповідями: “Киевские храмы домонгольского периода и их отношение к византийскому зодчеству”, “О церковных постройках в стиле “Empire” в Полтавской губернии”, “О происхождении форм украинского зодчества”.

⁴⁰ Лінниченко Іван Андрійович (1857–1926) – історик Південно-Західної Русі, послідовник історико-юридичної школи.

⁴¹ Очевидно, йдеться про “Ответ профессору И.А. Линниченку” (Письмо в редакцию), рукопис якого зберігся в ІР НБУВ (ф. XI, № 35).

⁴² Йдеться про статтю “Українство і єврейська справа” (“Рада”, 1908, ч. 208, 12 вересня, с. 1), після неї ще були статті Ст. Росьового “До українсько-єврейських відносин” (ч. 216, с. 1–2), Д. Дорошенка “Євреї на Україні” (ч. 218., с. 1).

РАХНО О.

Участь Чернігівського земства в організації та проведенні XIV Археологічного з'їзду в Чернігові

Засідання XIV Археологічного з'їзду відбулися з 1 по 12 серпня 1908 р. у Чернігові. Участь у його підготовці взяли як державні установи, так і наукові та громадські організації, органи самоврядування, в тому числі й Чернігівське губернське земство та повітові земські установи. Втім, їхня участь в організації та проведенні цього наукового форуму не знайшла ще належного висвітлення в науковій літературі. У даному повідомленні робиться спроба заповнити цю прогалину.

Зазначимо, що ще під час проведення XIII Археологічного з'їзду в 1905 р. у Катеринославі виникло питання щодо скликання наступного зібрання в Чернігові. У зв'язку з цим Чернігівська губернська земська управа отримала з Катеринослава телеграфом запит такого змісту: “В какой мере желателен съезд в г. Чернигове, и можно ли, по ее мнению, рассчитывать на содействие названному съезду со стороны губернского земства?” У відповідь вона сповістила, що “съезд в г. Чернигове желателен, и что на содействие съезду со стороны губернского земства есть основание рассчитывать” [1].

Імператорське Московське археологічне товариство, повідомляючи листом голову губернської земської управи про призначення XIV з'їзду в 1908 р. у Чернігові та про скликання з 27 по 30 грудня 1905 р. у Москві Попереднього комітету для розробки програми майбутнього з'їзду, виявляло побажання, щоб представники Чернігова підготувались до засідань цього комітету, мали свої пропозиції “как по разработке местных древностей, так и по размещению съезда и устройству приезжих членов и выставки при съезде” [2].

На перші засідання Попереднього комітету в Москву, які відбувалися до скликання чергових земських зборів, представники губернського земства не були відряджені. Управа визнала за необхідне доручити справу обраній 19 травня 1905 р. постійній комісії з керівництва діяльністю музею (українських старожитностей В.В. Тарновського) з наданням їй права відрядити своїх представників на засідання Попереднього комітету, якщо такі відбудуться в поточному році [3].

Питання організації та проведення XIV Археологічного з'їзду були винесені на губернське земське зібрання 1905 р., яке відбулось на початку 1906 р. Доповідь управи та міркування музейної комісії, до складу якої входили П.Я. Дорошенко, В.В. Карачевський-Волк, А.О. Гамалія, Т.В. Локоть, І.Л. Шраг, були обговорені 31 січня 1906 р. і отримали позитивну оцінку, що й зафіксовано у відповідній постанові. По-перше, зібрання схвально оцінило дії губернської земської управи щодо призначення Чернігова місцем проведення археологічного з'їзду: “Черниговское земство, заинтересованное в изучении родного края и былой жизни его населения в частном научном обследовании исторических памятников принадлежащего ему музея, окажет возможное с его стороны содействие успеху XIV Археологического съезда”. По-друге, постійній музейній комісії губернського земства було доручено взяти на себе функції організатора місцевого Попереднього комітету археологічного з'їзду. По-третє, зібрання пропонувало поповнити склад музейної комісії трьома новими членами: М.Д. Корвольським-Гриневським, О.О. Мухановим і В.М. Хижняковим, а також доручити комісії обрати зі свого складу заступника голови й подати його кандидатуру на затвердження губернського земського зібрання. Губернські гласні ухвалили рішення

відрядити до Москви на організаційне засідання Попереднього комітету О.О. Муханова і хранителя Музею українських старожитностей імені В.В. Тарновського А.П. Шелухіна. Останньому пропонувалося подовжити термін перебування в Москві до десяти діб “для ознайомлення с московскими древнехранилищами”. На потреби Чернігівського попереднього комітету, який мав акумулювати всі кошти на улаштування археологічного з’їзду, в розпорядження музейної комісії на 1906 р. зібрання асигнувало 500 рублів, відхиливши клопотання Чернігівської вченої архівної комісії про видачу субсидії [4].

19 квітня 1906 р. до Чернігова прибула організатор археологічних з’їздів у Росії, голова Імператорського Московського археологічного товариства графиня П.С. Уварова. Того ж дня у залі Дворянського зібрання під її головуванням відбулося перше організаційне засідання. На ньому прийняли рішення звернутися до губернської і повітових земських управ, Чернігівської міської управи, губернського статистичного комітету, вченої архівної комісії, духовного відомства та в усі чернігівські навчальні заклади з проханням призначити своїх делегатів на збори для утворення Попереднього комітету [5].

Зібрання представників установ відбулося 22 травня 1906 р. Воно ухвалило рішення про створення в Чернігові Центрального попереднього комітету з улаштування XIV Археологічного з’їзду. До складу Комітету були запрошені Чернігівська губернська земська управа, існуюча при ній постійна комісія, яка опікувалася Музеєм українських старожитностей імені В.В. Тарновського, міська управа, утворена міською думою комісія з підготовки археологічного з’їзду, представники губернської вченої архівної комісії, представники конференції Ніжинського історико-філологічного інституту, представники відомств і установ, окремі особи за обранням зборів [6].

Чернігівський попередній комітет зібрався уперше 1 червня 1906 р. і вирішував винятково організаційні питання: головою Комітету став представник губернського земства М.Д. Корвольський-Гриневський, його заступниками – В.О. Круковський і А.В. Верзилов, до господарсько-розпорядчого комітету від губернського земства був обраний П.М. Солонина, виставковий комітет очолив інший представник губернського земства гласний І.Г. Рашевський [7].

Розпочалась підготовка до з’їзду. Збір матеріалів для виставки, роз’їзди по повітах губернії та інші аспекти потребували значних видатків. Незважаючи на важкий у фінансовому відношенні час, земство надало значну частину коштів на підготовчі роботи. Як вже згадувалось, за кошторисом 1906 р. Попередній комітет отримав від губернського земства 500 руб., наступного року – ще 250 руб., й у рік проведення з’їзду – 500 руб. Не залишилися осторонь і ряд повітових земств: Чернігівське, Глухівське і Суразьке асигнували по 50 руб., а Козелецьке і Остерське – по 25 руб. Виділили певні суми й міські думи: Чернігівська – 500 руб. власне на прийом з’їзду, Глухівська і Клишівська – по 25 руб., Козелецька – 10 руб. Загалом, Чернігівське губернське та повітові земства надали 1450 руб. з 3110 руб., асигнованих громадськими установами на підготовку та проведення археологічного з’їзду в Чернігові [8].

Про свою діяльність і використання коштів Попередній комітет інформував губернську земську управу 5 жовтня 1907 р. З-поміж основних завдань, які вирішував комітет, вказувалося на необхідність створити до початку з’їзду “возможно богатые выставки археологическую и этнографическую, на которых выразить по возможности всю губернию. Для выставки нужно собрать подходящие экспонаты, составить и издать печатные каталоги, соорудить витрины, шкафы и т.п. К съезду необходимо также напечатать труды комитета. Затем, вторая не менее сложная задача – это приём самого съезда: приглашены представители всех существующих в России учёных обществ и учреждений, университе-

тов, академий, институтів і др., Львовское “Науковое товариство имени Шевченка”, Краковские и Румынские учёные”. Планувалось прибуття на з'їзд не менше 500 учасників [9]. “...комитету на средства, ассигнованные губернским земством и другие пожертвования, удалось достигнуть известных результатов. Представители комитета посетили 10 уездов, экскурсии не прекращаются и теперь (у жовтні 1907 р. – О.Р.). На выставку собрано уже достаточное количество предметов первобытной и церковной старины и этнографии”, але необхідні кошти для проведення “екскурсій” у південні частини губернії. Попередній комітет просив губернську земську управу клопотатися перед черговим губернським земським зібранням “об ассигновании в распоряжение комитета необходимой субсидии как на завершение подготовительных работ к съезду, так и на приём самого съезда” [10].

Земські установи взяли участь й у підготовці виставки з'їзду. Першим відгукнулось Глухівське повітове земство, яке погодилось надати на виставку всі експонати свого молодого зібрання пам'яток старовини і мистецтва. Чернігівська губернська земська управа запропонувала дублікати портретів діячів України з підпорядкованого їй Музею українських старожитностей імені В.В. Тарновського [11].

На урочистому відкритті XIV Археологічного з'їзду 1 серпня о 2 годині дня в залі будинку Чернігівського дворянського зібрання серед інших посадових осіб його учасників привітав і голова губернської земської управи М.П. Савицький: “Черниговское губернское земское собрание с большим интересом и полным сочувствием отнеслось к мысли об устройстве настоящего археологического съезда, местом созыва которого является родная нам земля, а предметом изучения, наряду с прочими, и её прошлое. От лица Черниговского губернского земства позвольте, милостивые государи и милостивые государыни, приветствовать вас, собравшихся во имя свободной, строгой и беспристрастной науки, освещающей путь и земству в его работе на благо общее” [12].

Отже, земські установи Чернігівської губернії взяли безпосередню участь у підготовці та проведенні XIV Археологічного з'їзду, профінансували певну частину видатків на цей науковий форум та надали музейні колекції на виставку, підготовлену до з'їзду.

¹ Доклад № 31. О созыве XIV археологического съезда в 1908 году в г. Чернигове и о назначении губернской учёной архивной комиссии пособия на подготовку ко времени съезда местных материалов //Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 41 очередной сессии, состоявшейся 18 января – 2 февраля 1906 г., и экстренной сессии 22 марта 1906 года. – Чернигов, 1906. – Приложения. – С. 273.

² Там само. – С. 272.

³ Там само. – С. 273.

⁴ Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 41 очередной сессии, состоявшейся 18 января – 2 февраля 1906 г., и экстренной сессии 22 марта 1906 года. – Чернигов, 1906. – С. 197–198.

⁵ Краткий отчёт об организации и деятельности Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда //Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – Приложение. – С. 1.

⁶ Там само. – С. 1.

⁷ Там само. – С. 4.

⁸ Там само. – С. 4–5.

⁹ Доклад № 15. По ходатайству Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в Чернигове об ассигновании в распоряжение комитета необходимой субсидии на организацию съезда //Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 43 очередной сессии 1907 года с приложениями (26 октября – 11 декабря). – Чернигов, 1908. – Приложение. – С. 1.

¹⁰ Там само. – С. 1–2.

¹¹ Известия Археологического съезда в городе Чернигове. – Б.м., Б.г. – С. 21–22.

¹² Там само. – С. 17.

ПЕРЕКРЕСТОВ Р.

Об участии жителей посада Клиницы Суражского уезда в XIV Археологическом съезде 1908 года

В яркой и насыщенной событиями истории города Клиницы Брянской области есть небольшая страница, написанная с любовью к своей Родине, к её прошлому, и связана она с подготовкой к проведению XIV Археологического съезда, который состоялся в 1908 году в Чернигове. Посад Клиницы Суражского уезда в 1908 году относился к Черниговской губернии.

Зачинателем съездов, первый из которых состоялся в 1869 году в Москве, было Московское археологическое общество. После этого съезды собирались в разных городах России, раз в три года. Например, XIII Археологический съезд проходил в Екатеринославе (1905), XIV – в Чернигове (1908), XV – в Великом Новгороде (1911). Очередной, XVI съезд, должен был состояться в 1914 году в Пскове, но война нарушила традицию.

Съезды рассматривали вопросы изучения историко-культурного наследия, вырабатывали меры по охране памятников древности, устраивали проведение реставрационных работ, занимались развитием в России архивного и музейного дела, то есть не ограничивались сугубо археологическими вопросами, поэтому археологические съезды собирали историков, архивистов, искусствоведов, этнографов, которые проводили свои выставки и научные заседания.

Между съездами в течение трёх лет в Москве работал специальный Подготовительный (Предварительный) комитет археологических съездов, который создавал местные отделения комитета, устраивал научные экспедиции, собирал документы и предметы к обязательной выставке. Материалы, отражавшие ход предварительных работ, публиковались в “Трудах” Подготовительного комитета. Финансировались археологические съезды частично Министерством народного просвещения. Работой руководил Совет съезда, его председатель и секретари; хозяйственной частью, внутренним и внешним распорядком заведовал Распорядительный комитет, состоящий из казначея и 6 членов, а научной работой – Учёный комитет, образованный из председателей и секретарей отделений съезда. Заседания продолжались 2–3 недели по нескольким отделениям, в зависимости от состава участников. Начиная с III-го (Киев, 1874), съезды имели региональную ориентацию: основное внимание уделялось памятникам древности той местности, где проводился съезд. Доклады и сообщения, сделанные на съезде, публиковались в “Трудах” археологических съездов.

Черниговское отделение Предварительного комитета возглавил М.Д. Карвольский-Гриневский. Программа подготовительных работ предусматривала сбор материалов по всей Черниговской губернии для устройства выставки. В состав выставочного комитета вошли В.Г. Дроздов, П.Я. Дорошенко, А.П. Шелухин, П.М. Добровольский, В.В. Нерода, Н.В. Любарский, Ф.К. Волков, М.М. Могилянский, председателем его избрали И.Г. Рашевского, черниговского художника, впоследствии – главного хранителя Музея украинских древностей имени В.В. Тарновского. Комитет обратился ко всем научным обществам, комиссиям и частным лицам, имевшим музеи и коллекции, принять участие в выставке.

Члены комитета посетили уездные города и поселения, представлявшие исторический интерес. В частности, были осмотрены старообрядческие поселения Черниговщины и

сфотографированы старообрядческие храмы. В посаде Клиницы члены Предварительного комитета побывали в 1907 году и сфотографировали церковные здания.

Большая подготовительная работа к съезду велась в Черниговской епархии. В 1907 году с разрешения преосвященного Антония, епископа Черниговского и Нежинского при Черниговской духовной семинарии открыто Епархиальное древлехранилище. Активистами в создании музея стали ректор духовной семинарии И.И. Галахов, преподаватель семинарии В.Г. Дроздов и священник К.Т. Карпинский. Епархиальный съезд депутатов духовенства отпустил на организацию дела деньги, которые были потрачены на “экскурсию по епархии” летом 1907 года. В продолжение 43-х дней её участники посетили храмы, в основном, в северных уездах Черниговской губернии, в их числе Суражский, Новозыбковский, Мглинский, Стародубский, Новгород-Северский, Кролевецкий, Сосницкий. Они были уполномочены не только осматривать и описывать, но и забирать те памятники, которые не значатся в церковных описях, что “обогастило молодое учреждение новыми памятниками церковной старины, которые были представлены на выставке археологического съезда”¹.

В обследованных уездах были выявлены и собраны сотни предметов церковной старины. Так, из Суражского уезда на выставке были представлены: иконы Деисус и Спаситель благословляющий из иконостаса упразднённого в 1787 году Суражского монастыря, Господь Вседержитель из церкви села Ущерпье, пять икон XVIII в. – апп. Симон и Иоанн, свт. Николай, Живоначальная Троица, Богоявление – из упразднённого иконостаса церкви местечка Душатино; крестильный ящик простой конструкции в виде ковчега с крышкой и крестом наверху XVII в., поручи и воздух из Михайловской церкви с. Теремошек² и др.

Официальное приглашение принять участие в работе археологического съезда поступило в Клинцовскую городскую думу в конце декабря 1907 года. На ближайшем её заседании, 24 января 1908 года, городской голова Виктор Александрович Федотов зачитал текст приглашения и предлагавшиеся Подготовительным комитетом действия, которые следовало предпринять местным органам управления в случае участия в съезде. Сохранился протокол этого заседания: “Предложение Черниговского предварительного комитета по устройству археологического съезда в г. Чернигове от 14 ноября 1907 г. за № 219 о принятии участия в означенном съезде посада Клинцов в пределах указанного в предложении...”

По докладу городского головы, посаду Клинцы предлагается следующее участие в означенном съезде:

1) Так или иначе, выразить на съезде свой родной посад присылкою на выставку фотографических снимков с имеющихся в нём памятников старины и, по возможности, подлинных предметов;

2) Командировать представителя от посада для участия в учёных заседаниях съезда, посвящённых разработке Черниговской старины и этнографии;

3) Ассигновать в распоряжение Комитета возможную субсидию на организацию подготовительных съезду работ, организацию выставки, приём съезда и прочее.

По первому пункту гласный А.А. Кондратьев указал как на памятник старины на храм Вознесения с колокольной при оном, построение которого относится к истории XIX века (Здесь А.А. Кондратьев не прав, холодный храм Вознесения Господня был построен в 1780 году, а тёплый храм архистратига Михаила – в 1787 году, то есть еще в XVIII веке. – Р.П.), при этом выразил мнение, что в посаде Клинцах, при условии образования комиссии, можно рассчитывать обрести немало предметов, представляющих археологическую ценность...

После прений Дума постановила: образовать для этой цели комиссию, в состав которой по единогласному решению избрала Михаила Николаевича Самойлова с возложением на него обязанностей председателя комиссии, а также голову города В.А. Федотова, гласного

Александра Михайловича Гусева, священников церков посада Клинцов: Петропавловской – о. Стефана Лапчинского, Вознесенской (единоверческой) – о. Иоанна Чередникова, Троицкой (единоверческой) – о. Иоанна Крутикова, Преображенской (старообрядческой) – о. Иоанна Юрова и учителя географии и истории Клинцовского технического училища Дмитрия Порфирьевича Яворского. При этом на расходы в распоряжение комиссии, которые в данном случае могут потребоваться на снимки фотографий и прочее, Дума постановила: ассигновать 50 рублей.

По второму пункту предложения Дума единогласно постановила: избрать гласного М.Н. Самойлова и просить его представлять от посада Клинцов в учёных заседаниях съезда, посвящаемых разработке старины и этнографии, каковое участие Михаила Николаевича, по мнению Думы, тем более желательно, что оно может служить ему в известной степени источником для пополнения материалов к предстоящему описанию посада Клинцов по случаю истекающих 200 лет основания их, каковой труд в частности возложен и на Михаила Николаевича. Имеющееся же краткое историческое описание посада Клинцов препроводить в комитет.

По вопросу о субсидии на организацию Дума постановила: ассигновать в распоряжение Черниговского предварительного комитета пятьдесят (50) рублей”³.

“Краткое историческое описание посада Клинцы”, на которое ссылается Дума, – это доклад, с которым выступил В.А. Федотов в 1907 году на торжественном заседании, посвящённом 200-летию посада. Не прошло года, как он оказался востребованным для представления на XIV Археологический съезд⁴.

В июне 1908 года Клинцовская дума снова возвращается к вопросу о подготовке к археологическому съезду. В Журнале заседания от 26 июня сохранилось краткое сообщение о выступлении М.Н. Самойлова с докладом о том, что “в текущем 1908 году предложено торжественное празднование 1000-летия Чернигова. Торжество это приурочено к тому времени, когда в Чернигове будет происходить археологический съезд и ко дню храмового праздника древнейшего Черниговского храма Спасо-Преображенского собора – 6 августа. Решено подготовить поздравительный адрес”⁵.

Через месяц М.Н. Самойлов снова выступил на заседании городской Думы. Содержание его речи было, на сей раз, запротоколировано с большей тщательностью:

“Доклад председателя Археологической комиссии М.Н. Самойлова о результатах по изысканию предметов древности в Клинцах к предстоящему в Чернигове археологическому съезду...”

Так, в конце июня комиссии стало известно, что в Петропавловской церкви есть Евангелие XVII века западной печати, и в виду предстоящего в июле отъезда в Чернигов члена комиссии священника Иоанна Чередникова комиссия просила его сообщить об этом Евангелии Епархиальному древлехранилищу на предмет истребования такового на археологическую выставку во время съезда.

Священник Иоанн Чередников из Вознесенской церкви, которая сама является памятником деревянного зодчества XVIII века, представил комиссии обстоятельный исторический очерк с перечнем предметов старины, находящихся в Вознесенской церкви.

Но за сим оказалось, что часть этих предметов отослана уже в Чернигов на время съезда на выставку при Епархиальном древлехранилище, каковым будет отпечатано и историческое описание этой церкви. И так как, со слов священника Иоанна Чередникова, выяснилось, что при осмотре в прошлом году этой церкви представителем Предварительного комитета были сделаны только наружные фотографические снимки, то комиссия нашла уместным, в дополнение к тем снимкам, сделать снимки внутреннего вида церкви и колокольни.

Сделанные по указанию отца Иоанна Чередникова два снимка внутреннего вида церкви и один снимок колокольни комиссия и представила в комитет археологического съезда с приложением описания посада Клинцы, изданного в 1907 году.

Засим, независимо от археологического съезда, комиссия просила о. И. Чередникова, в виду отпечатания его описания Вознесенской церкви, заказать за счёт Общественного управления 100 экземпляров отдельных оттисков этого описания, и, кроме того, считает необходимым отпечатать за городской счёт описания церковей Петропавловской, Троицкой единоверческой и Красноборского старообрядческого монастыря (именуемого “Полоса”), когда таковые будут доставлены... Гласный М.Н. Самойлов обратил внимание, что немалый интерес представляет городской архив, так как есть основания предполагать, что в нём сохраняются акты и документы письменности, указывающие как на развитие посада, так и представляющие интерес в смысле старины происхождения”⁶.

К сожалению, описания “церквей Петропавловской, Троицкой единоверческой и Красноборского старообрядческого монастыря” так и не были исполнены ни А.А. Кондратьевым, ни Ф. Разуваевым, ни священником Иоанном Юровым, ни священником Иоанном Крутиковым.

XIV Археологический съезд проходил в Чернигове с 1 по 12 августа 1908 года. Выставку для съезда подготовил В.Г. Дроздов, заведующий Черниговским епархиальным древлехранилищем. Экспозиция была размещена в помещении реального училища и представила посетителям несколько тысяч предметов старины, которые в большинстве своём были впервые показаны столь широкой публике. Выставку осмотрели около 11000 посетителей.

Большую часть экспонатов составляли предметы церковной старины: иконы, книги, рукописи, облачения и фотографии храмов. Священник Вознесенской церкви о. Иоанн Чередников выслал в адрес епархиального училища несколько экспонатов, но на выставку, по-видимому, были отобраны не все предметы клинцовой старины. В Каталог выставки занесены следующие предметы: деревянная круглая печать для просфор из Покровской церкви, три фотографии Вознесенской церкви, Евангелие учительное 1786 года и “Путешественник к святым местам”, отпечатанный в раскольничьей Клинцовой типографии купца Дмитрия Рукавишника в 1788 году⁷. В Каталоге указаны имена двух фотографов: Н.Е. Макаренко и Д.А. Жоравко-Покорский. Предположительно, Д.А. Жоравко-Покорским был сделан снимок Екатерининской церкви, построенной графом П.В. Завадовским в 1779 году в с. Ляличи Суражского уезда. Кто был автором фотографий клинцовского храма, неизвестно.

Недалеко от Клинцов расположено село Ущерпье. Отсюда в музей Черниговской губернской архивной комиссии, а из него – на выставку поступили изделия уже не существующего к тому времени завода графини М.Ф. Листовской: “две массивные одинаковые вазы фарфоровой глины, окрашенные в тёмно-шоколадный цвет, с рельефными гроздьями и листьями виноградных лоз зелёного цвета”, печные и фасадные изразцы, каминные украшения⁸.

Клинцовское общество на съезде представлял гласный городской Думы М.Н. Самойлов. Священник Вознесенской церкви о. Иоанн Чередников, который должен был также приехать на съезд, в списках его участников не значится.

После окончания XIV Археологического съезда значительная часть экспонатов выставки попала в Черниговский соединенный исторический музей городской и учёной архивной комиссии в память 1000-летия г. Чернигова. Фотографии памятников церковной архитектуры, собранные Предварительным комитетом и представителями епархии, были

помещены в издании “Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой её истории” (К., 1911), но, к сожалению, до сегодняшнего дня не сохранились.

Следует отметить, что до 1916 года Клинцовская городская дума в своих собраниях ежегодно принимала решение о посылке небольшой суммы денег Черниговской архивной комиссии. И теперь клинчане помнят о своём вкладе в работу XIV Археологического съезда, опубликовав в клинцовских газетах “Труд” и “Ваше дело” обзор событий столетней давности.

¹ Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. – Чернигов, 1908. – Приложения. – С. 6.

² Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – Церковные древности. – № 11–13, 78–82, 333, 643, 770.

³ Государственный архив Черниговской области (далее – ГАЧО). – Ф. 145. – Оп. 1. – Д. 404: Журнал заседаний Клинцовской городской Думы 24 января 1908 г. – Л. 5.

⁴ Доклад Головы Города Клинцы см.: Клинцовский летописец. – Кн. 1. – Клинцы, 2004; 2 изд. – Клинцы, 2007.

⁵ ГАЧО. – Ф. 145. – Оп. 1. – Д. 404. – Л. 90.

⁶ Там же. – Л. 104об., 106об.

⁷ Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове. – Церковные древности. – № 1390, 1819–1820; Старопечатные книги. – № 304, 305.

⁸ Там же. – Исторический отдел. – № 291–292, 407–413, 417–438, 443.

БЛАКИТНИЙ М.

Підготовка і проведення XIV Всеросійського археологічного з'їзду за матеріалами часопису “Черниговские епархиальные известия”

У 2008 р. виповнилось сто років з часу проведення у Чернігові визначного наукового заходу – XIV Всеросійського археологічного з'їзду, який відіграв важливу роль у науковому і громадсько-політичному житті регіону.

На шпальтах періодичного органу Чернігівської єпархії – “Черниговских епархиальных известий” (1861–1911) систематично друкувалися матеріали про організацію і проведення Всеросійських археологічних з'їздів. Єпархіальне видання у 1897 р. поінформувало, зокрема, що відповідно до рішення Московського археологічного товариства у Чернігівську єпархію було направлено академіка А. Павлинова для огляду, вивчення, зняття планів та фотографування старовинних храмів у зв'язку з підготовкою до

XI Всеросійського археологічного з'їзду, що мав відбутися у 1899 р. в Києві¹. Крім того, у 1898 р. на сторінках часопису була опублікована Програма для збирання відомостей про старожитності до XI Всеросійського Археологічного з'їзду². 1900 р. у “Черниговских епархиальных известиях” надруковане розпорядження чернігівського єпископа Антонія, який на прохання Ніжинського історико-філологічного товариства зобов'язав церковнослужителів Чернігівської єпархії сприяти в підготовці матеріалів до XII Всеросійського

археологічного з’їзду у м. Харкові³. Часопис також оприлюднив Програму підготовчих робіт у регіоні, що передували цьому з’їзду⁴.

Найбільше ж матеріалів “Черниговские епархиальные известия” присвятили XIV Всеросійському археологічному з’їзду. Газета, зокрема, засвідчила, що пропозиція про проведення XIV з’їзду в Чернігові була висловлена у 1905 р. на XIII Археологічному з’їзді в Катеринославі. Її було докладно вивчено на засіданні Підготовчого (Попереднього) комітету з’їзду, що відбувся 7 лютого 1906 р. у Москві під головуванням графині П. Уварової – голови Московського археологічного товариства й ініціатора проведення археологічних з’їздів. Більшість присутніх висловились за проведення наступного форуму саме у Чернігові. На засіданні також була прийнята наукова програма підготовки, запропонована членами Чернігівської губернської вченої архівної комісії, яка передбачала опрацювання історії усіх населених пунктів губернії та історії всіх парафіяльних церков єпархії, опис городищ і курганів, церковних і фамільних архівів, фотографування історичних об’єктів. Для її виконання у Чернігові того ж таки року був утворений місцевий Підготовчий комітет, який поставив перед собою три основні завдання – залучити кошти для організації з’їзду, облаштувати історичну виставку, зібрати старожитності у населених пунктах Чернігівської губернії⁵.

У квітні 1908 р. на сторінках часопису було опубліковане звернення Церковно-археологічної комісії Чернігівського єпархіального сховища старожитностей до духовництва єпархії з пропозицією сприяти проведенню XIV Всеросійського археологічного з’їзду. Церковнослужителі мали надавати відомості про старовинні церковні речі або ж самі пам’ятки на час проведення з’їзду. “Черниговские епархиальные известия” надрукували перелік культових речей, які цікавили Церковно-археологічну комісію, а саме: ікони XVI–XVIII ст., закладні мідні дошки, дерев’яні царські врата, плащаниці, різноманітне церковне начиння (дарохранильніці, хрестильні ящики, дароносні хрести, потири), церковне облачення (ризи, епітрахилі), писемні пам’ятки (богослужбові книги, рукописи, документи, фотографії) та ін.⁶

З уміщеного на шпальтах часопису оголошення Чернігівського підготовчого комітету за підписом заступника голови В. Круковського та ученого секретаря П. Добровольського бажаючі мали змогу дізнатися про порядок роботи з’їзду з 1 по 15 серпня 1908 р.* Було зазначено, що загальні засідання відбуватимуться у залі Чернігівського дворянського зібрання, секційні – у залах чоловічої та жіночої гімназій, а виставка старовини облаштована в будинку Чернігівського реального училища. Для 300 учасників з’їзду були підготовлені безкоштовні помешкання у приміщеннях навчальних закладів Чернігова – дворянському пансіоні-приюті, чоловічій та жіночій гімназіях, чоловічому і жіночому міських училищах, єпархіальному жіночому училищі, духовній семінарії та духовному училищі. Йшлося й про те, що до проведення з’їзду приурочене святкування 1000-річчя першої літописної згадки про Чернігів, заплановане на 6 серпня 1908 р. Під час з’їзду мали відбутися археологічні розкопки курганів на території міста. Членський внесок для бажаючих узяти участь у цьому науковому заході становив 5 крб.⁷

У вересні 1908 р. єпархіальне видання поінформувало своїх читачів про роботу XIV Всеросійського археологічного з’їзду. Він розпочався 1 серпня 1908 р. під головуванням П. Уварової. До учасників з’їзду з промовами звернулися чернігівський міський голова А. Верзилов, чернігівський губернатор М. Родіонов, текст виступу якого був опублікований, та ін. Після урочистого відкриття з’їзду його члени оглянули експозицію виставки, що складалася з 8 відділів: церковних старожитностей, старожитностей первісного ладу,

* Так планувалось.

ное изображеніе главы Іоанна Крестителя, раскрашенной въ естественный цвѣтъ, на блюдѣ. Изображеніе вырѣзано на деревѣ. $6\frac{3}{4} \times 5\frac{1}{4}$ в. Оттуда же.

(Продолженіе слѣдуетъ)

Отъ Черниговскаго предварительнаго комитета по устройству XIV археологическаго Съѣзда.

Съ 1-го по 15-е августа сего года въ Черниговѣ имѣеть быть XIV Археологическій Съѣздъ съ выставкой.

Общія собранія Съѣзда будутъ происходить въ залѣ Дворянскаго Собранія, а параллельныя засѣданія въ залахъ сосѣднихъ учебныхъ заведеній—мужской и женской гимназій; выставка—въ зданіи реального училища.

Для квартиръ командируемыхъ на Съѣздъ г. г. депутатовъ и вообще для членовъ съѣзда приготовлены безплатныя помѣщенія въ зданіяхъ: Дворянскаго пансіонапріюта, мужской и женской гимназій, мужского и женскаго городскихъ училищъ, епархіального женскаго училища, духовной семинаріи, мужскаго духовнаго училища, общей вмѣстимостью до 300 человекъ. Въ случаѣ, если бы число пріѣзжихъ—желающихъ воспользоваться безплатнымъ посѣщеніемъ, превысило указанную цифру, экстренно могутъ быть предоставлены подъ квартиры и другія зданія.

Ко времени Съѣзда приурочено празднованіе 1000-лѣтія лѣтописной извѣстности города Чернигова, которое состоится 6-го августа.

Во время Съѣзда предполагаются раскопки въ самомъ городѣ: на старомъ кладбищѣ, гдѣ имѣются нѣсколько кургановъ и въ другихъ мѣстахъ. Предполагаются также поѣздки въ древній Любечъ и въ Новгородъ-Сѣверскій.

— 538 —

Лица, желающія записаться въ члены Съезда и заблаговременно обезпечить себя бесплатными помѣщеніями, благоволятъ направлять свои заявленія по адресу: Черниговъ. Предварительному Комитету Съезда. Членскій взносъ-пять рублей.

Наиболѣе удобный проѣздъ до Чернигова на пароходахъ по Деснѣ съ юга отъ Кіева и съ сѣвера отъ Трубчевска. Желѣзно-дорожный же путь единственный — черезъ ст. Круты въ Черниговъ

На вокзалѣ и пароходной пристани съ 30-го іюля будутъ открыты справочныя бюро.

Товарищъ Предсѣдателя В. Круковскій.

Секретарь П. Добровольскій.

Редакторъ И. Лебедевъ.

історичного, стародруків, рукописів, нумізматики, етнографічного та картографії. 1500 з понад п'яти тисяч номерів виставки належали до відділу церковних старожитностей⁸.

У роботі з'їзду брали участь професор Д. Іловайський, професор Д. Самоквасов, академік А. Соболевський, директор Петербурзького археологічного інституту Н. Покровський, член Чеської академії доктор І. Пич, директор Санкт-Петербурзького педагогічного інституту С. Платонов, професори В. Іконников, Т. Флоринський, В. Завитневич, М. Петров та ін. Наукові засідання секцій з'їзду розпочалися 2 серпня і відбувалися щодня вранці й увечері у приміщеннях Дворянського зібрання і Дворянського пансіону⁹.

6 серпня 1908 р. у залі Дворянського зібрання під головуванням графині П. Уварової відбулося урочисте засідання з'їзду з нагоди 1000-річчя першої писемної згадки про Чернігів. На ньому виступили професор Київської духовної академії В. Завитневич, начальник Московського архіву міністерства юстиції професор Д. Самоквасов, професори Київського університету М. Довнар-Запольський та Г. Павлуцький. Після завершення засідання відбулися святкові заходи у місті¹⁰.

В одному з нарисів було проаналізовано зміст 9 доповідей з історії Чернігова і Чернігівської губернії, зокрема, роботи Д. Самоквасова, Ф. Горностаєва, Д. Айналова, М. Бережкова та інших¹¹.

Часопис "Черниговские епархиальные известия" подав також детальний опис археологічних розкопок, що проводилися під керівництвом професора Д. Самоквасова під час з'їзду. Вони розпочалися ще 29 липня 1908 р. на околиці Чернігова на території старого кладовища, що мало назву "Берізки", де були розкопані язичницькі кургани. Подальші розкопки – 30 липня, 3 і 10 серпня – відбувалися також і на Болдиних горах. За цей час були досліджені десять курганів¹².

У вільний від засідань час науковці, гості міста оглядали і вивчали ризницю Троїцького архієрейського будинку, Антонієві печери й Іллінську церкву, Єлецький Успенський монастир. 12 серпня 1908 р. у залі Чернігівського дворянського зібрання відбулося урочисте закриття з'їзду. У цей же день була закрита історична виставка, яку відвідали понад 10 тисяч осіб¹³.

Таким чином, публікації часопису "Черниговские епархиальные известия" дають змогу з'ясувати деякі питання, пов'язані з підготовкою і проведенням XIV Всеросійського археологічного з'їзду у Чернігові.

¹ Распоряжения епархиального начальства //Черниговские епархиальные известия (далі – ЧЕИ). – 1897. – № 21. – Часть официальная. – С. 729–730.

² Программа для собирания сведений о древностях //ЧЕИ. – 1898. – № 11. – Часть неофициальная. – С. 469–479.

³ Распоряжения епархиального начальства //ЧЕИ. – 1900. – № 14. – Часть официальная. – С. 333–335.

⁴ От историко-филологического общества при институте князя Безбородко в г. Нежине //ЧЕИ. – 1900. – № 14. – Часть неофициальная. – С. 400–421.

⁵ Археологический съезд в Чернигове //ЧЕИ. – 1908. – № 17. – Часть неофициальная. – С. 681–683.

⁶ Епархиальные известия //ЧЕИ. – 1908. – № 7. – Часть официальная. – С. 238–244.

⁷ От Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда //ЧЕИ. – 1908. – № 14. – Часть неофициальная. – С. 537–538.

⁸ Археологический съезд в Чернигове //ЧЕИ. – 1908. – № 17. – Часть неофициальная. – С. 681–688.

⁹ Археологический съезд в Чернигове //ЧЕИ. – 1908. – № 17. – Часть неофициальная. – С. 681–688; № 18. – Часть неофициальная. – С. 717–725.

¹⁰ Юбилейные празднества г. Чернигова //ЧЕИ. – 1908. – № 16. – Часть неофициальная. – С. 653–661.

¹¹ Археологический съезд в Чернигове //ЧЕИ. – 1908. – № 18. – Часть неофициальная. – С. 717–725.

¹² Там же.

¹³ Там же.

ЛИНЮК Л.

XIV Археологічний з’їзд і музей Чернігівської губерньської вченої архівної комісії

XIV Археологічний з’їзд мав велике значення для розвитку першого музейного закладу Чернігова – історичного музею Чернігівської губерньської вченої архівної комісії, став початком нового, якісно відмінного етапу його існування.

Як відомо, проведення з’їзду передбачало створення виставки. На неї залучались старожитності з музейних і приватних зібрань. Крім того, здійснювались спеціальні збиральницькі експедиції, проводились археологічні розкопки, обстеження пам’яток архітектури, дослідження архівів тощо. Одержані в результаті цих “екскурсій” матеріали також мали бути представленими на виставці. Підготовчою роботою займався Попередній комітет, залучаючи до неї широкі верстви краєзнавців, колекціонерів, аматорів, у тому числі й членів Чернігівської архівної комісії, напрямки діяльності якої цілковито відповідали завданням археологічних з’їздів.

Архівна комісія почала передз’їздівську підготовку ще до створення Чернігівського відділення попереднього комітету. Рішення про те, що XIV Археологічний з’їзд відбудеться у Чернігові, було прийняте у серпні 1905 р. А вже у вересні Чернігівська архівна комісія розробила Програму підготовки до форуму, яку її голова чернігівський губернатор О.О. Хвостов направив повітовим предводителям дворянства. У супровідному листі він зазначав: “... на долю Чернігова випадає серйозне і відповідальне завдання – гідно зустріти і прийняти Всеросійський учений з’їзд. Для цього необхідно, перш за все, потурбуватися про організацію підготовчих робіт і зайнятися вивченням нашої губернії в археологічному, історичному й етнографічному відношенні”¹. Наголошуючи на важливості об’єднання зусиль, він просив створити під керівництвом предводителів дворянства повітові підготовчі комітети, а також звернутися до органів місцевого самоврядування з клопотанням про надання коштів.

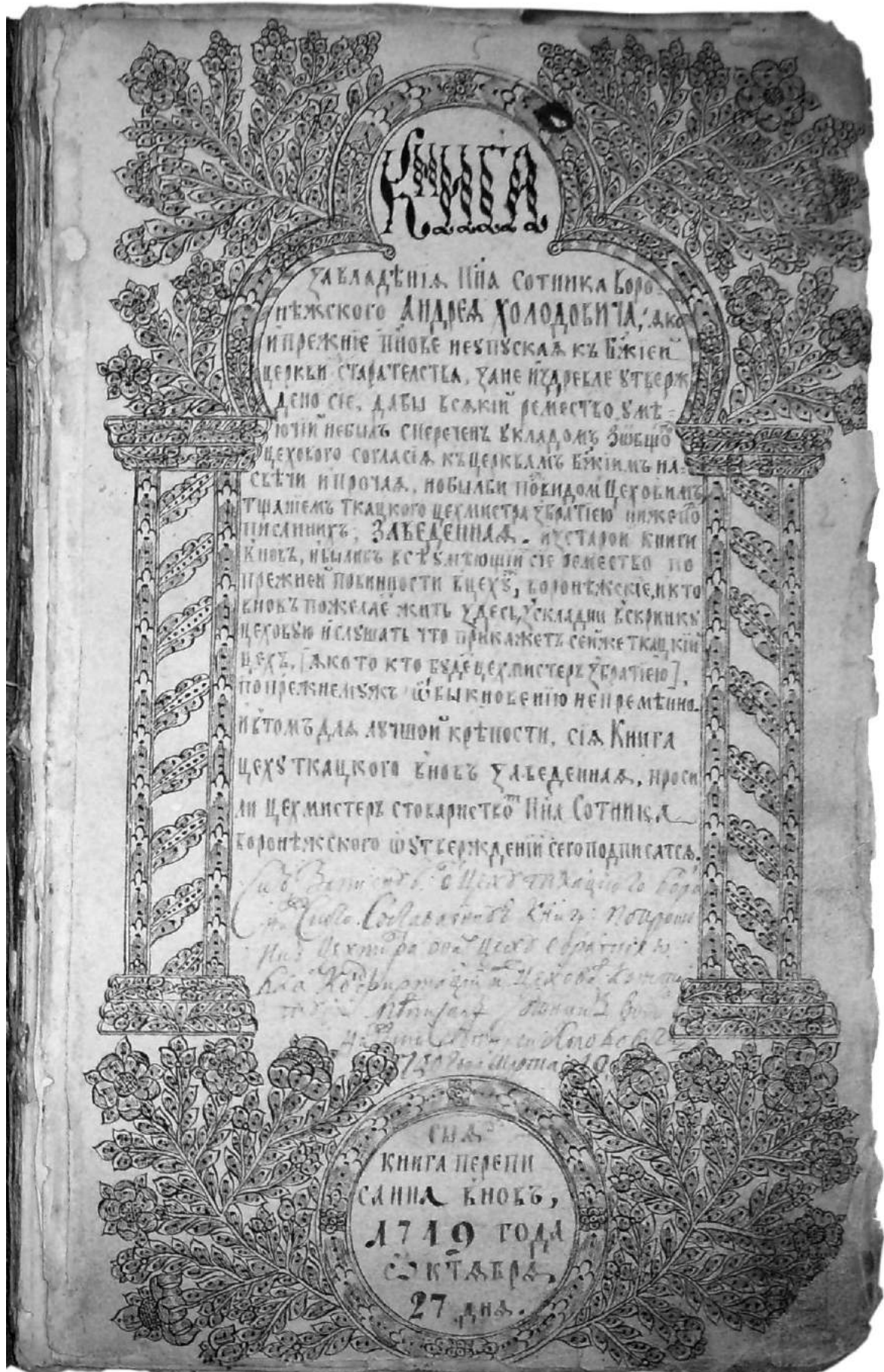
Програма підготовчих робіт вражає своєю фундаментальністю. Вона передбачала:

1. Написати історію кожного населеного пункту повіту, використавши всі наявні опубліковані і рукописні джерела.
2. Укласти історію всіх парафіяльних храмів; сфотографувати церкви, найдавніші іконостаси і найбільш типові зразки українського (“южно-руського”) іконопису.
3. Сфотографувати і описати молитовні будинки інших віровизнань.
4. Сфотографувати і описати поміщицькі маєтки.
5. Зробити докладний опис наявних городищ, курганів, інших земляних споруд із зазначенням їхнього місця розташування і власників; нанести пам’ятки на мапи і, за можливості, сфотографувати.
6. Описати архіви: установ, церков, монастирів, приватні, родинні.
7. Запровадити вивчення місцевого фольклору і народного побуту взагалі, не лише зафіксувати на фото типові споруди, вбрання і заняття мешканців повіту, а й виготовити манекени, одягнені у народі костюми, характерні для повіту².

При цьому зауважувалося, що на місцях Програма може бути доповнена і розширена. Про свою діяльність повітові комітети мали інформувати Архівну комісію, їй же необхідно було надсилати зібрані для виставки матеріали. Програма розглядалася на засіданні Московського попереднього комітету 8 лютого 1906 р. і отримала схвальну оцінку³.

Цехова книга Воронізького ткацького цеху. XVIII ст.

Як бачимо, Чернігівська архівна комісія вирішила використати таку екстраординарну для губернії подію, як археологічний з'їзд, для всебічного вивчення краю, розуміючи, що іншого подібного шансу може не трапитися. Варто згадати, що вона вже мала певний досвід участі у Всеросійських наукових зібраннях: її представники брали участь у роботі XI, XII, XIII з'їздів. Крім того, під час підготовки XIII, Катеринославського, з'їзду під егідою Комісії було створене Чернігівське відділення попереднього комітету, а на його виставці експонувалася колекція вишивок музею Архівної комісії.

На жаль, реалізації Програми завадили революційні події кінця 1905 р.

У квітні 1906 р. створене Чернігівське відділення попереднього комітету з організації XIV Археологічного з'їзду. Його діяльними учасниками стали члени Чернігівської губернської вченої архівної комісії, а правитель її справ (він же – завідуючий музеєм) Петро Михайлович Добровольський увійшов до складу виставкової комісії і став одним із секретарів Комітету. З огляду на це 1906, 1907 і сім місяців 1908 р. були для Архівної комісії напруженим періодом: здійснювалися “екскурсії” по містах і селах губернії, збиралися експонати для виставки, готувалися до друку праці тощо⁴.

Облаштування виставки становило друге після пробудження у суспільстві цікавості до з'їзду найважливіше завдання Чернігівського попереднього комітету. На засіданні Архівної комісії 23 грудня 1907 р. П.М. Добровольський, характеризуючи стан справ у музеї, відзначав, що надходить велика кількість “різноманітних предметів старовини й етнографії, причому деякі з них надсилаються як експонати, інші ж просто даруються для виставки, а після неї – музеєві”⁵, як наприклад: 132 археологічні знахідки з розкопок В.І. Соханського⁶.

Крім археологічних розкопок, на кошти Попереднього комітету були організовані експедиції до Ніжина, Новгород-Сіверського, Кролевця, Борзенського повіту. Остання пов'язана з іменем К.І. Самбурського, члена Архівної комісії з 1902 р. Сьогодні важко достеменно визначити, які саме речі були там зібрані. Проте з великою долею вірогідності можемо припустити, що це: дерев'яні різьблені полиці для ікон – божниці, рубель, кошик, глиняні водолій та миски тощо⁷.

Виставка XIV Археологічного з'їзду мала вісім розділів. У всіх них більшою або меншою мірою був представлений і музей Чернігівської губернської вченої архівної комісії. Йому належали понад три тисячі предметів (1300 номерів) з майже десяти тисяч експонатів виставки*.

Археологічний відділ виставки на 40 % складався з матеріалів Архівної комісії – приблизно 2000 пам'яток, 276 номерів з 641: кістки мамонта і тура, знаряддя з кременю і антична кераміка, вістря стріл, знаряддя праці та жіночі прикраси з бронзи і заліза; матеріали з розкопок курганних могильників у Мглинському і Суразькому повітах та біля с. Табаївка Чернігівського повіту, випадкові знахідки з Чернігова.

Відділ церковних старожитностей вважався найкращим на виставці. З-понад двох тисяч експонатів (1960 номерів) 502 (400 номерів) – репрезентували колекцію музею. Це – 114 зразків церковних тканин: облачення священників, покрівці, плащаниці, антиминоси, 65 ікон і картин на релігійну тему, 70 шлюбних вінців, 72 потири, дарохранильниці, хрести, 4 закладні дошки церков. Якщо серед культових пам'яток частка музею становила загалом 25 %, то в окремих розділах була значно вагомішою. Так, музеєві належали 39 фігур (скульптур) з 50, 16 зразків будівельних матеріалів з 17, а також єдиний кіот, що експонувався на виставці. Останній – католицька пам'ятка XVI ст. Була надана на виставку й колекція

* Тут і далі підрахунки автора. Дані приблизні, оскільки каталог містить сумарні записи без зазначення точної кількості речей, зустрічаються збої в нумерації.

мідної пластики, подарована музею В.Д. Голіциним, яка складалася зі 103 хрестів, ікон, складнів XII–XVIII ст.

З 695 експонатів історичного відділу майже 270 (40 %) належали Чернігівській архівній комісії: 23 портрети історичних осіб з 88, 71 одиниця зброї з 99, 18 печаток з 30, 63 ужиткові речі з 207. Це – срібні ковші Степана Єфремова та Стефана Бутовича, золоті кишенькові годинники, каламарі, вироби з фаянсу, порцеляни, скла, меблі родини Розумовських тощо. Проте розділи пам’яток цехового устрою та кераміки вже неіснуючих заводів на 90 % були створені за рахунок її музею. Недарма у каталозі виставки серед експонентів цього відділу на першому місці зазначений історичний музей Чернігівської вченої архівної комісії.

Завдяки музейним колекціям організатори виставки змогли утворити відділи картографії, жетонів і медалей та нумізматики. Експозиція відділу картографії містила 99 документів, з яких 82 – плани і креслення часів генерал-губернаторства О.Б. Куракіна, подаровані Чернігівській архівній комісії його нащадками. Зі 136 жетонів і медалей музею належали 121. Стосовно нумізматичного відділу, побудованого з колекції ЧАК та зібрання М.В. Любарського, що надійшло останньої миті, упорядники каталогу відзначали, що він, на жаль, не вирізняється ані якістю, ані кількістю експонатів. Причина полягає у тому, що доволі значна колекція історичного музею (майже 5500 одиниць) складається з монет, які не мають самостійної цінності, бо надійшли без легенд, але все ж таки вона дозволяє простежити розвиток грошового обігу на теренах Російської імперії від XV ст.⁸ Музей надав на виставку 245 монет з 467, що експонувалися, і 10 асигнацій з 10.

Будинок реального училища, де працювала виставка XIV Археологічного з’їзду

Найменше зібрання Архівної комісії було представлене у відділах: стародруків – 6 %, рукописів – 7,5 %, етнографії – 10 %. Але не тому, що не було достойних експонатів. Варто нагадати, що через велику кількість рукописів, які надійшли на виставку, і брак місця

значна частина їх не була виставлена для огляду. Тож цілком зрозуміло, що під “скорочення”, у першу чергу, потрапили місцеві документи.

Доволі потужна, яскрава і різнобічна експозиція етнографічного відділу складалася переважно з матеріалів, зібраних у Чернігівській губернії експедицією етнографічного відділу Російського музею, запрошеною Попереднім комітетом. Вони були власністю Російського музею і після закінчення виставки їх відвезли до Санкт-Петербурга. З колекції Архівної комісії демонструвалися кролевецькі рушники, вишиті підрясники, пояси, плахти, зав'язки, придбані в с. Кархівка Чернігівського повіту, вишита скатерка родини Скоропадських. Загалом – 190 експонатів, у т. ч. 75 предметів одягу з 301, що експонувалися. Взагалі, етнографічна збірка музею почала формуватися пізніше за інші. Вона значно поповнилася у 1904–1905 роках завдяки експедиціям П.М. Добровольського, пов'язаним, на нашу думку, з діяльністю Чернігівського відділення попереднього комітету XIII Археологічного з'їзду. Цілком очевидно, що внесок Архівної комісії у створення етнографічної експозиції більший: у вступі до цього відділу укладачі каталогу виставки згадують про колекцію вишивок, раніше зібраних у губернії Архівною комісією, що надійшли до Чернігівського єпархіального сховища старожитностей⁹.

З іншого боку, можливо, саме виставка XIV Археологічного з'їзду спонукала членів Чернігівської архівної комісії звернути увагу на цілеспрямоване збирання стародруків та етнографії, про що йшлося на її засіданнях.

Науковий форум не лише активізував збиральницьку діяльність Чернігівської архівної комісії та сприяв популяризації її музею: після з'їзду музей зазнав кардинальних змін, набув ознак, притаманних сучасним музейним установам.

Експонати виставки, що їх не забрали власники після закриття з'їзду, та її обладнання стали власністю міста Чернігова. За ініціативи того таки Петра Добровольського міська управа вирішила створити на їхній базі міський історичний музей у пам'ять 1000-ліття літописного Чернігова, яке святкувалося в рамках з'їзду. А що в Чернігові вже діяли три музеї та з огляду на те, що міська влада утримувала на власні кошти приміщення Чернігівської губернської архівної комісії (половину міського будинку на розі вулиць Гон-чої і Преображенської), вирішили об'єднати його з музеєм Комісії, надавши другу половину будинку. (Варто згадати, що питання про об'єднання чернігівських музеїв: Музею українських старожитностей імені В.В. Тарновського Чернігівського губернського земства, Єпархіального сховища старожитностей, яке перебувало у віданні Чернігівської духовної консисторії, та Історичного музею губернської вченої архівної комісії постало ще під час підготовки з'їзду. І вже тоді Архівна комісія – громадська інституція, що не мала власних сталих джерел фінансування і цілковито залежала від добровільних пожертв органів місцевого самоврядування та приватних осіб, – погоджувалася на це.)

Заклад, що виник, отримав назву “Чернігівський з'єднаний музей міський і вченої архівної комісії, в пам'ять 1000-ліття літописного існування м. Чернігова”, при цьому кожна установа зберігала права власності на свої колекції. Була запроваджена посада консерватора, або хранителя музею, який забезпечував облік музейних предметів, створення експозиції, а також опікувався бібліотекою та архівом Комісії. Його працю оплачували спільними коштами, що надавалися містом та почали з 1909 року надходити для підтримки архівних комісій від Державного казначейства. На кошти міста здійснили ремонт будинку і флігеля, де розмістилися квартири хранителя і сторожа, побудували нову експозицію.

Досвід створення виставки рівня всеросійського з'їзду допоміг і при улаштуванні музею. Це вже не був безсистемний паноптикум цікавих артефактів. За попередньо розробленим і затвердженим планом були побудовані відділи: доісторичний (археологічний

– за сучасною термінологією), історичний, церковної старовини, цехів та етнографічний. Почали виділяти гроші на купівлю експонатів. Музей був відкритий для огляду щоденно, а не двічі на тиждень, як раніше.

1908 року вийшов з друку черговий, сьомий, випуск “Трудов Черниговской губернской учёной архивной комиссии”. Він містив присвяту: “На память о XIV-м Археологическом съезде в г. Чернигове”. Попередній номер був виданий у 1905 році. Причиною такої тривалої перерви стала відмова Чернігівського губернського земства, на кошти якого друкувалися “Труды”, з другої половини 1905 року надавати Комісії субсидію. Проте, у грудні 1907 року, зважаючи на видатки Архівної комісії з організації з’їзду, земські збори виділили їй 300 рублів на 1908 рік. Ще за рік на бік ЧАК стала кошторисна комісія губернського земства, мотивуючи необхідність фінансової підтримки задля збереження цінної колекції місцевих старожитностей, зібраних музеєм Комісії, та з огляду на майбутнє відкриття обласного (тобто об’єднаного) музею¹⁰.

Ще одна подія з життя музею Чернігівської губернської архівної комісії опосередковано пов’язана з археологічним з’їздом. 7 грудня 1908 року на засіданні Комісії розглядалося клопотання Полтавського церковного історико-археологічного комітету про передачу йому для створення музею Поле Полтавської битви двох зарядних ящиків шведської артилерії. Одним з аргументів на користь передачі, щоправда лише одного експоната, стало те, що Полтавський комітет “принимал живейшее участие в выставке при Черниговском съезде, доставив чуть ли не всё своё епархиальное древлехранилище, поэтому отказать ему в первой же просьбе, обращённой к нам, было бы неудобно”¹¹.

Як бачимо, Чернігівська губернська вчена архівна комісія використала можливості XIV Археологічного з’їзду і досвід участі в наукових зібраннях загальнодержавного рівня для поповнення колекцій, кардинальної реорганізації музею, запровадження наукових принципів у його діяльність. І хоча в силу об’єктивних і суб’єктивних чинників не всі плани вдалося реалізувати, участь у підготовці і проведенні всеросійського з’їзду стала для чернігівських музейників і краєзнавців справжньою науковою школою і мала революційні наслідки для історичного музею.

¹ Труды Черниговской губернской учёной архивной комиссии. – Вып. 7. – Чернигов, б.д. – Приложения. – С. 111–112.

² Там само. – С. 112–113.

³ Правила Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове в 1908 г. Протоколы заседаний Предварительного комитета 7–9 февраля 1906 г. – М., 1906. – С. 20–23, 30–31.

⁴ Труды Черниговской губернской учёной архивной комиссии. – Вып. 7. – Приложения. – С. 55, 116.

⁵ Там само. – С. 69.

⁶ Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове /Под ред. П.М. Добровольского. – Чернигов, 1908. – Отд. I. – № 218–220.

⁷ Каталог выставки XIV Археологического съезда... – Отд. V. – № 17–22, 104, 111, 246, 261–267; Черниговский соединённый исторический музей городской и учёной архивной комиссии, в память 1000-летия летописного существования г. Чернигова: Каталог. – Чернигов, 1915. – С. 81–82. – № 3051–3056, 3064, 3065, 3083–3089, 3099.

⁸ Каталог выставки XIV Археологического съезда... – Отд. III. – С. 18–19.

⁹ Там само. – Отд. V. – С. 1.

¹⁰ Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1908 года. – Чернигов, 1909. – Приложения Б. – Доклад № 23. – С. 2–3.

¹¹ Труды Черниговской губернской архивной комиссии. 1909–1910 г. – Вып. 8. – Чернигов, 1911. – С. 53.

ЧЕРНЕНКО О.

Виставка XIV Археологічного з'їзду в Чернігові (доісторичний відділ)

Улаштування виставки було важливим моментом в організації Всеросійських археологічних з'їздів. За традицією, це була експозиція, яка мала не тільки репрезентувати місцеві старожитності, але й надати делегатам можливість вивчити матеріали з різних регіонів та ілюструвати доповіді, що виголошувались¹.

Підготовка до виставки XIV Археологічного з'їзду розпочалася 1906 р. Цією справою займався створений у Чернігові Попередній комітет з підготовки з'їзду. Ним була розроблена спеціальна “Программа подготовительных работ к XIV Археологическому съезду”, що серед інших заходів передбачала збір матеріалів на території губернії². Комітет також звернувся до наукових товариств, комісій і приватних осіб, які мають музеї та колекції, з проханням взяти участь у створенні виставки. Крім того, планувалось проведення пошукових експедицій³. Однак експонати збирались дуже повільно, а на розкопки не вистачило коштів⁴.

Для організації виставки була сформована спеціальна комісія. Її головою обрали відомого чернігівського художника І.Г. Рашевського. Окрім нього, до комісії увійшли В.Г. Дроздов, П.Я. Дорошенко, А.П. Шелухін, П.М. Добровольський, В.В. Нерода, Н.В. Любарський, Ф.К. Волков, М.М. Могилянський⁵. З них досвід музейної роботи мали В.Г. Дроздов (з 1907 р. обіймав посаду завідувача Чернігівського єпархіального древлесховища), А.П. Шелухін (на той час – хранитель Музею українських старожитностей В.В. Тарновського) і П.М. Добровольський (на той час вже кілька років керував музеєм Чернігівської губерньської вченої архівної комісії).

Каталогізацією надісланих на виставку експонатів займався П.М. Добровольський. Він систематизував їх за культурно-хронологічною належністю і джерелами надходження. Каталог виставки був виданий напередодні з'їзду коштом Д.Я. Самоквасова. Проте його публікація ускладнювалась, оскільки деякі особи (за висловом П.С. Уварової голови Московського археологічного товариства, “по природной нашей русской беспечности”) надіслали колекції в останній тиждень, а деякі навіть у день відкриття форуму. Описи цих матеріалів довелось друкувати на додаткових сторінках вже під час роботи з'їзду⁶. Каталог був розрахований на відвідувачів виставки і містив лише перелік експонатів.

XIV Археологічний з'їзд відбувався у Чернігові 1–12 серпня 1908 р. (на два дні менше, ніж планувалось). Приурочена до нього виставка була, на думку учасників, однією з найкращих за всю історію з'їздів. Експозицію розташували у приміщенні реального училища. Її роботою керував В.Г. Дроздов. Було представлено 5,6 тис. різноманітних предметів⁷. Більшість з них демонструвалась вперше.

Перший розділ виставки мав назву “Древности, добытые из раскопок и случайных находок”. Як можна встановити за матеріалами каталогу, його експозиція була побудована за принципом історичної послідовності епох.

Сучасники неодноразово відзначали, що більша частина виставлених речей належала до церковних старожитностей. За словами П.С. Уварової, первісний (тобто власне археологічний у сучасному розумінні цього терміну) відділ на цьому з'їзді був незначним⁸. Частково це пояснюється тим, що програму збирання експонатів не вдалось повністю здійснити: Д.Я. Самоквасов згодом скаржився, що не всі заплановані до з'їзду дослідження виконані⁹.

Проте, представлені в доісторичному відділі виставки експонати були доволі цікавими. Серед них значний науковий інтерес мали знахідки з Мізинської стоянки, випадкові та ті, що походили з досліджень 1907 (П.М. Добровольський) і 1908 (Ф.К. Вовк) років¹⁰; знахідки зі Старої Рязані (у тому числі скарб прикрас 1887 р.), надані Рязанським музеєм¹¹; матеріали В.О. Городцова з перших досліджень Більського городища 1906 р.¹² Досить цікаві добірки речей надіслали Глухівський земський музей, музей Тамбовської архівної комісії та Воронежський губернський музей¹³.

Власне чернігівські старожитності репрезентували матеріали із зібрання музею Чернігівської губернської вченої архівної комісії (надалі – ЧАК) та Єпархіального древлесховища, а також надані для демонстрації приватними особами¹⁴. Наприклад, на виставці можна було побачити 110 фрагментів мозаїчного скла, знайденого жителем Чернігова І.К. Журавським після обвалу берега р. Стрижень на місці Благовіщенського собору¹⁵. Ймовірніше за все, ця мозаїка збереглась до сьогодні: у фондах Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського серед депаспортизованих довоєнних колекцій є пластини смальти для підлоги (інв. № А 16-1/16), що за форматом та колористичною гамою подібні до смальти, знайденої під час розкопок Благовіщенського собору¹⁶.

Одним з головних експонатів стали кістки “допотопних тварин” з Мезина. Вони займали середину першого залу експозиції та “привлекали внимание не только членов съезда, но и посторонней публики”¹⁷.

Можна лише висловити жаль, що каталог виставки не містив детальної характеристики речей, оскільки значна частина експонованих предметів втрачена. Не збереглися також представлені на виставці фотографії археологічних досліджень: перших розкопок Мізинської стоянки 1907 р., розкопок Благовіщенського собору 1873 р. (“раскопки профессора Д.Я. Самоквасова в Чернигове 1873 г. Гора над Стрижем, где стоял княжий двор”) та інші¹⁸.

За відгуками делегата від Казані М.К. Горталова, виставку відзначала гарна організація: делегати вчасно отримали каталог, у залах постійно чергували доглядачі, які були завжди готові надати відповідну інформацію. Про успіх виставки свідчить той факт, що всього за кілька днів роботи її відвідало понад 11 тисяч людей¹⁹.

Потрібно відзначити, що активну участь у реєстрації експонатів та монтажі експозиції взяли учні реального училища, в якому розмістилася виставка. Фактично вони виконали усю технічну роботу. За це графиня П.С. Уварова офіційно висловила їм подяку від імені з’їзду²⁰. Вона відзначала також, що експозицію зробили напрочуд вдало і “жалю для Чернигова и тех просветительских целей, которые достигаются посредством ознакомления масс с предметами, раскрывающими страницы нашей истории, ... что выставка закроется. Чувство глубокого сожаления усиливается тем, что в Чернигове нет настоящего помещения для Музея (так как всем известно, как тесно помещение музея Тарновского)”²¹.

Ця думка знайшла відгук у Чернігівській громаді. На ювілейному засіданні міської думи, присвяченому 1000-річчю першої літописної згадки про Чернігів, було прийняте рішення: “...в память этого важного момента... соорудить особый городской дом... и сосредоточить в нём театр, публичную библиотеку и музей”²². Для музею мали використати старожитності та обладнання, що залишились у місті після закриття виставки XIV Археологічного з’їзду (як подаровані, так і ті, що не забрали власники). Однак міський музей так і не відкрили. Зважаючи на те, що міська управа утримувала на свої кошти приміщення музею Чернігівської архівної комісії, колекції старожитностей вирішили передати до нього.

XIV Археологічний з’їзд став важливим рубежем у формуванні археологічного

зібрання музею комісії, яке суттєво поповнилося колекціями, що надійшли з виставки. Порівняння переліку матеріалів у “Каталогі виставки XIV археологічного съезда” з каталогом музею 1915 р. дозволяє визначити, що Чернігівській комісії були передані такі колекції: знахідки, зібрані на території Київської губернії, – від К.В. Болсуновського; керамічні посудини з розкопок В.Б. Антоновича 1880 р. у Сибережі на Чернігівщині, передані М.О. Константиновичем; знахідки з розкопок М.І. Лілеєва на Остерщині, Ю.Г. Гендуне у Сосницькому повіті в 1904 р. та деякі інші. Ціла низка колекцій походила з приурочених до з'їзду розкопок. Це матеріали досліджень С.А. Мазаракі, Г.Я. Стеллецького, І.С. Абрамова, С.А. Гатцука²³. Частина з них до сьогодні зберігається у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського, інші – втрачені.

Ще дві колекції, пов'язані з XIV Археологічним з'їздом, потрапили до Чернігова пізніше: удова Д.Я. Самоквасова згідно із заповітом дослідника передала до музею архівної комісії знахідки з проведених під час форуму “показових” розкопок на Болдиних Горах і в ур. Берізки²⁴.

¹ Труды X Археологического съезда в Риге 1896 г.– М., 1900. – Т. III. – Протоколы. – С. 30.

² Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – С. 4–5.

³ Там само. – С. 4.

⁴ Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов во время XIV Археологического съезда. – М., 1916. – С. V–VI.

⁵ Труды Черниговского предварительного комитета... – С. 4.

⁶ Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – М., 1911. – Т. III. – С. 132–133.

⁷ Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. (Значена кількість номерів за каталогом, речей було значно більше, оскільки під одним номером могла бути записана ціла колекція).

⁸ Труды XIV Археологического съезда... – Протоколы. – С. 55.

⁹ Самоквасов Д.Я. Указ. соч. – С. VII.

¹⁰ Каталог выставки... – Отд. I. – С. 1–3; Черненко О., Ясновська Л. Археологічні дослідження П.М. Добровольського на Чернігово-Сіверщині // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 34–40.

¹¹ Каталог выставки... – Отд. I. – С. 27–34.

¹² Там само – С. 47.

¹³ Там само – С. 5, 14–17; Дополнение II. – С. 1–3.

¹⁴ Там само – С. 9–12, 18, 49, 93, 108.

¹⁵ Там само – С. 9.

¹⁶ Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // МИА. – 1949. – № 11. – С. 73–75.

¹⁷ Горгалов Н.К. Доклад о деятельности XIV Археологического съезда в Чернигове 1–12 августа 1908 г. [// Известия общества археологии, истории и этнографии]. – Казань, 1908. – С. 8–9.

¹⁸ Каталог выставки... – Отд. I. – С. 37–38.

¹⁹ Труды Черниговского предварительного комитета... – Протоколы. – С. 133.

²⁰ Труды XIV Археологического съезда... – Протоколы. – С. 55.

²¹ Там само. – С. 133.

²² Рудаков Е. XIV Археологический съезд и тысячелетие города Чернигова. – СПб., 1908. – С. 31.

²³ [Каталог] Черниговский соединённый исторический музей городской и учёной архивной комиссии в память 1000-летия летописного существования г. Чернигова. – Чернигов, 1915. – С. 8–10, 11.

²⁴ Шугаевский В.А. Памяти профессора Дмитрия Яковлевича Самоквасова: новые приобретения Черниговского городского и архивной комиссии музея // Черниговское слово. – 1916. – 13, 16, 22 июля.

ЩЕРБИНА С.

Цехові реліквії на виставці XIV Археологічного з’їзду

XIV Всеросійський археологічний з’їзд, який відбувався з 1 по 12 серпня 1908 р. у Чернігові, мав на меті активізувати вивчення історії та етнографії регіону, сприяти ґрунтовному дослідженню та популяризації історико-культурних пам’яток, що збереглися на території Чернігово-Сіверщини.

7 лютого 1906 р. на засіданні Московського попереднього комітету, незважаючи на розбіжність думок, було остаточно ухвалено рішення про проведення XIV Археологічного з’їзду в Чернігові й затверджено його Правила¹. 22 травня 1906 р. було утворено Чернігівський попередній комітет з улаштування XIV Археологічного з’їзду, покликаний своєчасно вирішувати усі організаційні питання². Особлива увага приділялась влаштуванню традиційної виставки старожитностей. Комітет звернувся до наукових товариств, комісій та приватних осіб – збирачів старовини з проханням узяти безпосередню участь у виставці. На цей заклик відгукнулися губернські вчені архівні комісії Чернігова, Тамбова, Рязані, Орла, Воронежа. Пообіцяли сприяння Київське та Орловське церковні історико-археологічні товариства. Саме завдяки їхнім зусиллям була влаштована виставка, що складалася з кількох розділів (відділень) – археологічного, етнографічного, церковних старожитностей, рукописів та ін.

Значний інтерес викликали цехові реліквії, які експонувались у розділах “Памятники цехового устройства” і “Цеховые книги”. Здебільшого вони потрапили до зібрання Чернігівської губернської вченої комісії в 1902 р. у зв’язку з остаточною ліквідацією ремісничих цехів³.

У розділі “Цеховые книги” була представлена унікальна колекція цехових книг Ніжина, Глухова, Коропа, Новгорода-Сіверського, Кролевця та Вороніжа. На виставці експонувались книги витрат і цехові привілеї ремісничих цехів Чернігово-Сіверщини. Одна з найдавніших пам’яток – “Книга цеху кравецкого и кушнирского ремесла списана року 1678 месяца ген. 31, г. Кролевца”⁴. Нині цей унікальний експонат належить Чернігівському історичному музею імені В.В. Тарновського⁵. На виставці експонувалася і книга Глухівського калачницького цеху 1731 р.⁶ Згодом, у 1926 р. її текст опублікувала К. Лазаревська⁷. Сама ж пам’ятка сьогодні також зберігається у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського⁸.

У розділі “Памятники цехового устройства” експонувались 20 печаток ремісничих цехів Чернігова, Ніжина, Глухова та Березни⁹. Найповніше були репрезентовані печатки ремісничих корпорацій Ніжина (11 шт.)¹⁰, які в 1902 р. до Чернігівської губернської вченої архівної комісії передав міський голова І.Л. Дейкун¹¹. Так, “Печ[ать] Нежин[ской] Столярной Ремесл[енной] Управы” містила зображення циркуля і трикутника¹². На печатці об’єднаної цехової управи ніжинських шаповалів і ткачів було зображено “войлочную шляпу, какия носят крестьяне, а внизу под нею челнок”¹³. “Печ[ать] Нежин[ской] Куснир[ской] ремес[ленной] управы” містила зображення стола і “зеркала”. Подібне зображення було вміщене і на печатці Ніжинської єврейської ремісничої управи. На виставці XIV Археологічного з’їзду також була представлена печатка “Нежинской общей ремесленной управы”, на якій “в середине щит, увенчанный императорскою короною и разделённый по диагонали слева на право, при чем вверху, в червленом поле две соединенныя руки, а внизу, в лазаревом поле кадуцей”¹⁴. Глухівські цехові печатки були однотипними й містили відпо-

відні написи: “Глуховск[ой]: цеховой: управы: древодельной”, “печ[ать]: Глуховск[ой]: портной: управы:”, “Глуховской: Кузнечной: цеховой управы”, “печать: Глуховской: Сапожной: управы:”, “печ[ать]: Глуховской: Хлебной: управы”. Виняток становила лише печатка загальної ремісничої управи м. Глухова, на якій був зображений “в середине одноглавый орёл с коронкой, на голове герб Черниг[овской] губ[ернии]”¹⁵.

Значний інтерес становили 8 покривал на мари (сукон) із колекції Чернігівської губернської вченої архівної комісії й Чернігівського єпархіального давньосховища. Вони використовувались ремісниками під час поховальних ритуалів і мали важливе значення для ремісничих об'єднань. Представлені на виставці покривала цехів Чернігова, Кролевця, Почепа, Конотопа та Ічні відрізнялись між собою кольором, розміром, матеріалом і декором¹⁶. Нині у фондах Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського зберігаються 7 цехових сукон, 6 з яких свого часу були репрезентовані на виставці¹⁷. Найдавніше покривало, датоване 1778 р., належало Конотопському різницькому і калачницькому цеху. Воно виготовлене з “сукна красного, с вырезками, придающими ему крестообразную форму”. У центральній частині містився текст: “Сие Сукно Сооружено; 1778 года месяца іюля 15 дня. Цеху рязяцкого, икалачницкого, Вгороде Канотопе Зацехмистра Феодора Корноуха, Ключника Семена Резника; Старшого Брата Якова Булиги, Совсею Братиею”¹⁸.

Оригінальним експонатом була залізна розфарбована дошка Чернігівської ремісничої управи з “рописанием дежурств от цехов на пять дней недели, кроме субботы и воскресения” російською та єврейською мовами¹⁹.

Програмою XIV Археологічного з'їзду передбачалося обговорення історії цехового ремесла на території Північного Лівобережжя. Так, на секції “Древности юридические, быт хозяйственный, домашний и военный” була заявлена доповідь Д.І. Багалія “Цехи в Левобережной Малороссии” (не виголошено). Крім того, до порядку денного увійшли дискусійні питання, порушені П.М. Добровольським (“Цехи и братства Черниговской губ.”) та Д.П. Міллером (“Не сохранились-ли в городах Малороссии (кроме г. Чернигова и Черниговской архивной комиссии) цеховья книги XVII–XVIII в.”)²⁰.

У роки Великої Вітчизняної війни частина експонатів була з Чернігова евакуйована до Уфи та Оренбурга. Зокрема, на книзі Глухівського калачницького цеху є печатка Музейних фондів м. Уфи (1943 р.)²¹. Загалом, протягом століття колекція цехових реліквій Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського зазнала значних втрат. На сьогодні збереглися 19 цехових книг²² і 7 сукон на мари.

¹ Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове. – М., 1911. – Т. III. – Приложение. – С. 1–2.

² Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда в г. Чернигов. – Чернигов, 1908. – Приложение. – С. 1.

³ Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – Отдел исторический. – № 86–130, 136–152.

⁴ Там само. – № 142.

⁵ Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського (далі – ЧІМ). – Інв. № Ал 619.

⁶ Каталог выставки XIV Археологического съезда. – № 138, 147.

⁷ Лазаревська К. Матеріали до історії цехів на Лівобережній Україні XVII–XIX вв. // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1925. – Кн. VI. – С. 165–216.

⁸ ЧІМ. – Інв. № Ал 371.

⁹ Каталог выставки XIV Археологического съезда. – № 111–130.

¹⁰ Там само. – № 114–124.

¹¹ Журналы заседаний Черниговской губернской архивной комиссии // Труды Черниговской губернской архивной комиссии (1900–1902). – Чернигов, 1902. – Вып. 4. – Отд. 1. – С. 32–33.

¹² Каталог выставки XIV Археологического съезда. – № 117.

¹³ Журналы заседаний Черниговской губернской архивной комиссии // Труды Черниговской губернской архивной комиссии (1900–1902). – Чернигов, 1902. – Вып. 4. – Отд. 1. – С. 32–33.

¹⁴ Каталог выставки XIV Археологического съезда. – № 124, 115, 114.

¹⁵ Там само. – № 125–130.

Доповіді та повідомлення наукової конференції “XIV Археологічний з’їзд і розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині” (червень 2008 р.)

¹⁶ Там само. – № 86–93.

¹⁷ Зайченко В. Цехові сукна у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2007–2008. – Вип. 10. – С. 48–52.

¹⁸ Каталог виставки XIV Археологического съезда – № 86.

¹⁹ Там само. – № 110.

²⁰ Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове. – М., 1911. – Т. III. – Приложение. – С. 25, 28, 30.

²¹ ЧІМ. – Інв. № Ал 371.

²² Ситий І. Рукописні книги у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського //Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2004. – Вип. 4. – С. 3.

СИТИЙ І.

Експонат виставки. Привілей потвердний Сигізмунда III князю Федору Друцькому-Горському на маєтність Орів Оршанського повіту від 25 березня 1600 року

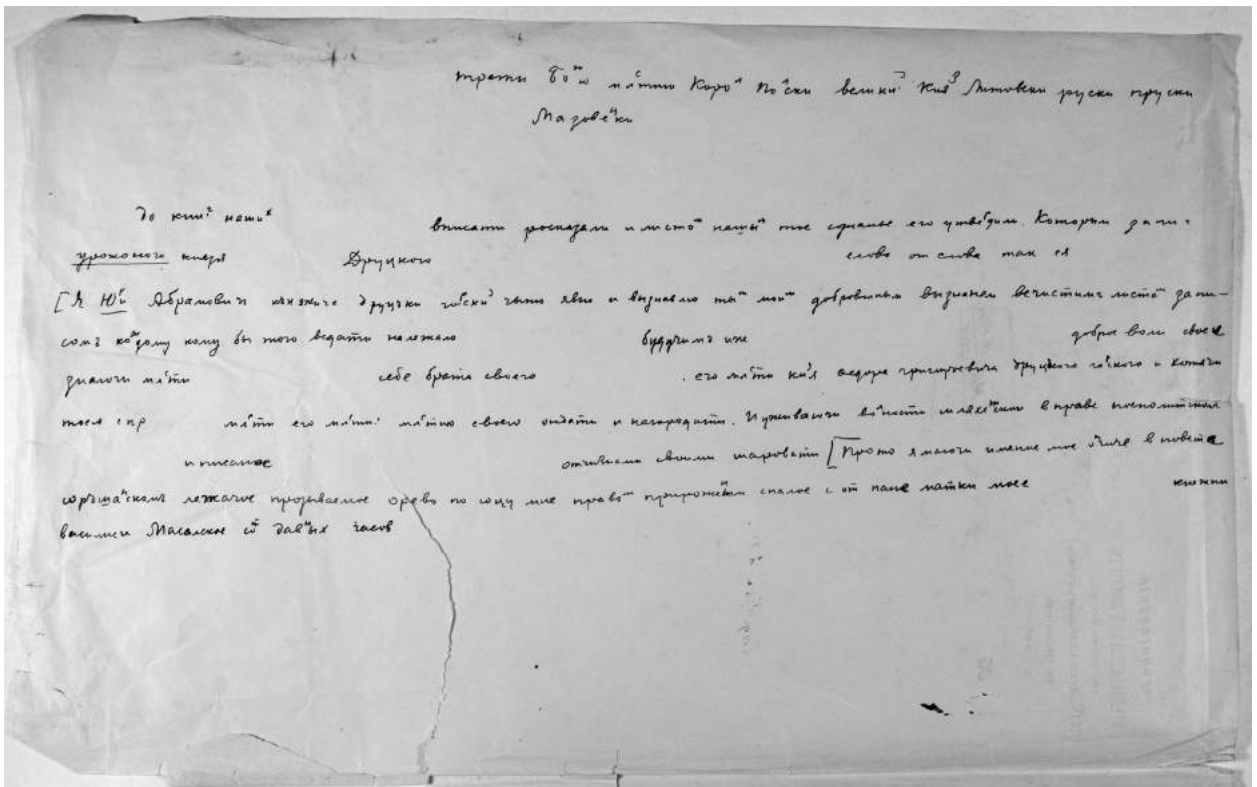
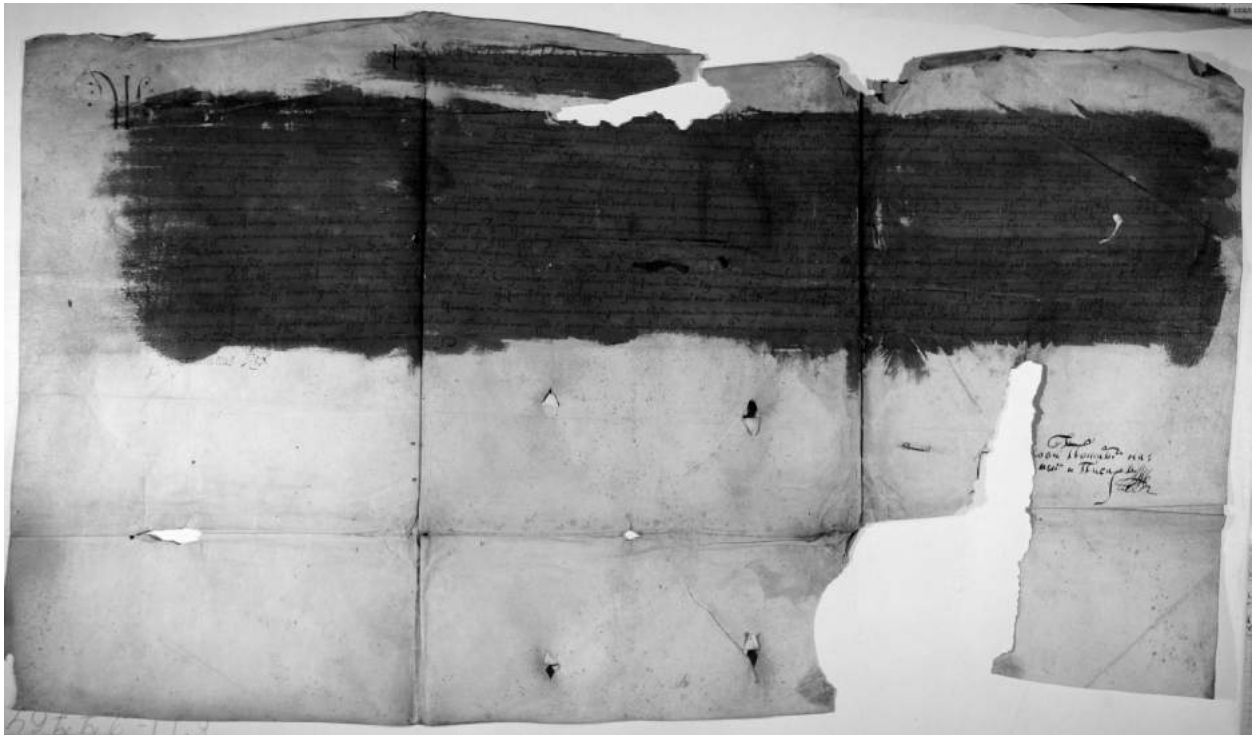
Одним з експонатів виставки XIV Археологічного з'їзду був привілей короля польського і великого князя литовського Сигізмунда III від 25 березня 1600 р., що підтверджував право власності Ф. Друцького-Горського на маєток Орів. Він написаний на аркуші пергаменту, розміром 62 × 36 см. Текст зроблений коричневим чорнилом і складається з 18 рядків. Інтервал між рядками – 4 мм, висота літер – 1 мм, довжина рядка – 55 см. Печатка відірвана. Від неї залишилися трикутні отвори під шнур розміром – верхній та нижній лівий 0,9 × 0,9 × 0,8 см; верхній та нижній правий – 1 × 1 × 0,9 см. Ці отвори складають чотирикутник зі сторонами 13 × 9,3 × 11,8 × 9,3 см, розмір по діагоналі 15,5 × 15,5 см. Припускаємо, що до грамоти могла бути підвішена велика печатка I типу Великого князівства Литовського діаметром 80 мм, на якій був герб “Погоня” в оточенні 12 земельних гербів, або мала печатка I типу діаметром 55 мм зі схожим зображенням¹. Текст грамоти майже згас, тому у XIX ст. або на початку XX ст. він був вкритий шаром чорнила для кращого проявлення, щоб його можна було прочитати. На звороті – реєстраційні канцелярські записи польською та латинською мовами.

Документ належав до зібрання Чернігівської вченої архівної комісії (далі – ЧАК)². Збереглася обгортка грамоти, на 1-му аркуші якої у верхньому лівому куті надрукований такий текст: “Черниговский предварительный комитетъ по устройству XIV Археологического съѣзда въ Черниговѣ. 190... г. №...”. Нижче і праворуч рукописна позначка коричневим чорнилом інвентарного номера ЧАК: “Отд. Рук. № 235”. На розвороті, ліворуч, коричневим чорнилом – часткова розшифровка тексту грамоти. Продовження розшифровки на звороті окремого аркуша-бланка “Списокъ избирателей, явившихся въ первое отдѣленіе Черниговскаго съѣзда городскихъ избирателей, по выборамъ въ Государственную Думу 26 сентября 1907 года”. На окремому аркуші машинописна анотація до грамоти: “Грамота Короля Польскаго Сигізмунда III, отъ 25 марта 1600 Года объ утвержденіи купчей о продажѣ княземъ Юріємъ Абрамовичемъ Друцкимъ-Горскимъ брату своему Федору Друцькому-Горскому маетностей въ повѣстѣ Оршанскомъ”. Угорі, ліворуч – рукописна позначка коричневим чорнилом інвентарного номера ЧАК: “Отд. Рук. № 235”. На звороті аркуша машинописний текст:

“Повѣстка

Председатель Черниговскаго предварительнаго Комитета по устройству XIV Археологическаго съѣзда покорнѣйше просить г.г. членовъ комитета пожаловать..... сего.....въ....час.....въ засѣданіе, которое состоится въ помѣщеніи..... Обсужденію подлежатъ слѣдующіе вопросы:”.

Під вказаним інвентарним номером документ зберігався у Чернігівському державному музеї до 1941 р. Потім, у складі музейної збірки, був евакуйований до Уфи чи Оренбурга, а після звільнення Чернігова від фашистів повернувся до відновленого музею. Під час післявоєнної переінвентаризації фондів грамота була включена до складу збірки документів “Архивные материалы гетманов Б. Хмельницкого, И. Выговского, Ю. Хмельницкого, Брюховецкого, Многогрешного, Самойловича, И. Мазепы, И. Скоропадского, Полуботка,

51

**ЧЕРНИГОВСКИЙ
ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЙ КОМИТЕТЪ
ПО УСТРОЙСТВУ
XIV Археологическаго съезда
въ Черниговѣ.**

—><—

190... г.

№

Ч И М
 № *Ар-14-10/24*
501

Дир. Рус. Музея

Которое известно и добровольное создание урюжского клуба со стороны друзей
 этого клуба и тот момент до провоза его до Киева наши казначейские
 наряду сего введено. А по вступлению Ли Кра в Киев наше урюжское то же за
 выгоды права в урюжского клуба то же дружеского клуба урюжскому клубу ввиду
 дружескому клубу урюжскому во всем смысле не только нашего казначейства урюжского
 клуба фонд друзей клуба мое имене удержанное

ОБЪЯВЛЕНІЕ
ВЪ
РАССЛЪВЛЕНІИ
ОБЪЯВЛЕНІИ

ОБЪЯВЛЕНІЕ ЗАДА СЕ СЕНТЯБРЯ 1904 ГОДУ

ОБЪЯВЛЕНІЕ ЗАДА СЕНТЯБРЯ 1904 ГОДУ ПО ВЫСЛОВУ ВЪ РАССЛЪВЛЕНІИ
 ОБЪЯВЛЕНІИ ОБЪЯВЛЕНІИ ВЪ ПЕРВОЕ ОБЪЯВЛЕНІЕ ОБЪЯВЛЕНІИ

С И Н Г О К Р

Д. Апостола и Розумовского. Универсалы, грамоты, указы, приказы, письма и ведомости о именах (1648–1765 гг.)”, під інвентарним № Ал 501/71е.

Цей номер проставлений на звороті грамоти та на першій сторінці обгортки, про яку ми вже згадували. Потім з невідомих причин вона була виключена з цієї збірки і до 1989 р. зберігалася серед пам’яток, що не пройшли інвентаризацію. Під час обстеження архівної колекції музею працівниками Центрального державного історичного архіву України Г. Боряком та Т. Гирич (Лютюю) його атрибутували як оригінал підтверджувального привілею Сигізмунда III на проданий кн. Юрієм Абрамовичем Друцьким-Горським брату Федору масток Орів Оршанського повіту, текст якого був відновлений у XIX ст. (?) У березні 1989 р. привілей був записаний до інвентарної книги під номером Ад 2274, а до книги надходжень – 27764.

На перший погляд ця пам’ятка не має безпосереднього зв’язку з Україною і, зокрема, з Чернігово-Сіверщиною. Проте аналіз родоводів згаданих у документі персоналій дозволяє певною мірою скорегувати цей погляд.

Відомо, що Горське (1496–1778), Друцьке (1101–1795) та Соколинське (1466–1795) князівства входили до складу Вітебської землі. Влада на цих територіях належала князям Друцьким, які мали кілька гілок – Путятичі, Горські, Сокири-Зубовицькі, Любецькі, Віденицькі. Всі вони походили від Гедиміновичів³. Родовід Друцьких-Горських, які безпосередньо пов’язані з темою нашої розвідки, наступний:

Ольгерд Гедимінович († 1377) – великий князь Литовський (1345–1377) ~ княгиня Марія Ярославівна Вітебська;

Дмитро Ольгердович († 1399) – князь Брянський, Трубчевський, Чернігівський ~ Ганна;

Семен Дмитрович Друцький († 1422);

Іван Путята Друцький († 1440);

Василь Іванович Путятич Друцький (1440 – до † 1496)⁴;

Дмитрій (? – після † 1500) – князь Горський;

Федір (? – бл. † 1543) – князь Горський ~ Ганна, донька князя Костянтина Друцького-Прихабського;

Абрам (? – † 1570) – князь Горський ~ Василиса Юріївна Масальська⁵;

Юрій Абрамович Друцький-Горський († 1609) – овруцький замковий писар (1606) ~ Богдана Філонівна Кмітянка, спадкоємиця Філона Кміти-Чорнобильського⁶.

Дослідники зазначають, що останній Горський належав до категорії т.зв. князів-повітників і був князем-слугою князів Вишневецьких⁷. Він, як бачимо з наведеної вище генеалогії, за материнською лінією був пов’язаний з князями Масальськими. Відомо, що Масальські походили від Рюриковичів і були нащадками чернігівських князів⁸:

Юрій Святославич, князь Масальський (I пол. XV);

Володимир Юрійович Масальський (Володко Масальський, згад. 1450);

Тимофій Володимирович Масальський (1440 – † до 1505) ~ княгиня Ганна Семенівна Сапежанка;

Юрій Тимофійович Масальський († 1557) ~ княгиня Ганна Іванівна Соколинська, донька князя Івана Семеновича Друцького-Соколинського;

Василиса Юріївна († до 1571) ~ Микола Єрмолич, ~ князь Абрам Федорович Друцький-Горський, ~ Ян Волосецький⁹.

Стосовно Масальських слід зауважити, що рід мав три гілки, представники яких мешкали в Росії, Україні (на Волині) та Беларусі. Цей факт зайвий раз підкреслює наявність сталих історико-культурних зв’язків країн Центральної і Східної Європи. З огляду

на це цікаві родинні зв'язки Вишневецьких-Гедиміновичів (Ольгердовичів) та Друцьких-Горських (Гедиміновичів):

Федір Корибутович, князь Несвізький і Збаразький (Федько Несвізький, † бл.1442) – подільський староста (1432–1433), брацлавський намісник (1434–1435), кременецький намісник (1431–1435);

Василь Федькович, князь Збаразький († до 1463);

Василь Васильович, князь Збаразький († 1474);

Михайло Васильович, князь Збаразький і Вишневецький († бл. 1517) – брацлавський і вінницький намісник (1504–1507);

Олександр Михайлович Вишневецький (Вишневський, † 1555) – річицький староста (1532–1555) ~ Катерина Скорутянка;

Михайло Олександрович Вишневецький, перший гетьман реєстрового козацького війська († 1584) – черкаський і канівський староста (1559–1580), брацлавський каштелян (1580–1581), любецький староста (1584) ~ Галшка Юріївна Зенов'євичівна;

Марина Михайлівна († 1629) ~ князь Федір Григорович Друцький-Горський, стольник полоцький¹⁰.

Матримоніальними партнерами Друцьких-Горських були також київські пани-боари Горностаї. Один з них, київський підкоморій Самуель Горностаї, у березні 1610 р. спалив Чернігів¹¹. Родинними зв'язками Друцькі були пов'язані також з князями Острозькими¹².

Важливий матеріал дають геральдика та сфрагістика. Користувалися наступними печатками: Федір Дмитрович Друцький-Горський, князь Горський¹³ та Іван Семенович Путята, князь Друцький¹⁴ – круглою з зображенням хреста; Василь Семенович Красний, князь Друцький до хреста додав 4 півкола¹⁵; Богдан Федорович Одинцевич, князь Друцький вжи-вав печатку з зображенням хреста та одного півкола¹⁶; Семен Петрович Друцький-Горський, князь Горський мав восьмикутну – з мечем у супроводі 4 півмісяців¹⁷, а Федір Григорович Друцький-Горський, князь Горський послуговувався овальною печаткою зі складною композицією, де бачимо і меч з 4 півмісяцями, і лева, і хрест з півколом, і стріли¹⁸. Круглі печатки були у князів Друцьких: у Лева – з зображенням лицаря на коні¹⁹, у Івана Семеновича Баби – зі стрілою у супроводі 4 півмісяців²⁰, у Семена Богдановича Одинцевича – з зображенням муру та лева²¹.

Восьмикутними печатками користувалися Друцькі-Любецькі, князі Друцькі: Ганна Романівна, донька Романа Васильовича²² і Василь²³ – зі знаком у вигляді довгого хреста в супроводі 4 півмісяців; Павло Янушевич – із зображеннями хреста в супроводі 4 півмісяців, стріли та муру, з якого виникає лев і лілії²⁴. Павло Григорович, крім восьмикутної з хрестом у супроводі 4 півмісяців²⁵, послуговувався ще двома печатками: восьмикутною, на якій були зображені меч з півмісяцем, два кола з Т-подібним хрестом, стріла з півколом, шестипроменевою зіркою і півмісяцем та два півкола, між якими лежить шабля; на овальній печатці були зображені хрест з півмісяцем та лицар на коні²⁶.

Овальна печатка з хрестом у супроводі 4 півмісяців була в Івана Павловича Друцького-Любецького, князя Друцького²⁷ та Ярослава Ярославовича Друцького-Соколинського, князя Соколинського²⁸.

Печатками з подібним зображенням, але восьмикутними, користувалися князі Соколинські: Богдан Андрійович²⁹, Януш Богданович³⁰ та Криштоф Михайлович³¹ Друцькі-Соколинські. Костянтин Богданович на своїй овальній печатці трансформував хрест на меч, залишивши 4 півмісяці³². А Юрій Павлович застосовував восьмикутні печатки з зображеннями хреста з 4 півмісяцями і лебеда³³ та меча з двома півмісяцями³⁴.

Як відомо, печатка була матеріальним виявом ідентифікації особи. Зображення, які

вміщувалися на ній, дозволяють простежити не лише особисті знаки, герби тієї або іншої особи, але й родинні та соціальні зв’язки, суспільно-політичні зміни. Якщо проаналізувати описані вище печатки, то впадає у вічі усталеність головного знака, який був притаманний представникам різних гілок Друцьких. Це – стріла у супроводі двох півкіл, яка з часом трансформувалася у хрест або меч у супроводі 4 півмісяців, тобто герб “Друцьк”³⁵. На печатці Федора Друцького-Горського, окрім герба “Друцьк”, маємо герби “Lewart”, “Корибут”, “Strzegomia”, що віддзеркалюють родинні зв’язки Друцьких-Горських з Вишневецькими та Ходкевичами.

Слід зауважити, що стріли, півмісяці, хрести стали улюбленими зображеннями й на козацьких печатках Гетьманщини³⁶. Наприклад, герб “Друцьк” бачимо на печатці бунчукового товариша Івана Тризни 1784 р.³⁷ І це не випадково. Від шлюбу князя Федора Горського з княгинею Ганною Друцькою-Приخابською народився син Григорій, князь Бурневський (?–1560), який з княгинею Томілою Заславською мав сина Федора, князя Бурневського (?–1615). Донька останнього і княгині Марії Михайлівни Вишневецької – Єлизавета-Євдокія – одружилася з Адамом Тризною³⁸. Таким чином, печатки староруських князівських родин стали одним з джерел формування козацької сфрагістичної емблематики і символіки.

Маємо ще деяку інформацію про наших героїв. У 1851 р. була надрукована “Судебная явка” від 27 березня 1597 р. королівського возного Максима Козловського про зізнання полоненого козацького ватажка Семерія Наливайка у пограбуванні в Могилеві під час походу 1595 р. речей князя Юрія Друцького-Горського: “Иж дей войско мое маетность твою побрала и мне принесли рад и палаш и шаблю серебром оправленные, золотистые, а иную маетность вашу войско мое побрала”³⁹. Трохи пізніше означений князь зі своїми людьми опинився у війську Наливайка і, схоже, останній таки не повернув йому пограбованого⁴⁰.

Київському митрополиту Михайлу Рогозі доводилося відстоювати у князів Федора та Петра Друцьких-Горських с. Тростянку, володіння Мінського Вознесенського монастиря⁴¹.

Можливо, князі Друцькі-Горські якимось чином пов’язані з селом Друцьке Чернігівського району та назвою північного передмістя Остра – Друцьке, а також селом Гірськ Щорського району. Прямих підтверджень цьому через обмежену джерельну базу поки що не знайдено.

Грамота заслуговує на увагу в контексті ширшого і глибшого опрацювання історії Центральної та Східної Європи, що без введення до наукового обігу нових джерел неможливо. Текст передано зі збереженням мовних та стилістичних особливостей оригіналу. Автор висловлює щире вдячність за допомогу в опрацюванні документа докторові Петру Кулаковському.

*Жигимонтъ Третий божью млстью Корол Полский Великий Княз Литовский
Руский, Пруский, Жомойтский, Мазовецкий, Ифлянтский и Шведский
и Готский, Вандалский дедичний король*

Ознаймуемъ чинимо ведомо, иж постановившыся очевисто перед нами гсдрем до книгъ наших канцелярских [князь Юрий Абрамовичъ Путятича Друцкий Горский] покладал листъ свой водле права посполитого справлены урожоному князю Федору Григоревичу Друцкому Горскому, брату его стриечному, именье называемое Орев в повете Оршанском лежащее вечностью даний, прызываючи все то што в томъ листе описано есть быт нам гсдру [абы] есмо то до ведомости нашей прыпустившы до книгъ наших канцелярских*

* Стрий – дядько по батькові, брат батька або чоловік батькової сестри.

вписаты розказали и листом нашим тоє сознанье его утвердили. Которой запис урожноного князя Федора Друцкогo Горского до книг канцелярии и в листъ нашъ вписуючы слово от слова так ся в себе маеть: Юрий Абрамовичъ Путятича Друцкий Горский чыню явно и визнаваю тым моим добровольнымъ вызнаннымъ вечистымъ листомъ записомъ кождому кому бы того ведати належало нинешним и на потомъ будущимъ иж не будучи никимъ намовленый але з доброе воли свое знаючы млсть упреймъ против себе брата своего стрыечного его млсти князя Федора Григорьевича Друцкогo Горского а хочечы тую упреймую млсти его млсти млстью своею отдати и нагородити а ужываючы волности шляхетское в праве посполитомъ и в конституцяхъ описанное [именьями] отчизнами своими шафовати [заводити, заменити] именье мое отчизное в повете Оршаньскомъ лежащее прозываемое Оревь по отцу мне правомъ прырожнономъ спалое а от паней матки моеє кнесны Абрамовое Горское кнежны Василисы Масалское от давныхъ часовъ в суме пенезей небощыку кнзю Богдану Соколинскому заведенное а такъ я маючы взглядъ на млсть впрещеноного брата моего и хочечы его тымъ болшь къ млсти своей мети позволил есми и тымъ листомъ моимъ позволяю тоє именье Оревь у потомковъ князя Богдана Соколинского и у кого быт правомъ тымъ заведено было выкупити и зо всимъ тымъ яко то небощыкъ годное памети нашою держалъ и освободавши на себе держати ужывати вшелякые пожитки [привлашаючы] [розширатъ] и водлугъ воли и уподобанья своего тымъ шафовати вечьне ни чымъ навеки не порушно. А то естъ самое именье Оревь з дворомъ з будованемъ дворнымъ, зъ кгрунты вшелякими, с пашнею дворною зъ шляхтою з бояры и куничниками подданими всими [ихъ повинностями] здавна к тому именью належачыми с пущами с полми зъ селы зъ сеножатями з гаи з боры с пустошами зъ ставы и млыны и зъ ихъ вымелками. Такъ же менованое яко и не менованое огуломъ все такъ яко в розбраню [нашимъ] небощыкъ князь Абрамъ Федоровичъ от брата своего деръжал, ужывал и прыбавлял ни чомъ на себе жону дети потомъки по мне позосталые не зоставуючы, огуломъ того своего именья, к нему належностей вечьне се вырекаю и все право прырожное и набытое к тому именью слушающее и на се его млсти князя Федора Горского добровольне жоне и дети и потомъки его млсти даю дарую и вливаю. Волень его млсть будетъ а по немъ потомъки его млсти ... [держати] ужываючы оноє водлугъ воли свое оборочати, продати, отдати даровати кому хочечи записати и водлугъ воли свое тымъ шафовати яко одно воля его млсти будетъ. А я вже такъ самъ в тоє помененое именье Ореву яко и потомки мои вступовати и переказы чынити и трудности жадное задавати не маю и мочы не буду вечьными часы. И на тотъ дар его млсти князю Федору Друцкому Горскому сесь мой под моею печатю и с подписомъ власное руки моеє. А пры томъ были и на того добре ведоми и за устною і очевистою прозбою мое печати свое прыложыти и руками подписати рачили млсти панове и прыатели ясновелможный панъ Еронимъ Ходкевичъ каштелян виленьский староста берестейский, его млсть панъ Александеръ Ходкевичъ кграбя на Шклове и Мышы, а его млсть панъ Миколайъ Глебовичъ староста окиншенский. Писанъ у Варшаве року по нароженью Исуса Христа сына божего тисеча шестсотного мсца марца пятогонадцатъ дня. У того листу печатей прытысненыхъ чотыры и подписы рукъ писмомъ полскимъ тымы словы *Ierzy Drucki Horski ręką własną, Heronim Chodkiewicz kosztelan wilenski ręką swą pieczętarz oczewisto proszony, Alexander Chodkiewicz hrabia na Szklowie y Myszy z Bychowa ręką swą własną preszony pieczętarz Mikołay Hlebowicz na Dabrownie ręką swą własną podpisał y pieczęc przyłożył.* Которое очевистое и добровольное сознане урожноного князя Юря Абрамовича Друцкогo Горского и тотъ листъ за прозбою его до книгъ нашихъ канцелярийскихъ и в сесь выписъ нашъ естъ вписано. А по записаню Мы гсдръ з ласки нашоє гсдрьское тотъ даръ вливомъ права от урожноного князя Юря Друцкогo Горского урожноному кнзю Федору Друцкому Горскому учыненный во всемъ

сим листом нашымъ утверждаемъ. Маеть урожоный князь Федор Друцький Горский тое именье Ореву у держачых окупивъши и освободивъши на себе сам, жона, дети и потомъки его держати водле того права своего ужывати и тым яко властью своею шафовати, не будучы повинни с того некоторое повинности ни кому полнити толко службу земскую военную заровно з ынъшими обывателми Великого Князства Литовского заступовати. И на то есмо дали урожоному кнзю Федору Грыгоревичу Друцькому Горскому сесь нашъ листъ с подписомъ руки нашео гсдрское. До которого и печат нашу Великого Князства Литовского привесити розказалиесмо. Писанъ у Варшаве лета божего нароженъя тисеча шестъсотного мсца марца двадцать пятого дня панованъя панствъ наших полского и литовского трынадцатого, а шведского семого року.

Sigismundus rex

*[Ярошъ Воло]вич подскарбий на:
[двор]ный и писарь*

М.П.

На звороти:

1600 marce 25 dnie ohisveyhego w e[nam] a[nno] mil[lessino] sexcentesimo martii 25 dnie w Kancellaryi W[iekney] WXLitt przysnanego

Extrakt prawa Wieczystego od kniazie Ierzego Awramowicza Putiatyca Horskiego kniaztowi Fedorowi Horskiemu danego

Na m[aiet]t[no]ść Orawę cum attinentiis w p[owie]tie Orhan[skim] [dziedzicne] ktyra m[aiet]t[no]ść cum attinentiis була ot [iego] m[ilosci] kniahini Wasilisy Abramowiei Horskiego zastawione kniaziu Bohdanowi Sokolińskiemu

[Ktyra cum attinentiis була zastawione]

Za numę 700 kop gr[oney] lit[ewskich]

№ Н. 71

Pet[rus] Brolnicky

1600 Prawo wieczyste [dziedzicne] na Orew od k[niazia] Ierzego Abramowicza Horskiego [pusewne] w zastawę od p[ani] matki iego kniaziu Bohdanowi Sokolińskiemu

Fastykuł s Rawskoch głównych spraw wedhuy reistru.

¹ Цігоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі: Нарысы сфрагістыкі. – Мінск, 1993. – С. 131.

² Каталог выставки XIV Археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908. – Отд. VII: “Рукописи”. – Раздел IX: “Королевские привилегии и царские грамоты”. – С. 19. – № 161.

³ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 95.

⁴ Яковенко Н. Указ праця. – С. 286.

⁵ <http://www.rusgenealog.ru>: Князя Друцкие-Горские, Дудаковские, Бурневские.

⁶ Яковенко Н. Указ. праця. – С. 286, 290–291.

⁷ Там само. – С. 120.

⁸ Там само. – С. 318.

⁹ Там само. – С. 320; Князі Масальські. Документи і матеріали XVI ст. Випуск I / Упор. А. Олануца, Д. Вашук. – К., 2007. – С. 142–143. Поліщук В. Князі Масальські на Волині у XVI ст. за документами історичного архіву Литви. – К., 2007. – С. 42.

¹⁰ Там само. – С. 298–301.

¹¹ Кулаковський П. Чернігів як політико-адміністративний і економічний центр у першій половині XVII ст. // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 427.

¹² Власев Г. Князя Острожские и Друцкие // Известия Русского генеалогического общества. – СПб., 1911. – Вып. 4. – С. 14–15.

¹³ Однороженко О.А. Українські (руські) державні печатки доби пізнього середньовіччя (XIII – друга половина XVI ст.). – Харків, 2007. – № 87.

¹⁴ Однороженко О.А. Указ. праця. – № 92, 1422, 1431 pp.; Снимки древних русских печатей государственных,

- царских, областных, городских, присутственных мест и частных лиц. – Вып. I. – М., 1880. – С. 80, 1423 г.; Działyński A. Statut litewski. – Poznań, 1841. – S. 544, 1431 r.; Nowak P., Pokora P. Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju Melneńskiego z 1422 roku. – Poznań, 2004. – S. 79, 1431 r.; Piekosiński F. Heraldika polska wieków średnich. – Kraków, 1899. – S. 273, 1431 r.; Piekosiński F. Jana Zamojskiego notaty heraldyczno-sfragistyczne // Studya, rozprawy i materyały z dziedziny historii polskiej i prawa polskiego. – Tom VII. – Kraków, 1907. – S. 25, N 97, 1431 r.; Vossberg F. Siegel des Mittelalters von Pollen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen. – Berlin, 1854. – S. 44, 1431 p.
- ¹⁵ Однороженко О.А. Указ. праця. – № 93, 1431 p.; Piekosiński F. Heraldika polska wieków średnich. – S. 262, 1431 r.
- ¹⁶ Однороженко О.А. Указ. праця. – № 94; Цітоў А. Указ. праця. – С. 57, 1512 p.
- ¹⁷ Цітоў А. Указ. праця. – С. 93, 1600 p.; Однороженко О.А. Указ. праця. – № 88.
- ¹⁸ Цітоў А. Указ. праця. – С. 93, 1602 p.; Однороженко О.А. Указ. праця. – № 89; Puzyna J. Niektóre pieczęcie litewskie z XVI i XVII wieku // Miesięcznik heraldyczny. – Tom XII. – Lwów, 1933. – S. 58 (мал. 18, 1600 p.).
- ¹⁹ Однороженко О.А. Указ. праця. – № 90, 1384 p.; Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль: Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – С. 141, 342, опис 1384 p.; Daniłowicz J. Skarbiec dyplomatów. – Tom I–II. – Wilno, 1860–1862. – N 248 (опис 1384 p.); Sochaniewicz K. Najdawniejsze dyplomy Witolda. – Wilno, 1926. – S. 4 (опис 1384 p.); Gumowski M. Pieczęcie książąt litewskich // Ateneum Wileńskie. – Rok VII. – Wilno, 1930. – S. 704 (опис 1384 p.); Codex epistolaris Vitoldi. – Kraków, 1882. – N 32 (опис 1384 p.).
- ²⁰ Однороженко О.А. Указ. праця. – № 91, 1431 p.; Хорошкевич А. Печати полоцких грамот XIV–XV веков // Вспомогательные исторические дисциплины. – Вып. IV. – Л., 1972. – С. 136–137, 1409 г.; Piekosiński F. Heraldika polska wieków średnich. – Kraków, 1899. – S. 261, 1431 r.; Puzyna J. O pochodzeniu kniazia Fedka Nieswizkiego // Miesięcznik heraldyczny. – Tom IV. – Lwyw, 1911. – S. 77, 1431 r.; Piekosiński F. Jana Zamojskiego notaty heraldyczno-sfragistyczne // Studya, rozprawy i materyały z dziedziny historii polskiej i prawa polskiego. – Tom VII. – Kraków, 1907. – S. 25; Nowak P., Pokora P. Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju Melneńskiego z 1422 roku. – Poznań, 2004. – S. 79, 1431 r.
- ²¹ Однороженко О.А. Указ. праця. – № 96, 1538 p.
- ²² Однороженко О.А. Указ. праця. – № 97, 1571 p.
- ²³ Однороженко О.А. Указ. праця. – № 98, 1591 p.
- ²⁴ Однороженко О.А. Указ. праця. – № 99, 1587–1592 pp.
- ²⁵ Однороженко О.А. Указ. праця. – № 100, 1601 p.
- ²⁶ Однороженко О.А. Указ. праця. – № 103, 1640 p.
- ²⁷ Однороженко О.А. Указ. праця. – № 104, 1625 p.; Цітоў А. Указ. праця. – С. 93, 1625 p.
- ²⁸ Однороженко О.А. Указ. праця. – № 113, 1591 p.
- ²⁹ Однороженко О.А. Указ. праця. – № 108, 1571 p.
- ³⁰ Однороженко О.А. Указ. праця. – № 109, 1591 p.
- ³¹ Однороженко О.А. Указ. праця. – № 114, 1632 p.; Puzyna J. Niektóre pieczęcie litewskie z XVI i XVII wieku // Miesięcznik heraldyczny. – Tom XII. – Lwyw, 1933. – S. 58 (мал. 20, 1632 p.).
- ³² Однороженко О.А. Указ. праця. – № 110, 1597 p.
- ³³ Однороженко О.А. Указ. праця. – № 111, 1591 p.
- ³⁴ Однороженко О.А. Указ. праця. – № 112, 1597 p.
- ³⁵ Яковенко Н. Указ. праця – С. 56; Лакиер А. Русская геральдика. – М.: Книга, 1990. – С. 268.
- ³⁶ Ситий І. Гетьманські та козацькі печатки (українська сфрагістика) // Україна – козацька держава / Упор. В. Недяк. – К., 2004. – С. 546–553.
- ³⁷ Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. – К., 1993. – С. 186.
- ³⁸ <http://www.rusgenealog.ru>. Князья Друцкие-Горские, Дудаковские, Бурневские.
- ³⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – СПб.: Тип. Эдуарда Паца, 1851. – Т. 4: 1588–1632. – С. 173.
- ⁴⁰ Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 188, 231. Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2006. – С. 268.
- ⁴¹ Акты Западной России. – Т. 4. – С. 175.

АРЕНДАР Г.

Пам’ятки XIV Археологічного з’їзду в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Непересічною подією в житті Чернігова став XIV Археологічний з’їзд, який відбувся з 1 по 12 серпня 1908 року. Він відіграв помітну роль у поживленні краєзнавчої роботи, у вивченні минулого Чернігівщини, поклав початок створенню Чернігівського з’єднаного історичного музею міського й ученої архівної комісії в пам’ять 1000-ліття літописного існування Чернігова.

Ще в серпні 1905 року під час роботи XIII Археологічного з’їзду в Катеринославі було прийняте рішення скликати наступний з’їзд у Чернігові¹. Підготовча робота до з’їзду покладалась на Московський попередній комітет, перше засідання якого відбулося 7 лютого 1906 року у будинку Московського археологічного товариства під головуванням графині П.С. Уварової у присутності 62 депутатів. Чернігів представляли – О. Муханов, губернський предводитель дворянства, А. Верзилов, голова міської думи, П. Добровольський, її секретар, А. Шелухін, завідуючий Музеєм українських старожитностей В.В. Тарновського. На засіданні були розроблені правила XIV з’їзду, згодом, 20 травня 1906 року, затверджені Міністерством внутрішніх справ. У 5 пункті зазначалося: “Членами з’їзду можуть бути всі особи, що виявили бажання брати участь у заняттях з’їзду і заплатили 5 рублів. Цим особам видається членський квиток і особливий знак, що надає право відвідувати заняття з’їзду і брати участь у них”². Членами з’їзду визнавались також наукові заклади та товариства при внесенні такої самої оплати. Згідно з пунктом 31 Правил “кожний член з’їзду, заходячи на засідання, повинен пред’явити свій членський квиток і знак”³. Записатися в члени з’їзду, внести установлену плату та отримати членський квиток можна було завчасно у Московському, Петербурзькому археологічних товариствах та в місцевих попередніх комітетах, у тому числі у Чернігові, де його було створено у квітні 1906 року.

На замовлення Московського попереднього комітету був виготовлений спеціальний знак члена XIV Археологічного з’їзду, який вручався напередодні з’їзду з прибуттям до Чернігова голови Археологічного товариства П. Уварової. 25 липня місцева газета “Черниговское слово” повідомила, що у приміщенні дворянського зібрання, де зупинилася графиня, можна отримати членські квитки і “особливі значки”. У Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського зберігаються два такі знаки (інв. № И 4352, 4353). Вони виготовлені за зразками знаків попередніх з’їздів, які вперше були запроваджені на V Археологічному з’їзді у Тбілісі 1881 року, до цього вручалися лише членські квитки⁴. Знаки, вилиті зі срібла, вагою близько 4 грам, майже круглі, прозорчасті, розміром 23 × 22 мм, довжина голки 68 мм. На тло заштрихованої римської цифри “XIV” покладені гладкі старослов’янські літери “АС” (археологічний з’їзд). Композиція обрамлена вінком з лаврової та дубової галузок, перехоплених долі бантом (*кол. іл. II*). Значок кріпився до одягу за допомогою голки, на яку одягався кольоровий шовковий приробираний у коло бант (у музеї зберігаються жовтий і бордовий). За кольором банта, можливо, вирізняли керівний склад з’їзду – учений та розпорядчий комітети.

Відсутність тавр не дозволила встановити місце виготовлення значків. Невідомо також від кого і коли вони надійшли до музею, можна припустити, що їх передано кимось з чернігівців, учасників з’їзду.

До XIV Археологічного з’їзду було приурочено і святкування 1000-ліття літопис-

ного Чернігова. У вересні 1907 року Чернігівська губернська архівна комісія внесла пропозицію відзначити ювілей міста у дні роботи з'їзду. Цю ідею підтримало Московське археологічне товариство і запропонувало конкретну дату – 6 серпня 1908 року – на храмове свято найстарішого – Спасо-Преображенського – собору Чернігова⁵. 11 червня 1908 р. міська дума прийняла рішення на відзначення цієї події видати план Чернігова з історичним нарисом та виготовити пам'ятний жетон (*кол. іл. 12*). Його малюнок за завданням ювілейної комісії виконав чернігівський художник І.Г. Рашевський. Відтак срібні жетони були відлиті на ювелірній фабриці Йосипа Маршака в Києві і обійшлися місту по 5 рублів кожний⁶. Фабрика Й. Маршака – добре знане ювелірне підприємство на теренах Російської імперії. Воно випускало високохудожні прикраси, посуд, дрібні побутові речі, сувеніри, серед них жетони до різних ювілейних дат, навіть за власними малюнками замовників. Витвори фабрики здобули світове визнання, демонструвалися на виставках у Росії й за кордоном, отримали чотири медалі (Чикаго, Антверпен, Париж, Петербург), Гран-прі у Льєжі⁷.

Жетон досить масивний, його вага 11,6 г, розмір з вушком 40 × 20 × 3 мм (інв. № И 3715). На лицьовому боці зображено герб Чернігова, затверджений 4 липня 1782 року⁸: у щиті одноголовий чорний орел під золотою короною, повернутий праворуч, що у лівій лапі тримає позолочений хрест, поле – сріблясте. Над гербом і під ним напис: “Тысячелѣтія/Чернигова”. Щит під наметом у вигляді завіси з чотирма китицями-коронками та бахромою. Увінчує герб імператорська корона. Намет, корона, кільце для ланцюжка золочені. На звороті жетона рельєфний напис у чотири рядки: “907/1907/торжество 6 Августа 1908”. На кільці зовні вибито два тавра: 1) Йосипа Маршака, яке ставилось на початку ХХ ст., імовірно, на дрібних речах: ; 2) Київського пробірного управління 1908–1926 років: у горизонтальному овалі грецька літера “v”, голова жінки у кокошнику та цифра “84” (проба)⁹. Витвір позначений лаконізмом, чіткістю малюнку (у цьому заслуга І.Г. Рашевського) та високим технічним і художнім рівнем виконання майстрів-ювелірів. Протягом місяця жетони були виготовлені і під час роботи з'їзду продавалися у магазині годинників почесного громадянина міста Шлепанова, що по вул. Шосейній (нині проспект Миру), їх постійно рекламувала місцева газета “Черниговское слово”.

6 серпня у будинку Дворянського зібрання відбулося урочисте засідання міської думи, присвячене ювілею міста, на яке були запрошені члени XIV Археологічного з'їзду, делегації від міст, установ, військових частин, місцеві жителі. Учасники з'їзду мали право заходити до зали зі своїми знаками, інші – за запрошеннями. На урочистостях було зачитано сім вітальних адресів, чотири з них донині зберігаються в музеї, вони цікаві як за змістом, так і за художнім оформленням (*кол. іл. 11, 12*).

Адрес від міста Києва (інв. № Ал 118) надрукований на аркуші цупкого паперу і починається такими словами: “Между древними русскими городами едва ли найдутся два города столь тесно связанные между собой историей, как Киев и Чернигов...”^{*}. Адрес вміщений в картонну папку (розмір 375 × 240 мм), обтягнуту тонкою шкірою темно-синього кольору. На чільному боці угорі ліворуч під кутом закріплений накладний герб м. Києва зі срібла: на щиті, заповненому фіолетовою емаллю, рельєфний образ архангела Михаїла під короною зі щитом і мечем у руках. Долі герб облямований дубовим листям і лавровою гілкою, вилитими в стилі модерн. Майже всю площину займає напис із золочених срібних літер: “ЦЗ – АЦЗ/(907–1909) Древнемъ градъ Черниговъ /отъ /старѣйшаго его брата /града Кієва”. За манерою виконання герба художнє оформлення адреси можна віднести до витворів фабрики Маршака, яка часто прикрашала замовлені вироби накладними геральдичними знаками.

У схожій манері оздоблене вітання від 167-го піхотного Острозького полку

11. Пам'ятки XIV Археологічного з'їзду

Адрес від 167-го Острозького полку

Знак учасника з'їзду

Адрес від 29-го Чернігівського полку

12. Пам'ятки XIV Археологічного з'їзду

Адрес від 184-го Варшавського полку

Жетон на честь 1000-ліття літописного Чернігова

Жетон на честь 1000-ліття літописного Чернігова

Адрес від міста Київ

(інв. № Ал 116), який на той час дислокувався в Чернігові. Текст написаний на двох аркушах бристольського картону**, з’єднаних стрічкою і вміщених у брунатну шкіряну папку (розмір 390 × 300 мм), чільний бік якої має вигляд рамки із вмонтованою срібною дошкою. На ній угорі ошатними рельєфними літерами відтворено текст з літопису “Повість минулих літ”, де вперше під 907 роком згадується Чернігів: “В лѣто 6415 (907)... И заповѣда /Олегиъ... даѣти уклады на Рус /киє городы: первое на Кієвъ таже /инна Черниговъ... и на Любечъ и /на проча городы”, долі “отъ 167 пѣхотнаго Острожского полка /6 Августа 1908 г.”. Дві великі букви виділені позолотою й імітовані під давньоруські літери-ініціали. Над написом здіймається накладний герб Чернігова на білому емалевому щиті під короною, знизу вилиті дубова і лаврова галузки. Дошка позначена тавром фабрики Маршака початку ХХ ст.: у прямокутному щитку напис “Маршакъ” з чотирма медалями обабіч, поряд – тавро Київської пробірні, як на ювілейному жетоні.

З Черніговом пов’язана доля 184-го піхотного резервного Варшавського полку. Він був сформований 1811 року за розпорядженням Олександра І як Чернігівський губернський півбатальйон, згодом, у 1888 році, переведений до Варшави, однак з Черніговом зв’язків ніколи не полишав. У полку завжди служило чимало вихідців з губернії, а у полковому храмі особливо пошановувалася ікона Феодосія Чернігівського. На урочистостях адрес (інв. № Ал 119) зачитав представник полку капітан Карнаковський (його підпис є під адресом)***. Текст написаний красивими друкованими літерами чорним і зеленим чорнилом на аркуші білого паперу. На першій сторінці угорі аквареллю у кольорі зображений герб Чернігова в обрамленні дубових гілок, перевитих андріївською стрічкою, угорі – імператорська корона. Адрес вміщено в картонну обкладинку (розмір 345 × 260 мм), обтягнуту тонкою тисненою шкірою зелено-синюватого відтінку з золотою тисненою рамкою по краю. На чільному боці майже все поле займає прямокутна срібна платівка. На ній перпендикулярно закріплені по чотири підняті паралельні смуги, кінці яких оздоблені шістнадцятьма зеленими камінцями-хризопразами. На перетині смуг – випукле коло з гербом Чернігова, який за художнім вирішенням майже ідентичний акварельному малюнку. У правій частині дошки – заголовний текст адресу, виконаний золоченими різношрифтовими літерами, розміщеними півколом у пряму та хвилясту лінію, що не зовсім гармонує з попередньою урівноваженою композицією. Художнє оформлення срібної дошки, судячи з тавра “NIP”, виконано відомою варшавською фірмою “Nagalski i Psyk” (“Нагальський і Псик”), заснованою 1894 року майстром ювелірної справи Адамом Нагальським (1862–1944) та купцем Антонімом Псиком (? – до 1917). Фірма спеціалізувалася на виготовленні столових сервізів, церковного начиння, поряд з тим виконувала індивідуальні замовлення. У 1905 році на підприємстві працювало 20–25 робітників, капітал фірми становив 15000 рублів¹⁰. Окрім тавра фірми, на дошці є знак пробірної установи Варшави 1908–1915 років: у горизонтальному овалі жіноча голова у кокошнику, повернута праворуч, ліворуч від неї – грецька літера “ι”, праворуч – “84” (проба)¹¹. Поряд – різьблене тавро “Рейзинъ-Варшава”. Не виключено, що Рейзин був власником ювелірного магазину, через який замовили вітальний адрес.

Останній адрес – від 29-го Чернігівського піхотного полку (інв. № Ал 117), який у дні святкування ювілею міста перебував у літніх таборах під м. Прасниш Плоцької губернії. Представник полку підніс Чернігову ікону полкового свята Різдва Христового та зачитав привітання. Текст надрукований чорною фарбою на білому аркуші паперу, який вкладений в папку (розмір 440 × 330 мм), обтягнуту шкірою брунатно-лілового кольору та оздоблену карбованими та виливними латунними накладками. На масивному картуші, вміщеному в центрі, майстерно зображено герб міста Чернігова – одноголовий орел з хрестом, проте майстром допущена помилка – птах повернутий вліво (такі похибки непоодинокі в геральдиці). Навколо картуша гладкими прямими літерами викладено напис: “Древнему граду Чернигову Черниговский пѣхотный полкъ 908 г. 1908 г.”. Саме 1908 року виповнилося 200 років, відколи полк отримав найменування “Чернігівський”. Ця подія відтворена в художньому оформленні папки: угорі та знизу картуш оточують дві фігурні платівки, на верхній вензелі Петра I та Миколи II під короною, на нижній – монограма “ЧПС”, що означає “Чернігівському полку – 200”. Оздоблення виконано професійним майстром, який вправно володів технікою лиття і карбування латуні.

Згадані пам'ятки повертають нас до пам'ятного 1908 року, коли у Чернігові відбувався XIV Археологічний з'їзд та урочистості з нагоди 1000-ліття древнього міста над Десною.

¹ Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове. 1909. – Т. III. – Москва, 1911. – Протоколы. – С. 5.

² Там само. – С. 22.

³ Там само. – С. 24.

⁴ Труды 5-го археологического съезда в Тифлисе. 1881. – Москва, 1887. – С. I, III.

⁵ Черниговское слово. – 1907. – 14 сент.; 1908. – 7 июня.

⁶ Черниговское слово. – 1908. – 11 июня, 14 июня, 15 июля.

⁷ Арустамян Ж.Г. Ювелірна фабрика Йосипа Маршака //Пам'ятки декоративно-ужиткового мистецтва із колекцій Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України. – К., 1993. – С. 63–74.

⁸ Винклер П.П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесённые в Полное собрание законов с 1649 по 1900 год. – С.-Петербург, 1900. – С. 166.

⁹ Постникова-Лосева М., Платонова Н., Ульянова Б. Русское золотое и серебряное дело XV–XX веков. – М., 1983. – С. 259, № 3891.

* Текст адресу див.: Черниговское слово. – 1908. – 9 августа.

** Текст адресу див.: Черниговское слово. – 1908. – 6 августа.

*** Текст адресу див.: Черниговское слово. – 1908. – 9 августа.

¹⁰ Srebra warszawskie 1851–1939 /Opracował R. Bobrow. Gz. 1: Srebra ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie. – Warszawa, 1997. – S. 150–151; Gz. 2: Srebra ze zbiorów muzeów polskich, kościelnych i prywatnych. – Warszawa, 1997. – S. 47.

¹¹ Gradowski M. Znaki na srebre. Znaki miejskie i państwowe używane na terenie Polski w obecnych jej granicach. Warszawa: Akces, 1994. – S. 255–256.

Древне - Русскому граду ЧЕРНИГОВУ бьетъ челомъ пѣхотный ЧЕРНИГОВСКІЙ полкъ, привѣтствуетъ и поздравляетъ съ тысячелѣтіемъ славнаго историческаго существованія!

Въ этомъ году исполнилось равно двѣсти лѣтъ, какъ 29-й пѣхотный ЧЕРНИГОВСКІЙ полкъ носитъ названіе „ЧЕРНИГОВСКАГО“, въ честь провинціи ЧЕРНИГОВСКОЙ, когда Великій преобразователь земли Русской ИМПЕРАТОРЪ ПЕТРЪ ВЕЛИКІЙ всѣ войсковыя части, въ то время существовавшія, наименовалъ по провинціямъ и нашему полку выпала честь назваться „ЧЕРНИГОВСКИМЪ“.

Двѣсти лѣтъ полкъ носитъ съ гордостью имя ЧЕРНИГОВЦЕВЪ и памятуя денно и ночью объ интересахъ государственныхъ и благѣ народномъ, онъ вѣренъ завѣтамъ прошлаго и въ тяжелую годину испытаній не посрамитъ земли Русской, въ томъ да послужитъ ему благословеніе святителя ѠБОДОСІЯ ЧЕРНИГОВСКАГО, полученное полкомъ отъ города ЧЕРНИГОВА 8 лѣтъ тому назадъ, въ знаменательный день двухсотлѣтняго юбилея полка; и по настоящее время ЧЕРНИГОВСКАЯ губернія ежегодно шлетъ своихъ сыновъ въ ряды ЧЕРНИГОВСКАГО полка.

Сегодня, въ этотъ знаменательный историческій моментъ для города ЧЕРНИГОВА 29 Пѣхотный ЧЕРНИГОВСКІЙ ПОЛКЪ подноситъ древнему граду ЧЕРНИГОВУ икону полкового праздника РОЖДЕСТВА ХРИСТОВА и молитъ ВСЕВЫШНЯГО о ниспосланіи благъ какъ Городу, такъ и его мирнымъ обитателямъ, процвѣтанія культурнаго, историческаго и государственнаго развитія.

Да растетъ и крѣпнетъ тысячелѣтній градъ ЧЕРНИГОВЪ на славу РОССІИ на многія, многія лѣта!...

1908 года Августа 6 дня. Лагерь при
гор. Праснышѣ, Плоцкой губерніи.

Адрес від 29-го Чернігівського піхотного полку

Господинъ Городской Голова и господа гласные Черниговской Городской Думы!

Между древними русскими городами едва-ли найдутся два города столь тѣсно связанные между собою исторіей, какъ Кіевъ и Черниговъ. Будучи важнѣйшими городами средняго Поднѣпровья, они, и помогая другъ другу и соперничая между собою, все время жили общею историческою жизнію, по братски раздѣляя и счастье и несчастье, и радость и горе.

Тысячу лѣтъ тому назадъ при Вѣщемъ Олегѣ они вмѣстѣ брали дань съ грековъ; послѣ Владимира Святаго соперничали между собою въ насажденіи принятой отъ грековъ христіанской культуры; въ то же время дружно и успѣшно отражали набѣги на Русскую землю хищныхъ кочевыхъ турецкихъ племенъ. Но пришли на Русскую землю черные дни и Кіевъ съ Черниговомъ вмѣстѣ подверглись татарскому погрому и глубокому многолѣтнему политическому упадку; вмѣстѣ подпали при этомъ подъ власть литовскихъ князей; вмѣстѣ въ XVII вѣкѣ устояли въ борьбѣ съ польской культурой и католической религіей; вмѣстѣ же, подъ предводительствомъ Богдана Хмельницкаго, освободились отъ польской зависимости. По воссоединеніи же съ Русскимъ Государствомъ оба города оказались административными центрами средняго Поднѣпровья.

Полный воспоминаній объ общемъ быломъ, Кіевъ горячо привѣтствуетъ Черниговъ съ юбилейнымъ празднованіемъ исполнившагося тысячелѣтія существованія его и сердечно же-

Адрес від міста Каєва

лаєть ему успѣха въ культурномъ и матеріальномъ развитіи подъ благотворнымъ дѣйствіемъ самоуправленія, котораго Вы, Милостивые Государи, являетесь представителями.

Да процвѣтаєть и благоденствуєть на вѣки древній градъ Черниговъ.

За Городскою Головою Ч. Стрѣльскому
Ушнѣе Супраамъ Машинѣ Сеничѣ
Александрѣ
Ф. Орлову
Давидѣ Магю
Въ Августѣ 1908 года.

Въ день торжественнаго празднованія тысячелѣтїя города ЧЕРНИГОВА русскіе люди обращаютъ свои взоры на глубокую нашу старину, на длинную цѣль историческихъ событій, въ которыхъ росла и крѣпла Земля Русская.

Свидѣтель славнаго княженія ОЛЕГА, пріютъ вѣры православной, предметъ многовѣковой ожесточенной борьбы сосѣдей за обладаніе - городъ ЧЕРНИГОВЪ не сходитъ со страницъ нашей лѣтописи; и нынѣ въ нее вплетается еще одна страница, на которой многіе русскіе люди запечатлѣютъ свой душевный привѣтъ и благія пожеланія родному русскому городу ЧЕРНИГОВУ на градушіе вѣка. Въ потокъ братскихъ и дружескихъ посланій да не потонетъ привѣтъ и поклонъ городу ЧЕРНИГОВУ отъ 184-го пѣхотнаго резервнаго ВАРШАВСКАГО полка, почитающаго ЧЕРНИГОВЪ за свою колыбель: въ 1811 году по ВЫСОЧАЙШЕМУ повелѣнію ИМПЕРАТОРА АЛЕКСАНДРА I здѣсь былъ сформированъ Черниговскій внутренній губернскій полубаталіонъ, впоследствии 184-й пѣхотный резервный ВАРШАВСКІЙ полкъ; съ ЧЕРНИГОВОМЪ полкъ связываютъ воспоминанія за 77 лѣтъ своего существованія и службы ЦАРЯМЪ и ОТЕЧЕСТВУ; въ составѣ г. г. офицеровъ не мало еще считается уроженцевъ ЧЕРНИГОВСКОЙ губерніи, а въ полковомъ храмѣ особеннымъ молитвеннымъ почитаніемъ пользуется икона СВ. ФЕОДОСІЯ ЧЕРНИГОВСКАГО ЧУДОТВОРЦА.

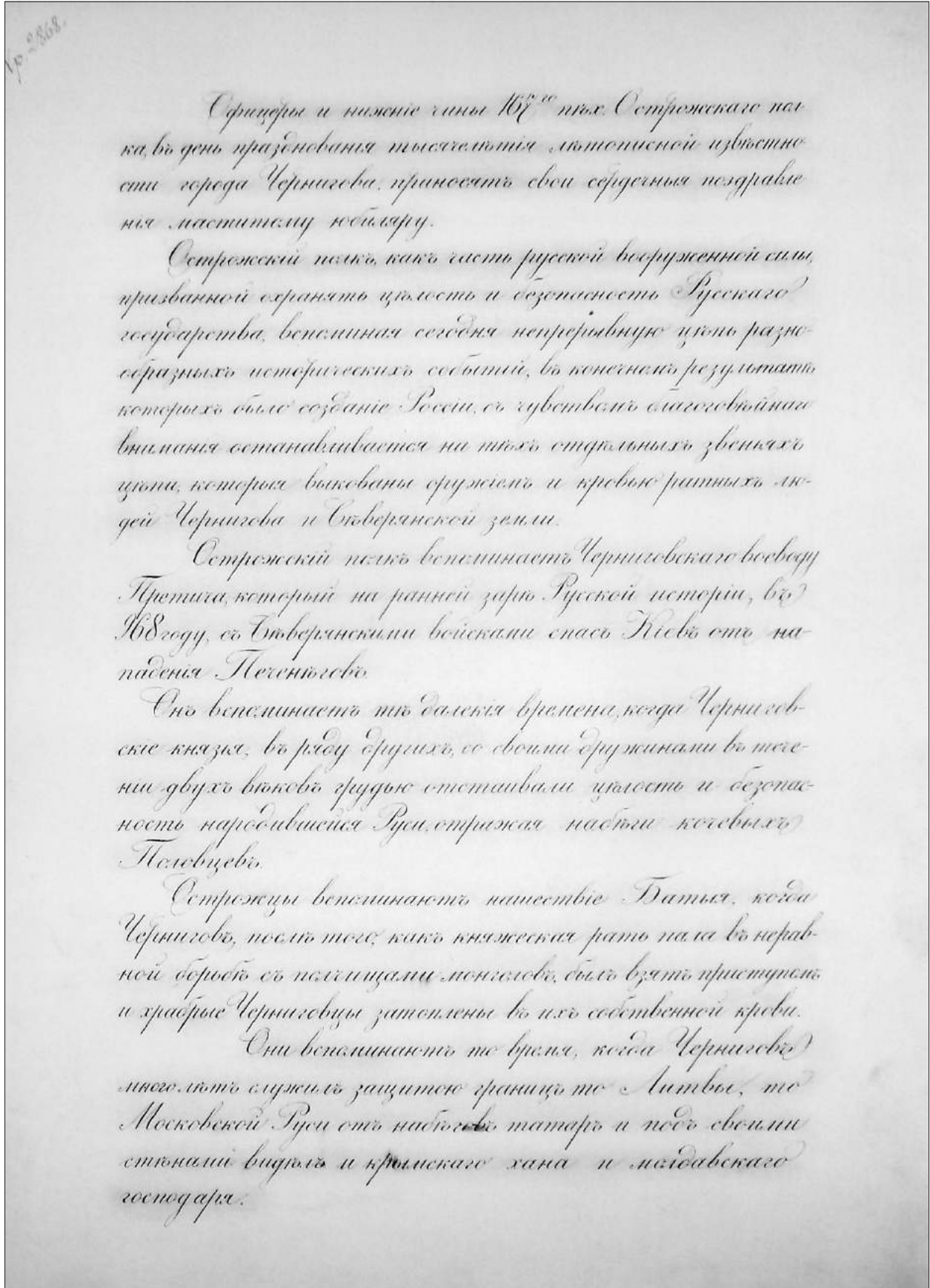
Адрес від 184-го Варшавського полку

Въ знаменательный этотъ день передъ иконой Св. Θεодосія полкъ возноситъ свои молитвы за древній и родной городъ ЧЕРНИГОВЪ и шлетъ ему пожеланія мирнаго процвѣтанія, умноженія благосостоянія, преуспѣянія на поприщъ просвѣщенія и дѣятельности государственной и общественной на пользу и славу ДЕРЖАВЫ РОССІЙСКОЙ.

Командиръ полка,

Полковникъ

Шевченко
А. Швабъ, Мичешко, Дремлюшкин
И. Виноковъ, Карнаковскій, А. Турковскій
Ванушевъ, А. Авакьянцъ, Н. Третьяковъ
Дроздовскій, В. Козьминъ, Е. Мазулинъ
В. Александровскій, С. Дубовъ, В. Дубовъ
К. Клепъ, Стожаровъ, Малав
Павловъ
Артюховъ, И. Радиковъ, Селищевъ, А. Самароукінъ
А. Шибановъ, М. Серновъ, Н. Федько
В. Румяковъ, Священникъ Николасій Селищій

Адрес від 167-го Острозького полку

Нахонець, Сестролеский парк впамятаєть и казацкія войны, въ которыхъ, на рабу ея казакими, былии земскіе люди Чернигова, отстаивая свою вѣру и народную свободу; и Богдана Хмельницкаго, кожда Чернигова, въ число другихъ городовъ Украйны, возвратился подго вместе Московскаго Царя и Государя Великаго и Малыя и Тмыя Руси:

Со тѣхъ поръ до нашихъ дней прошло сличиско 350 лѣтъ, Черниговъ переживалъ неги на "охла", и только остатки крепостныхъ валовъ, вокругъ которыхъ развивається мирная жизнь, напоминаютъ о былыхъ славныхъ временахъ.

И сегодня, въ знаменательный для Чернигова день, Сестролеский паркъ, выражая чувства живойшей симпатіи къ далекому прошлому Чернигова, приветствуетъ постыжкѣ древнихъ Словенъ, желяя иль мирнаго процветанія и культурнаго развитія на славу и славу Единой Великой Руси.

Намандиръ 108¹⁹⁰⁸ г. (Сестролескаго парка)
Памятникъ Казакимъ

Подписованимъ Сестролескимъ

В августе 1908 года
в Чернигове

Подписавшимъ Писимъ.
Надписавшимъ Шведомъ
Капитанъ Казакимъ.

Воруживимъ Казакимъ
Поручикъ Казакимъ

Казакимъ Казакимъ
Штабс-Капитанъ Казакимъ
Штабс-Капитанъ Казакимъ

Штабс-Капитанъ Казакимъ

Штабс-Капитанъ Казакимъ

Штабс-Капітан Федорів	Штабс-Капітан Ковальський
Підпоручик Абрамів	Штабс-Капітан Шендеров
Врач Д. Червотин	Підпоручик Соловйов
Поручик Бобров	Поручик Косов
Капітан Мельников	Підпоручик Савицький
Решитель Захарович	Капітан Родіонов
Старший врант П. В. Мабарак	Поручик Цирков
Поручик Косов	Поручик Еропов
Штабс-Капітан Писарев	Підпоручик Косов
Підпоручик Кураков	

Штабс-Капітан Федоров - Машин.

Капітан Косов

Штабс-Капітан Маринин

Поручик Мельников

Підпоручик Шендеров

Підпоручик Астахов

Підпоручик Жуков

Підпоручик Родіонов

Головний лікар Гайков

Старший лікар Машин

Старший лікар Гайков

Молодший лікар Курин

Губернаторський Лесков

Губернаторський Н. Кудин

Губернаторський Демидов

Губернаторський Селезнев

Ст. ун. оц. Трапезин

Ст. ун. оц. Митин

СИТИЙ Ю.

Розташування курганів епохи бронзи та раннього залізного віку на території Чернігівщини

Великі за розмірами кургани, залишені кочовими племенами епохи бронзи та раннього залізного віку, завжди викликали інтерес як місцевого населення, так і подорожуючих півднем Чернігівщини. За відсутності у лісостеповій частині інших тривалих топографічних ознак, окремі кургани отримали власні назви за прізвищем господаря землі або за особливостями форми та кольору насипу. Їхні назви входять до сюжетів місцевого фольклору і передаються нащадкам практично без змін. Наприкінці XIX – на початку XX ст. Д.Я. Самоквасов та П.С. Уварова зібрали за допомогою анкети величезний обсяг археологічних даних про кургани, залишені кочівниками на Чернігівщині, а збережені в пам’яті населення власні назви допомагають визначити їхнє розташування і сьогодні.

Результати анкетування опубліковані у підготовчих матеріалах до XIV Археологічного з’їзду. Зокрема, свідчення про кургани епохи бронзи – раннього залізного віку містяться у статті П.С. Уварової “Выборка из дел Черниговского статистического комитета, общества Нестора Летописца и архива граф. П.С. Уваровой”¹. На території Чернігівської губернії пам’ятки були зафіксовані: в Борзенському повіті – в селах Євлашівка, Парафіївка, Стрільники, Гужівка, Прохори, Крути, Сваричівка, Ічня, Сиволож; в Козелецькому повіті – біля містечок Бобровиця, Новий Биків та Нова Басань, сіл Ярославка, Озеряни, Браниця, Данівка, Свидовець, Світільня, Веприк; у Конотопському повіті – біля містечка Бахмач, сіл Кропивне, Семиянівка, Тиниця, Великий Самбір, Голінка, Дешівка, Коренецьке, Красний Колядин, Михайло-Аннове, Пальчики, Підлипне, Рубанка, Семиліски; в Ніжинському повіті – біля містечок Лосинівка, Монастирище та Носівка, сіл Колісники, Талалаївка, Кунашівка, Липовий Ріг, Хибалівка, Володькова Дівиця, Крути, Бакаївка, Андріївка, Кукшин, Мильники, Орлівка, Плоске, Данине, Смолянка, Курилівка, Кропивне та Баксаки; в Остерському повіті – біля містечка Мороськ та сіл Рожівка, Ржанове, Нижча Дубечня, Калита, Столини, Бортничі, Ротівка; у Сосницькому повіті – біля містечка Мена, сіл Лава, Баба, Данилівка, Городище, Степанівка, Вільшане, Домашлин, Нові Млини; в Чернігівському повіті – в містечку Седнів, біля сіл Хмільниця та Ковчин.

У рамках підготовки до XIV Археологічного з’їзду був складений план археологічних робіт зі збирання та систематизації старожитностей Чернігівщини². Його реалізація активізувала роботу краєзнавців та членів різних інституцій зі збирання окремих археологічних знахідок. Зокрема, псаломщик із с. Гужівка Борзенського повіту К.І. Самбурський привіз професору М. М. Бережкову, який на той час обіймав посаду голови Історико-філологічного товариства при Ніжинському інституті князя Безбородька, два бронзові вістря стріл, знайдених ним у розкопаному біля с. Гужівка кургані³. Ці знахідки та ратище (вістря списа) були надані Самбурським на виставку XIV Археологічного з’їзду і потрапили до каталогу виставки під № 278 і 279⁴.

У трудах “Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда” були надруковані матеріали В.Б. Антоновича про результати досліджень 1881 р.⁵ кургану V ст. до н.е.⁶ біля м. Борзна Чернігівської губернії.

Загалом, кінець XIX – початок XX ст. був періодом накопичення свідчень про місця розташування окремих курганів і курганних груп та їхні перші археологічні дослідження.

Через 75 років матеріали перших досліджень скіфських пам’яток на Чернігівщині

увійшли до узагальнюючої праці В.А. Ільїнської та О.І. Тереножкіна, присвяченої Скіфії VII–IV ст. до н.е.⁷ В монографії пам'яткам лісостепового лівобережжя Дніпра відведена окрема глава, в якій розглядаються кургани Посулля, Псла, Сіверського Дінця, Сейму та Ворскли.

На початку 80-х рр. XX ст. в рамках паспортизації пам'яток археології Чернігівщини О.В. Шекуном було проведене суцільне обстеження лісостепової зони Чернігівщини, де розташована основна частина згаданих пам'яток⁸ (дослідженнями було охоплено майже 500 курганів, серед яких найбільший в Чернігівській області – заввишки 8 і діаметром 57 метрів). Результати досліджень курганів окремих адміністративних районів Чернігівщини були використані для нанесення пам'яток на карту (масштаб – 1:1 км) та написання вступних статей по районах до “Зводу пам'яток історії та культури Чернігівської області”.

Пам'яткам епохи бронзи та раннього залізного віку О.В. Шекун присвятив також серію статей, в яких схарактеризував відкриті ним об'єкти, узагальнив отримані матеріали⁹. Зокрема, проаналізував розташування пам'яток раннього залізного віку, розподіливши їх на три археологічні групи (милоградська, юхнівська культури та пам'ятки, залишені скіфами) та визначивши кордони між ними¹⁰. Окремі статті присвячені дослідженням найпівнічніших курганів Чернігівської області, розташованих біля сіл Хмільниця¹¹ та Деснянка¹². Дослідник вказав, що скіфські кургани на Чернігівщині є продовженням курганів Посульської групи, зазначивши, що проникнення племен відбувалося вздовж русел річок Трубіж, Супой, Удай, Ромен, і зауважив відсутність курганів у межиріччі Удаю та Лисогору¹³.

Накопичений наприкінці XX ст. матеріал (понад 800 курганів) дозволяє визначити закономірності розташування пам'яток епохи бронзи та раннього залізного віку на території Чернігівщини. Для узагальнення всі вони нанесені на план області (рис. 1).

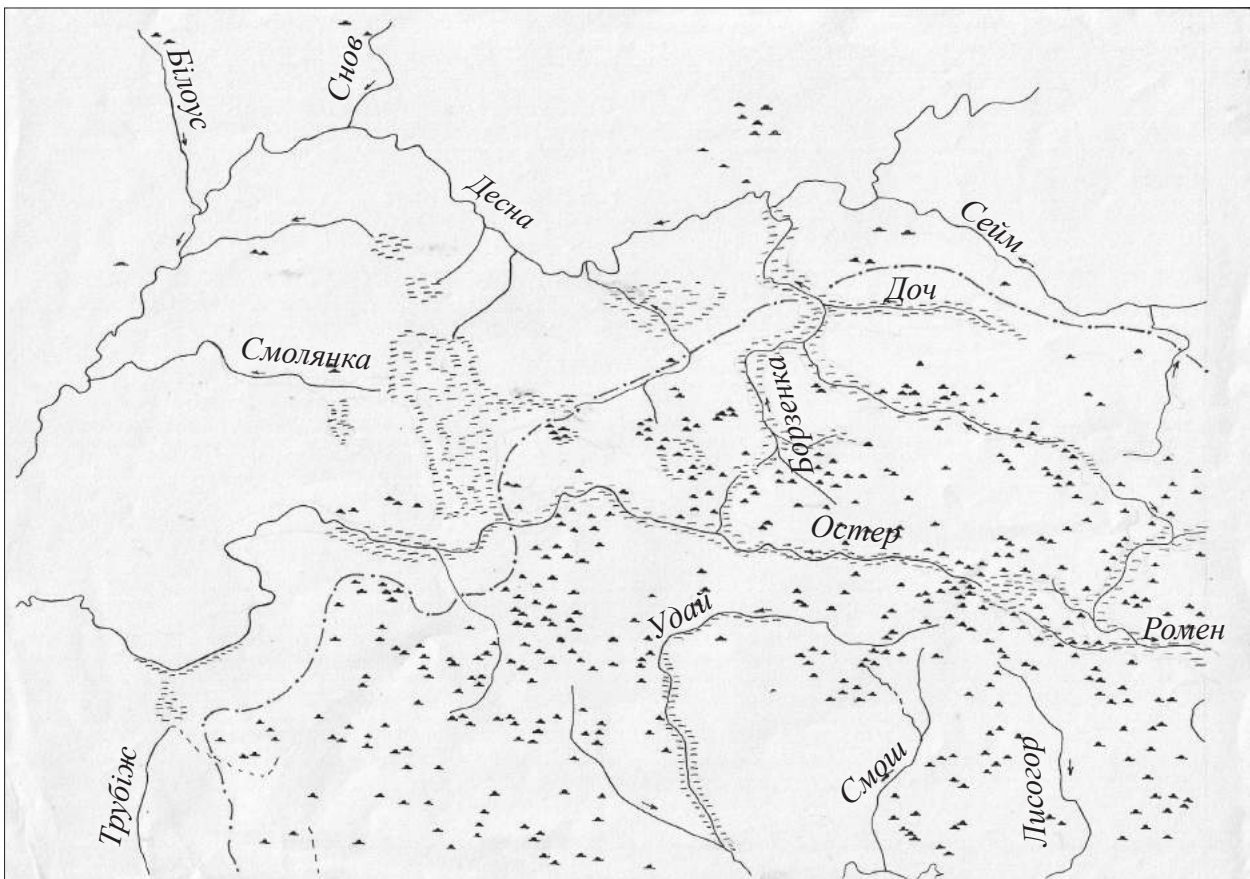

Рис. 1. Карта-схема розташування курганів у Чернігівській області.

Територія південної Чернігівщини перебуває у двох природних зонах: північна частина – полісся, південна – лісостеп. Межа між ними, згідно з картою ландшафтів, проходить по лінії Київ–Бобровиця–Носівка–Ніжин–Борзна–Батурин–Конотоп¹⁴ (рис. 2). Наявність двох відмінних за природними характеристиками ландшафтів обумовила різні типи господарської діяльності мешканців і, відповідно, різні місця розповсюдження окремих археологічних культур. Але природні особливості території Чернігівщини не вписуються в чітку лінію розподілу полісся та лісостепу. Існують ділянки лісостепу, розташовані в зоні лісу. Зокрема, так званий “Сосницький (Менський) степок” – ділянка лісостепу, відокремлена від зони його поширення заплавою р. Десни¹⁵.

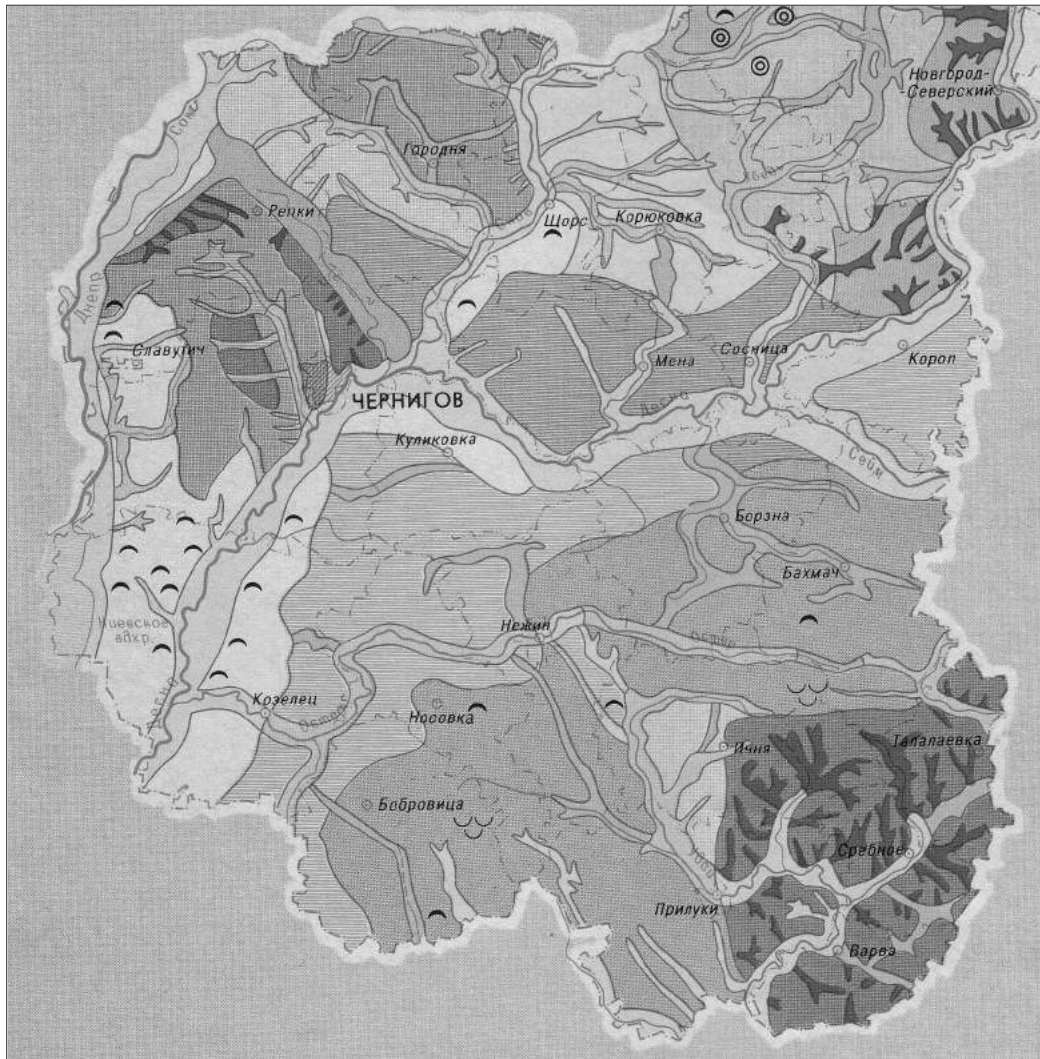

Рис. 2. Карта ландшафтів Чернігівської області.

Картографування курганів та курганних груп на території Чернігівщини та суміжних з нею Сумщини і Полтавщини дозволяє визначити напрямки, якими здійснювалася міграція кочівників.

Кочування племен було зумовлене їхнім господарським устроєм, природними сезонними коливаннями температури та вологості на всій території України у III–I тис. до н.е. Підвищення температури на початку літа призводило до вигорання трав'яного покриву на півдні України і спричиняло переміщення скотарських племен на північ, у менш посушливий клімат. Збільшення населення у степовій зоні приводило до розширення господарської бази їхнього існування – тваринництва, а екстенсивний його розвиток вимагав розширення меж

пасовищ. Таким чином, зі скороченням ресурсів у степовій зоні населення вимушене було мігрувати до зони лісостепу, аж до його північних кордонів з поліссям. Ці процеси, зумовлені зростанням чисельності населення, підсилювалися в найбільш посушливі періоди.

Територія так званого Задесення (лівий берег р. Десни) та басейну р. Остер остаточно сформувалась під час останнього льодовикового періоду. Вона віднесена геологами до особливого району і характеризується згладженим рельєфом, значною площею заболочених ділянок та широкими заплавами невеликих річок¹⁶. Гарно зволожена, з багатою рослинністю, місцевість являла собою ідеальне місце, де можна було провести найбільш спекотні місяці літа та початок осені великим колективам скотарських племен.

За топографічними ознаками місцезнаходження курганів та курганних груп виділяються два різні, протилежні за характеристиками топографічні типи: могильники у заплавах (на понижених місцях рельєфу) та на високих вододілах річок. Існують і пере-хідні типи, розташовані на схилах високих терас та на їхніх краях.

Такі топографічні особливості можуть бути обумовлені різноманітними та відмінними традиціями у різних племен чи груп скотарів. Можливе й інше пояснення – поховання в заплавах здійснені у найбільш посушливі періоди клімату, а на вододілах – у помірно посушливий час.

Вивчення коливань клімату протягом тривалого періоду існування людини за допомогою різноманітних геофізичних та хімічних методів, обробка свідчень писемних пам'яток вказує на його поступові зміни¹⁷.

Матеріали досліджень без сумніву доводять суттєві періодичні коливання температури та вологості, зокрема дослідники зазначають, що протягом всього голоцену клімат степу України, чергуючи сухі та вологі періоди, поступово ставав більш м'яким¹⁸. Такі дані отримані і для часу насипання окремих курганів¹⁹. Наявність та кількість певних хімічних елементів у ґрунті, похованому під насипами курганів, дозволяє визначити ступінь посушливості клімату і зафіксувати рослинність, що існувала на час здійснення поховання. Вивчення ґрунтів під насипом кургану, в його окремих складових частках (у разі, якщо він неодноразово підсипався) та на поверхні дозволяє простежити етапи еволюційно-генетичного ґрунтоутворення і скласти уявлення про взаємодію процесів ґрунтоутворення та про зміни, які є наслідками антропогенного впливу на ці процеси²⁰. За змінами ґрунту можна визначити певні хронологічні рамки цих процесів і використовувати їх для датування пам'яток. Абсолютне та відносне датування курганів можливе за ступенем засоленості похованих ґрунтів і перебігом процесів вилуговування вапна та гіпсу. Датування найбільш північних курганів, розташованих у зоні полісся, досліджених О.В. Шекуном (кінець III – початок II тис. до н.е.), підтверджує саме такі зміни клімату в епоху бронзи – період значного зростання людності в умовах найбільш посушливого кліматичного періоду України.

На території Сумщини міграції, зумовлені змінами клімату, доходили до р. Сейм, що має напрямок течії зі сходу на захід і є природним кордоном між поліссям та лісостепом. У найбільш посушливі роки напрямок міграції кочівників відхилився на захід вздовж вододілів річок Сейму та Ромену. Кочування відбувалося по ділянці степового коридору в районі міста Білопілья Сумської області і далі на захід та на північний захід. У XI–XIII ст. на місці сучасного Білопілья існувало літописне місто Вир, яке образно називають “воротами Руської землі”. Цей шлях яскраво фіксується безперервними ланками курганів та груп, що маркують лісостеповий коридор.

Другий напрямок кочівель на територію Чернігівщини починався на р. Сулі біля гирла Ромену і йшов вздовж обох його берегів по вододілах. Кочівники, що рухалися вздовж лівого берега р. Ромен, опинялися у глухому куті, утвореному зміною напрямку течії річки

зі сходу на захід і далі на південь. Форсування Ромену було можливе в районі с. Красний Колядин. Просування вздовж правого берега р. Ромен (по вододілу Ромену та Лисогору) приводило до витоків р. Остер і далі йшло уздовж лівого берега р. Остер або на територію Задесення.

Ще один маршрут міграції з півдня фіксується по вододілу річок Лисогор та Смош і також виводить на витоків р. Остер.

У південно-західній частині Чернігівщини кочові шляхи існували на просторі від правого берега р. Удай до лівого берега р. Трубіж (вздовж річок Супой та Надра на території Київської області). Вийшовши до р. Остер, кочівники форсували її в районі міста Ніжин і залишили групи курганів біля сіл Плоске та Вертіївка.

Згаданими напрямками кочівники потрапляли на територію межиріччя Десни та Остра: суходолом з Білопілля чи форсували заплави р. Ромен (в районі Красного Колядина) та р. Остер (біля її витоків та на вузьких ділянках заболоченої заплави біля с. Івангород та м. Ніжин).

На території лісостепової частини Задесення кургани концентруються на берегах річок Борзенка, Борзна і частково біля витоків р. Смоляж. За межами лісостепового ландшафту – кургани біля с. Обмачів (Бахмацький район), с. Галайбине (Борзнянський район), с. Смолянка (Куликівський район), с. Іванівка (Чернігівський район) – на лівому березі р. Десни та м. Мена і с. Жовтневе (Менський район), смт. Седнів, с. Слабин, с. Хмільниця (Чернігівський район), с. Сибереж (Ріпкинський район) – на правому березі. О.В. Шекун відносить до вказаного періоду також пам’ятки на правому березі р. Десни біля сіл Левковичі, Табайвка Чернігівського, Великі Осняки і Велика Вісь Ріпкинського та Розвинівка Городнянського районів.

Проникнення кочівників з району м. Ніжин відбувалося західним берегом Смолянського болота – на с. Іванівку і далі на правий берег р. Десни – Седнів, Хмільницю та Слабин. Зі східної частини Задесення – вздовж р. Сейм на села Обмачів, Галайбине, переправу через р. Десну в районі Сосниці – на Мену та с. Жовтневе.

Безперечно, існування курганів та курганних груп свідчить про наявність значних пасовиськ, що могли задовольнити господарські потреби великих груп людей. Тільки значні колективи могли здійснити поховання і насипати курган діаметром 30–50 м і заввишки 1–3 м. Вірогідніше за все, поява скотарів на правому березі р. Десни відбувалася під час великої посухи, коли з’являлася можливість переправитись через річку без значних втрат тварин.

Наявність курганів вказує на певні ландшафтні ділянки лісостепу в зоні полісся і навпаки, їхня відсутність зумовлена існуванням ділянок лісу, непридатних для випасу тварин, по краях терас річок у лісостеповій зоні. Кургани відсутні на лівому березі р. Остер нижче за течією від с. Мрин, уздовж лівого берега р. Трубіж, у межиріччі річок Удай та Смош.

Закономірності розташування курганів і груп простежуються при накладанні пам’яток на карту ландшафтів та на карту ґрунтів (рис. 3). Для Задесення (між річками Десна та Остер) було зроблене картографування пам’яток епохи бронзи та раннього залізного віку на мапу ґрунтів Чернігівської області, складену за результатами обстеження у 1957–1963 рр. і видану в Києві 1966 р.²¹ Використана для карти номенклатура ґрунтів була розроблена для всієї України, що дозволяє поширювати узагальнення, зроблені на матеріалах Задесення, на інші території країни.

Виявлені і картографовані поселення епохи бронзи розташовані: у заплаві р. Десни (18 шт.), на підвищеннях серед боліт (13 шт.), на берегах боліт (3 шт.), на берегах малих річок

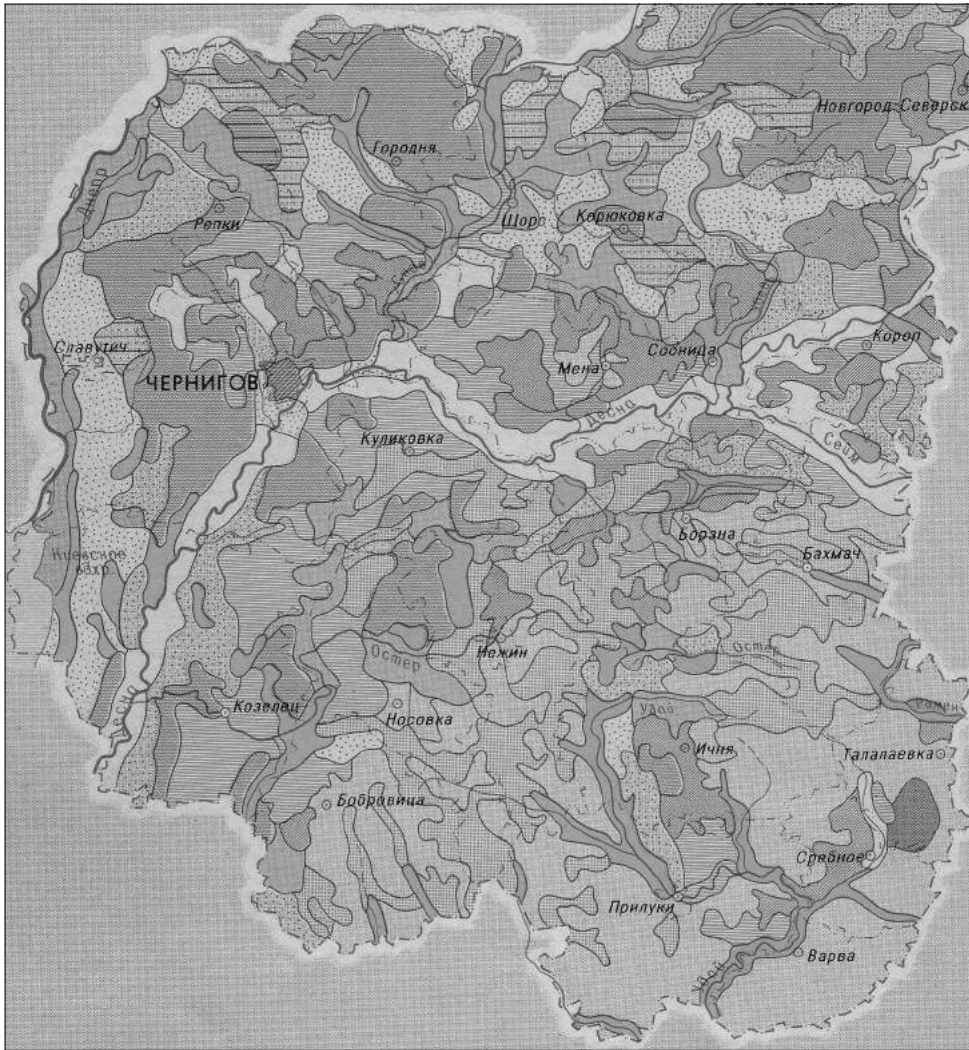

Рис. 3. Карта ґрунтів Чернігівської області.

(37 шт.), на краях тераси р. Десни (15 шт.). Загалом спостерігається прив'язаність поселень епохи бронзи до понижених і гарно зволжених ділянок заплави та боліт з характерними лучно-чорноземними, лучно-вилугованими осолоділими, лучно-болотними та болотними і торфоболотними ґрунтами.

Поховальні пам'ятки кочових племен розташовуються на ґрунтах, які визначені як чорноземи лісостепові, лучні ґрунти, чорноземні опідзолені, і відсутні на темно-сірих лісових ґрунтах. Місця знаходження курганів відзначаються більшою різноманітністю ґрунтів порівняно з поселеннями, що зумовлено специфічними уявленнями людини про місця для життя та праці і про місця для кладовища. Як правило, кладовища відстоять від місць проживання людини на певну відстань.

Основна частина курганів міститься на чорноземах глибоких (на вододілах) та на лучних вилугованих ґрунтах (у заплавах), окремі кургани трапляються на опідзолених та болотних ґрунтах. Осібно зазначимо кургани на лучних солонцях, придатних для розведення худоби²². Наявність курганів на ґрунтах чорноземних і опідзолених вказує на те, що в період кочування за посушливого клімату лісу на цих ділянках не існувало, він періодично з'являвся лише тоді, коли збільшувалася кількість опадів і зменшувалася середньорічна температура.

Накладання курганів епохи бронзи та раннього залізного віку на карту ґрунтів вказує

на тривалий час формування певних ландшафтів і досить сталі природні особливості зазначеної території. Так, місця перетину заплави р. Остер у III–I тис. до н.е. та в XI–XIII ст. н.е. співпадають: витоки р. Остер, ділянки біля с. Івангород та м. Ніжин. Переправа через р. Десну традиційно здійснювалася в районі Чернігова та гирла р. Сейм (поблизу Сосниці). Подібні природні умови існували й у XVIII ст. і були зумовлені сформованими ділянками ґрунтів. За описами XVIII ст. на півдні Новгород-Сіверського намісництва фіксуються заняття населення: “Леса нет, топят соломой, хлебопашество и скотоводство довольно...”, а північніше межі лісостепу та полісся: “...село Прачи владение Максаковского монастыря при лесе... село Едуты при лесе по обоим берегам р. Борзны хлеба и скота мало”²³.

У XX ст. М.М. Корінний, реконструюючи транспортну мережу Переяславської землі X–XIII ст., окреслив кілька шляхів, що йшли з півдня через Задесення до Чернігова: 1 – Вир, Путивль, Сосниця, Чернігів; 2 – Ромен, Біловежа, Бахмач, Сосниця, Чернігів; 3 – Прилуки, Нежатин, Чернігів; 4 – Остерський городок, Чернігів²⁴. Дослідник проклав маршрути без урахування особливостей місцевості, що призвело до помилок. Тоді як напрямки кочівель, що відбувалися в епоху бронзи, гарно ілюструють оптимальні шляхи на території південної Чернігівщини.

Вивчення археологічних пам’яток у контексті з особливостями природних характеристик окремих мікрорегіонів дозволяє виявляти закономірності їхнього розташування і прогнозувати відкриття нових пам’яток на ділянках з відповідними природними умовами.

Дослідження археологічних пам’яток епохи бронзи та раннього залізного віку, започатковані наприкінці XIX – на початку XX ст. напередодні відкриття XIV Археологічного з’їзду, і сьогодні мають велике значення, оскільки частина курганів була розорана і не фіксується на поверхні ґрунту. Це, у першу чергу, стосується території на правому березі р. Десни, яка була краще заселена у XIII–XVI ст., ніж Задесення²⁵, мала більш легкі ґрунти, з яких склалися насипи, що більш тривалий час розорювалися.

¹ Уварова П.С. Выборка из дел Черниговского статистического комитета, Исторического общества Нестора Летописца и архива граф. П.С. Уваровой //Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. – Вып. 1. – М., 1906. – С. 73–93.

² Самоквасов Д.Я. План археологических работ по собиранию и систематизации древностей Черниговщины для XIV Археологического съезда //Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. – Вып. 1. – М., 1906. – С. 1–21.

³ Бережков М.Н. Доклад председателя историко-филологического Общества при Нежинском институте князя Безбородько проф. М. Бережкова, о занятиях археологической комиссии. – Нежин, 1903. – С. 21.

⁴ Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – Отдел I. – С. 18.

⁵ Антонович В.Б. Дневники раскопок, произведенных в Черниговской губ. в 1881 г. //Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. – Вып. 1. – М., 1906. – С. 33–34.

⁶ Іллінська В.А. Городище скіфського часу на р. Сеймі //Археологія. – Т. VIII. – К., 1953. – С. 121.

⁷ Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII–IV вв. до н.э. – К., 1983. – С. 305–355.

⁸ Шекун А.В. Работы Черниговской областной археологической экспедиции //Археологические открытия 1980 года. – М., 1981. – С. 322; его же. Исследования на Черниговщине //Археологические открытия 1981 года. – М., 1982. – С. 333.

⁹ Шекун А.В. Исследования на Черниговщине //Археологические открытия 1983 года. – М., 1985. – С. 375; Шекун А.В., Жаров Г.В. К вопросу о юго-восточной границе ареала милоградских памятников (по материалам разведки на Черниговщине) //Гомельщина: археология, история, памятники. Секция археологии и нумизматики: Тезисы докладов Второй Гомельской областной научной конференции по историческому краеведению. – Гомель, 1991. – С. 19–22.

¹⁰ Шекун А.В. К вопросу о юго-восточной границе ареала милоградско-подгорцевских памятников (по материалам разведки) //Тезисы докладов межвузовской историко-краеведческой конференции. – Брянск, 1988. – С. 86–87.

¹¹ Шекун А.В., Косолапов А.Ф. Исследования курганов III–I тыс. до н.э. на северо-западе Черниговщины //Археологічні старожитності Подесення: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г.О. Кузнецова. – Чернігів, 1995. – С. 86–89.

¹² Шекун О.В. Деснянський курганий могильник //Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – Київ,

1990. – С. 222–223; его же. Могильник милоградской культуры у с. Деснянка близ Чернигова //Археологічні старожитності Подесення: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г.О. Кузнецова. – Чернігів, 1995. – С. 152–158.
- ¹³ Шекун А.В. Курганы Посульской группы на территории Черниговщины //Проблемы археологии Сумщины: Тезисы докладов областной научно-практической конференции. – Сумы, 1989. – С. 46–47.
- ¹⁴ Атлас Черниговской области. – М., 1991. – С. 16, 19.
- ¹⁵ Виноградський Ю. Сосниця та її околиця. Топографічні й археологічні матеріали, перекази та історичні відомості //Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 147, 163, 166–168.
- ¹⁶ Маринич А.М., Пащенко В.М., Шищенко П.Г. Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование. – К., 1985. – С. 54–62.
- ¹⁷ Бараш С.И. История неурожая и погоды в Европе (по XVI в. н.э.). – Л., 1989. – С. 13–17; Борисенков Е.П. Климат и его измерения. – М., 1976. – С. 3–15.
- ¹⁸ Демкин В.А., Лукашов А.В., Ковалевская И.С. Новые аспекты проблемы палеопочвенного изучения памятников археологии //Российская археология. – 1992. – № 4. – С. 43–49.
- ¹⁹ Золотун В.П., Кухтева А.М. Палеопочвы и уточнение датировки курганов эпохи энеолита–бронзы в степях Украины //Советская археология. – 1986. – № 1. – С. 54–63.
- ²⁰ Колода В.В., Лисецкий Ф.Н., Чендев Ю.Г. Почвы археологических памятников лесостепной зоны и реконструкция по ним изменений природной среды и почвообразования //Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. – К., 2004. – С. 163–167.
- ²¹ Вернандер Н.Б., Гоголев И.Н., Ковалишин Д.И., Новаковский Л.Я., Сиренко Н.А., Тютюнник Д.А. Природа Украинской ССР. Почвы. – К., 1986. – С. 20–21.
- ²² Колесников М. Поширення та морфологічні ознаки солонцюватих ґрунтів Чернігівської округи. (Задесення) //Записки Чернігівського сільсько-господарського політехнікума. Кн. 1. 1929 рік. – Чернігів, 1930. – С. 8.
- ²³ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). – К., 1931. – С. 407–428.
- ²⁴ Коренной Н.Н. Переяславская земля X – первая половина XIII века. – К., 1992. – С. 170.
- ²⁵ Жаров Г.В., Жарова Т.Н. Исследования на р. Убедь в 1999 г. //Археологічні дослідження в Україні 1999–2000 рр. – К., 2001. – С. 20–22; Жаров Г.В., Жарова Т.Н. Охранные археологические исследования на Черниговщине //Археологічні дослідження в Україні 1999–2000 рр. – К., 2001. – С. 105–106.

ЗМІСТ

	Стор.
<i>Колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського</i>	
Сита Л. Змійовик із зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.....	3
Зайченко В. Плахти Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог.....	5
<i>Історія Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського</i>	
Линюк Л. Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського в 2008 році...	23
<i>Краєзнавство</i>	
Луцька В. Започаткування і розвиток аптечної справи на Чернігівщині у XVIII столітті.....	39
Курданов А. Чернігівські губернатори і Чернігівський повіт.....	46
Еткіна І. Селянство Чернігівщини напередодні революції 1917 року.....	52
Майборода Л. Нові імена учасників бою під Крутами.....	57
Сергєєва С. Голодні 1932–1933 роки у Чернігові.....	59
Горох М. Голодомор 1932–1933 років на Борзнянщині.....	69
<i>Біографічні матеріали</i>	
Крюкова-Качуровська Л. Шляхетство Ольги з роду Гурських гербу “Стернберг”.....	75
Левитська І. Велика любов ткалі Катерини із села Дігтярі на Чернігівщині.....	90
<i>Колекції</i>	
Ситий І., Ємець О. Металеві матриці печаток, штампів та штемпелів II–XX століть.....	94
<i>Доповіді та повідомлення наукової конференції “XIV Археологічний з’їзд і розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині” (червень 2008 р.)</i>	
Ясновська Л. Дмитро Якович Самоквасов та XIV Археологічний з’їзд.....	105
Ісаєнко О., Тарасенко О. “Українські голосіння над померлими”, або Чому М.С. Грушевський не брав участі в XIV Археологічному з’їзді.....	112
Старовойтенко І. Українська газета “Рада” й археологічний з’їзд 1908 року в Чернігові.....	119
Рахно О. Участь Чернігівського земства в організації та проведенні XIV Археологічного з’їзду в Чернігові.....	128
Перекрестов Р. Об участии жителей посада Клиницы Суражского уезда в XIV Археологическом съезде 1908 года.....	131

Блакитний М. Підготовка і проведення XIV Всеросійського археологічного з'їзду за матеріалами часопису “Черниговские епархиальные известия”.....	136
Линюк Л. XIV Археологічний з'їзд і музей Чернігівської губернської вченої архівної комісії.....	141
Черненко О. Виставка XIV Археологічного з'їзду в Чернігові (доісторичний відділ).....	148
Щербина С. Цехові реліквії на виставці XIV Археологічного з'їзду.....	151
Ситий І. Експонат виставки. Привілей потвердний Сигізмунда III князю Федору Друцькому-Горському на маєтність Орів Оршанського повіту від 25 березня 1600 року.....	154
Арендар Г. Пам'ятки XIV Археологічного з'їзду в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.....	163
Ситий Ю. Розташування курганів епохи бронзи та раннього залізного віку на території Чернігівщини.....	175

Про авторів

- Арендар
Ганна Петрівна* – головний зберігач фондів Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Блакитний
Максим Михайлович* – науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Горох
Микола Володимирович* – науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Еткіна
Ірина Ігорівна* – старший викладач кафедри історії слов'ян Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук
- Ємець
Олексій Михайлович* – колекціонер, м. Чернігів
- Зайченко
Віра Володимирівна* – науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Ісаєнко
Олена Іванівна* – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Крюкова-Качуровська
Лідія Борисівна* – перекладач, мистецтвознавець, дружина українського письменника І.В. Качуровського, м. Мюнхен, ФРН
- Курданов
Андрій Леонідович* – заступник голови Чернігівської районної державної адміністрації, кандидат історичних наук
- Левитська
Ірина Георгіївна* – художник-монументаліст, один з авторів художнього вирішення експозиції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, м. Київ
- Линюк
Людмила Петрівна* – заступник директора з наукової роботи Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Луцька
Валентина Леонідівна* – завідувача відділом Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Майборода
Людмила Олексіївна* – завідувача відділом Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Перекрестов
Ромуальд Ігорович* – краєзнавець, м. Одинцово, Московська область
- Рахно
Олександр Якович* – заступник декана історичного факультету, доцент Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук
- Сергєєва
Світлана Миколаївна* – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Сита
Людмила Федорівна* – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

- Ситий
Ігор Михайлович*** – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського, кандидат історичних наук
- Ситий
Юрій Миколайович*** – старший науковий співробітник, заступник директора Інституту археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
- Старовойтенко
Інна Миколаївна*** – старший науковий співробітник відділу джерел з новітньої історії Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, кандидат історичних наук
- Тарасенко
Олександр Федорович*** – доцент кафедри історії слов'ян Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук
- Черненко
Олена Євгенівна*** – доцент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук
- Щербина
Світлана Вікторівна*** – аспірантка кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка
- Ясновська
Людмила Василівна*** – асистент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка

Наукове видання

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Збірник наукових праць

Випуск 11

Редакційна колегія:

О.Б. Коваленко (*голова*),

С.Л. Лаєвський, Л.П. Линюк (*відповідальний редактор*),

С.М. Лихачева, С.О. Половнікова

Комп'ютерний набір І.П. Цикунова

Фото В.М. Вермієнко, М.М. Блакитний

Технічний редактор Ю.С. Шикоряк

Комп'ютерна верстка Л.Є. Матвійчук

Підписано до друку 7.05.2009 р. Формат 60x84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 21,2. Обл.-вид. арк. 18,2. Ілюстрації 3,7. Тираж 250 прим. Замов. № 755.

Підрозділ оперативного друку Чернігівського державного центру
науково-технічної і економічної інформації
14000, Чернігів, вул. П'ятницька, 39
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 225 від 20.10.2000 р.